

AJALOO AJAKIRI

1994

Enn Küng

Tubakakaubanduse reguleerimine 17. sajandi Narvas

Tiit Rosenberg

Liphartid Liivimaa mõisnikena

Kaile Kroon

Rootsi salaluure 1701. aastal

Olaf Klaassen, Vallo Reimaa

Andres Saali õppe- ja puhkerännakud Euroopas

Toomas Anepaio

Eesti Vabariigi kohtukorralduse kujunemine

Kalev Jaago

Käsitöökirjalised päevikud Eesti Ajaloos

Eero Medijainen

Ants Piip Eesti kohast rahvusvahelistes liitudes

Andrus Kasekamp

Eesti Demobiliseeritud Sõjaväelaste Liit

Ott Kurs

Ilmar Arens Ida-Peipsimaa eesti asustuse uurijana

Ülevaated. Kroonika

Summaries

SISUKORD
Teadusartiklid. Allikpublikatsioonid

Enn Küng	Tubakakaubanduse riiklik reguleerimine Narvas 17. sajandi teisel poolel	3
Tiit Rosenberg	Liphartid Liivimaa mõisnikena. I	12
Kalle Kroon	Rootsi salaluure 1701. aasta kevadel	16
Olaf Klaassen		
Vallo Reimaa	Andres Saali õppe- ja puhkerännakud Euroopas 1911.-1912.	20
Toomas Anepaio	Eesti Vabariigi kohtukorralduse kujunemine	25
Kalev Jaago	Käsitöölised päevikud ja mälestused Eesti Ajalooarhiivis	29
Eero Medijainen	Ants Piip Eesti kohast rahvusvahelistes liitudes. 1918	37
Andrus Kasekamp	Eesti Demobiliseeritud Sõjaväelaste Liit	42

Ülevaated. Arvustused

Ott Kurs	Ilmar Arens Ida-Peipsimaa eesti asustuse uurijana	44
Enn Küng	Kaks uurimust Rootsiaegsest Tallinnast	47
Tiit Rosenberg	Kahe Harjumaa kihelkonna ajalood kodu-uurijalt	52

Kroonika

Helki Pärdi	Ajaloodoktoriks maakäsitöölise uurimise eest	53
Peeter Järvelaid	Toomas Anepaio - magister juris. Kelle jaoks "oma mees Havannas"?	55
Jüri Jegorov	Uus õigusajaloo magister - Marju Luts	56
Ilje Piir	Ajalooõpetajana seminaril Saksamaal	56
Peep Pillak	XII Rahvusvaheline arhiivikongress	57
Tiit Arumäe, Peep Pillak	Rootsi Riigiarhiiv - 375	58
Ott Kurs	Missugune on Venemaa soome-ugri rahvaste tulevik?	59

Vigade parandused. Õlendused	62
-------------------------------------	----

Summaries	63
------------------	----

Kleio 9. 1994. Ajaloo ajakiri
Toimetaja Aadu Must
Abitoimetaja Algi Rahi
Resümeeede tõlge Anu Kannike

Toimetuse postiaadress:
EE2400. Anne 61-5. "Kleio"
Tel: (8-234) 35271
Elektronpost: aadu@utlib.ee

Esikaanel lehekülg kunstnik A. Pezoldi päevikust.
Vt Kalev Jaago. Käsikirjalised päevikud ja mälestused Eesti Ajalooarhiivis (lk 29-36)

TUBAKAKAUBANDUSE RIIKLIK REGULEERIMINE NARVAS 17. SAJANDI TEISEL POOLEL

Enn Küng

Tubakakaubanduse reguleerimine Rootsis

16. sajandi lõpul oli tubakasuitsetamine tuntud Hispaanias, Portugalis, Inglismaal ja Hollandis. Kaupmeeste ja palgasõdurite vahendusel levis suitsetamine Euroopas kiiresti. Kolmekümneaastase sõja käigus jõudis tubakas Saksamaale. Riik ja kirik püüdsid uue, algul luksus- ja hiljem tarbekauba vastu võidelda, kuid asjata. Tänu suitsetamise kiirele levikule nägid võimukandjad peagi tubakas soodsat tuluallikat, pannes selle tarvitamisele tollide näol kõrged maksud. Tubakakaubandus võeti riikliku kontrolli alla.¹

Rootsi jõudis tubakas 1620. aastatel. Varaseim teade suitsetamisest pärineb 10. augustist 1628. aastast, mil Stockholmis uppus kuninglik sõjalaev "Wasa". Laevavraki uuringutel 1961. a leiti ühe meeskonnaliikme varustuse hulgas piip.²

Suurriigiks kujunev Rootsi, olles pidevalt seotud sõdadega, vajas kulutuste katteks raha. Ühe võimaluse sissetulekute suurendamiseks pakkus tubakas, ehkki valitsus oli kindlal seisukohal, et tegemist on tema alamatele "kahjuliku" ainega. 1638. a Delaware jõe äärde rajatud Uus-Rootsi (*Nova Svecia, Nya Sverige*) koloonia suurendas järsult tubakaimporti emamaale. Kui 1637. a oli Rootsi imporditud 38 430 naela tubakat, siis 1640 oli vastav näitaja 80 123 naela.³ Tubakaimpordi kiire kasv tekitas riigivalitsuses huvi selle kaubaartikli vastu.

Rootsi 1640.-50. aastate tubakapoliitika iseloomustab ebajärjekindlus.⁴ Veel 1640. a oli tubaka sissevedu Rootsi kõigile vaba. 12. jaanuaril 1641 kehtestas kuninganna Kristiina eestkostevalitsus esimese tubakakorra, mis andis tubaka sisseveo monopoli Lõunakompaniile (*Söder Compagniet, Söderländske Compagniet*).⁵ Alates 1643. a kuulus kompaniile tubakamonopol ka siseriigis – Rootsi linnades ja turgudel võisid tubakat müüa ainult Lõunakompanii volinikud.⁶ Kõrged sisseveotollid, kaks hõbeöõri naela tubaka eest, soodustasid salakaubandust, mistõttu riigivõimud olid sunnitud kehtivat tubakakorda oma alamatele üha uuesti meelde tuletama.⁷ Saavutamata erilist edu, tühistas kuninganna Kristiina 25. oktoobril 1649. a oma senised tubakaplatid ja andis tubakakaubanduse kõigile vabaks. Uueks aktsiisimääraks sai pool hõbetaalrit naela tubaka pealt.⁸

Tubakakaubanduse vabadus kestis vähem kui kaks aastat. Juba 22. septembril 1651 koondati see taas piira-

tud arvu inimeste kätte. Seegi kaubanduskord ei kestnud pikalt. 28. aprillil 1653 andis kuninganna Kristiina tubakakaubanduse uuesti vabaks, alandades tollimäära taas kahele hõbeöõrile naela tubaka eest.¹⁰

Oma eelkäija tubakapoliitikaga rahulolematu Karl X Gustav lõpetas tubaka vabakaubanduse ja koondas selle impordi 1654. aasta 23. detsembri plakatiga Ameerika kompanii (*Americaniske Compagniet*) kätte. Muutust põhjendati Uus-Rootsi koloonia arengu soodustamise vajadusega.¹¹ 1658. a lisandus Ameerika kompaniile tubaka sisekaubanduse monopol.¹² Kuid 1660. a kehtestas äsja ametisse astunud Karl XI eestkostevalitsus järjekordse tubakakaubanduse vabaduse.¹³

Viimane kardinaalne muutus toimus tubakakaubanduses 9. oktoobril 1662, mil tubakas allutati riigi monopolile, mida järgnevalt teatud kompaniidele ja üksikisikutele välja renditi.¹⁴

1662. aasta tubakakord oli Rootsis ja Soomes kehtiv läbi 17. sajandi. See ei laienenud aga Eesti- ja Liivimaa linnadele, kus tubakakaubandus jäi vabaks.¹⁵ Kuna Narva Eesti ala linnadest ainsana kuulus Rootsi linnaseaduste alla ja teda loeti territoriaalselt Ingerimaa koosseisu, siis kehtisid seal kõik tubakaplatid.¹⁶

Käesoleva artikli eesmärgiks ongi lähemalt vaadelda tubakakaubanduse probleemistikku Narvas, mida ühelt poolt kujundas Rootsi ametlik tubakapoliitika, teislt poolt mõjutas linna kaupmeeskonna püüd naaberlinna Tallinna sarnaselt kaubelda suurt kasumit andva kaubaartikliga. Eelkõige peeti silmas tubaka reeksporti Venemaale.

Jälgides Narva rae ja kodanikkonna diplomaatilist tegevust tubakakaubanduse vabaduse saavutamisel, anname ühtlasi ülevaate selle kaubandusliigi tähtsusest ja suuruselt linna kaupmeeskonnale.

Tubakakaubanduse riiklikku reguleerimist 17. sajandi Eesti ala linnades ei ole seni ajalookirjanduses spetsiaalselt käsitletud. Rootsi tubakaplatite kehtimisele Narvas juhtis esimesena tähelepanu Arnold Soom.¹⁷ Ka käesoleva artikli autori varasemates töodes on lühidalt peatunud Narva tubakakaubanduse arengul.¹⁸

Töö kirjutamisel on tuginetud peamiselt Eesti Ajaloarhiivis Narva magistraadi fondis¹⁹ säilitatavatele materjalidele, mida on täiendatud Rootsi Riigiarhiivi *Livonica II* kogu²⁰ ja Kuningliku Kommertskolleeegiumi arhivaalidega.²¹

Narva tubakakaubanduse kord 1662. aastani

17. sajandi keskpaigast alates kujunes tubakas Narvas soola, heeringa ja veinide kõrval üheks peamiseks kaubaartiklik. Nagu näitavad portooriumiraamatud, kasvas selle osatähtsus pidevalt (vt tabel 1).²²

Vaadeldava perioodi algul pärines põhiosa Narva toodud tubakast Lüübekist. Teisel kohal oli Holland.²³ Alates 1677. a domineeris Narvas juba peamiselt Vir-

tarvitamine oli Venemaal 17. sajandil täielikult keelatud ning rangelt karistatav. Tubakas jõudis vene turule põhiliselt salakaubana üle piiriäärsete linnade.²⁴ Arvestades neid suuri tubakakoguseid, mida narvalased puhtfüüsiliselt kohapeal tarbida poleks suutnud ning teades, et Narva kaubanduslik tagamaa oli peaaesjalikult Loode-Venemaa, võib aimata väga ulatuslikku tubaka salakaubandust. Kahjuks näitavad Narva tolliraamatud kaupade väljavedu ainult meritsi ja siin, ehkki väikeste kogus-

Tabel 1

Tubakaimport Narva 17. sajandi teisel poolel (naelades)

Koht	A a s t a d								
	1657	1660	1662	1666	1668	1670	1671	1672	1675
Inglismaa					11500		8750	8850	
Prantsusmaa							17857		
Amsterdam			8820	2000	15711		5154		
Lübeck			19331	41189 5,5 rtr eest	32576 4 rtr eest		32126	13688	
Stralsund									
Danzig				500			42292		
Rootsi linnad				146 rulli					
Riia			20 rulli						
Tallinn			2520 128 rulli 8 kasti	2171					
Kokku	19208	3411	30671 128 rulli 8 kasti	45860 146 rulli 5,5 rtr eest	59787 4 rtr eest	89349	106179	22538	158085

giniast pärinev Inglise tubakas.

Tabeli andmete analüüsil tuleb arvestada veel üht asjaolu: portooriumiraamatute sissekanded ei näita laeva lastimise, vaid tema viimast väljumiskohta. Ka enamuse portooriumiraamatute andmetel üle Danzigi Narva toodud tubakast kuulus tegelikult inglastele - nende laevad tegid selles sadamas vaid vahepeatuse. Nii tuli 1694. a Inglise kaupmeeste nimel inglise laevadel üle Danzigi Narva kogu 2725 naelane tubakapartii. Ka osa üle Amsterdami ja üle Prantsusmaa Narva saabunud laevadest kuulusid inglastele. Seega oli inglaste edumaa oma konkurentide ees veelgi suurem.

Inglise kaupmehed olid ka ainsad, kes suurtes kogustes tubakat Narva saatsid. Enamusel juhtudest moodustus tubakakogus laevarahvaga (*Skiepp och Fålket, Sturemannen, Timmermannen, Kocken eller Skieppskrifaren*) kaasas olnud pisikogustest - 20-60 naela. Sageli olid sellised laevad minimaalselt koormatud ja tulid Narva vaid vene toorkaupade lastimiseks. Samas on märkimisväärne Rootsi linnade väga väike osa tubakaimpordis Narva.

Tubaka väljaveo juures tuleb meenutada, et selle

tega, on kindlalt esikohal Nyen (Nevanlinna) (tabel 2).²⁵

Meieni pole jõudnud andmeid esimese, 1641. a tubakaplakati jõustumisest Narvas. Rootsi, Soome ja Ingerimaale tubaka sisseveo õiguse privilegeerimine Lõunakompanii kätte ei saanud tekitada nende linnade kodanikkonna hulgas vastuseisu, kuna tubaka ülesostmine ja edasimüük jäid vabaks. Samuti polnud kohalik kaupmeeskond sel perioodil veel võimeline iseseisvalt Lääne-Euroopast kaupu muretsema, nii või teisiti vajati vahendajat.

Enam mõjutas narvalaste tubakakaubandust 1643. a plakat, millega Lõunakompanii sai enda kontrolli alla ka tubaka edasimüügi Rootsi linnades ja turgudel. Kompanii pidi määrama inimeste ringi, kes võisid tubakat üles osta ja edasi müüa ning nendega vastavad lepingud sõlmida. Teistele kaupmeestele oli tubakakaubandus nüüdsest keelatud.²⁶ Selle kaubanduskorralduse tegi Ingerimaa kindralkuberner Erich Gyllenstierna Narva raele teatavaks 28. juunil 1643. Ühtlasi rõhutas ta vajadust vastavalt kuninglikule plakatile kolme nädala jooksul kogu linnas leiduv tubakakogus arvele võtta ning kindlasse hoiuruumi koondada.²⁷

Võib arvata, et tegelikkuses konkreetset tubakakaubanduse korda Narvas ja selle naaberlinnas Nyenis Vene-Rootsi sõja (1656-61) eel välja ei kujunenud. Sisuliselt jätkus vabakaubandus. Pealegi ei olnud Lõuna-kompanii tegevusperiood pikk.

Eelöeldut peaks kinnitama kindralkuberner Gustav Horni pöördumine Rootsi Riiginõukogu poole 1656. a alguses.²⁸ Kuna alates 23. detsembrist 1654 kehtis Rootsis uus tubakakaubanduse kord, millega tubakaim-

kaubandus, millelt ka Rootsi riik sai tollisissetulekuid, puhtalt vene tagamaal. Tubakas oli kujunenud vene kaubanduses üheks olulisemaks ja nõutavamaks kaubartiklile. Vene kaupmehed olid nõus tubakat ostma vene dengade eest (*ryske denningar*), mille ostujõudu hinnati rootsi rahast kõrgemaks, või vahetama vene kaupade vastu. Kindralkuberner arvates katkestanuks tubakakaubanduse keelamine Narva ja Nyeni arengu. Kauplemine suundunuks mujale, samuti elavnenuks salakaubandus.³⁰

Tabel 1 (järg)

Tubakaimport Narva 17. sajand teisel poolel (järg)

A a s t a d								Koht
1677	1679	1689	1690	1694	1695	1696	1699	
130126	71152	103296	93276	58381 1 vaat	109569	164123	20071	Inglismaa
10132	18863				690			Prantsusmaa
7419	700	27767	15025	30090 1/4	28430	19183	43342	Amsterdam
441	9553	525	7354	1167	33228 1/2	35533	715	Lübeck
200								Stralsund
	13921	17172	24	2725	6648		42742	Danzig
	60		2870	200	804	2570		Rootsi linnad
								Riia
300	41055			1900		1003	1774	Tallinn
148618	155304	148760	118549	94463 1/4	179369 1/2	222412	108644	Kokku

Tabel 2

Tubaka väljavedu Narvast 17. sajandi teisel poolel (naelades)

Sihtkoht	A a s t a d						
	1662	1672	1679	1689	1694	1696	1699
Nyen	54 rulli	-	6 vaati	128 2 vaati	-	800	200 20 vaati 3 kasti
Tallinn	1000 50 rulli	-	-	-	-	-	-
Viiburi	7 rulli	-	-	-	-	-	-
Riia	34 rulli 2 kasti	-	-	-	-	-	-
Stockholm	-	?	-	-	24 ?	-	-
Lübeck	-	-	-	-	24 kotti 7 vaati	1 vaat	-

port oli koondatud Ameerika kompanii kätte,²⁹ pidas kindralkuberner vajalikuks selgitada kohaliku kaubanduse eripära. G. Horni järgi rajanes Narva ja Nyeni

G. Horni kirjale oli lisatud Nyeni linna avaldus (*in-lago*) Riiginõukogule, milles samuti paluti säilitada seenne kaubandusvabadus, kuna linna sissetulekud basee-

rusid vene kaubandusel ja puudus kohalik tagamaa. Seejuures toodi näitena Tallinna kõrval esile Narva, kus jätkuvalt oli tubakakaubandus kõigile vaba.³¹

1658. a sai Ameerika kompanii ainuõiguse kontrollida tubaka turustamist kogu riigis.³² Narva raad püüdis neid täiendavaid õigusi vaidlustada 20. juuli 1658. a Karl X Gustavile saadetud suppliigis. Kuna Eestija Liivimaal jäi tubakakaubandus endiselt vabaks, toodi vastuväiteks linna varasem kuulumine Eestimaa, mitte Ingerimaa kubermangu alale. Seejärel selgitati, et käimasoleva Vene-Rootsi sõja ajal, mil Narva majanduselu oli soikunud, ei tohtinuks narvalaste väikesemahuline tubakakaubandus Ameerika kompaniid kahjustada.³³

Sõjasegadused Narva kaubanduspiirkonnas ei lõppenud 1658. a sõlmitud Vallisaare vaherahuga, kuna esialgu säilitas Venemaa kõik vallutatud alad. Alles 21. juulil 1661. a Kärde rahu järel taastusid normaalsed kaubandussuhted.³⁴ Vahepeal, 1660. a lõpus, oli aga laiali saadetud Ameerika kompanii, millega tubakakaubandus oli sisuliselt taas kõigile vaba.³⁵

1662. aasta tubakamonopoli seadus

Kui Rootsi riigi varasemat tubakapoliitikat iseloomustas ebajärjekindlus, mis jättis kaupmeeskonnale suhteliselt vabad käed, siis Karl XI eestkostevalitsuse 1662. a 9. oktoobri plakatiga kehtestatud riiklik tubakamonopol³⁶ laienes kindlalt ka Narvale ja Nyenile.

Plakati sissejuhatavas osas märgiti, et Ameerika kompanii tegevuse peatamisega ei õnnestunud riigivalitsusel tubakakaubandust ümber korraldada. Kaupmeeskonnale heideti ette pettust tubaka tollimisel - riiki toodud suurest tubakakogusest esitatud tollimiseks vaid väike osa. Nii oli valitsus sunnitud riigi sissetulekute kindlustamiseks tubakaimpordi ja -müügi oma kontrolli alla võtma, andes selle teostamise vastavatele volinikele (*fullmechtige*), kellelt reakaupmees võis eriloa alusel tubakat osta.³⁷

Kaupmeeskonna käes olev tubakas tuli 6 nädala jooksul pärast plakati ilmutamist kompaniile müüa. Keeldujate kaup kuulus konfiskeerimisele. Sama karistus koos suure trahviga ootas neid kaupmehi, kes jätkasid tubaka tellimist ja turustamist. Seaduserikkujate väljaselgitamiseks lubati kompanii teenistujatel riiki saabuvaid laevu ja kaupu kontrollida. Kohalikud võimukandidaadid - maapealikud, bürgermeistrid, raehärrad jt, pidid osutama kompaniile igakülgset abi.³⁸ Kindralkuberner S. Gründel-Helmfeldti ja uute tubakavolinike vahendusel tehti uus kaubanduskord Narva raele ja kaupmeeskonnale teatavaks samal 1662. a sügisel.³⁹

Narva kaupmeeskond reageeris uuele plakatile kiiresti. 8. detsembril 1662 esitati linna raele palve taotleda Kuninglikult Majesteedilt Narva osas plakati tingimuste muutmist. Vastu ootusi ei nurisetud mitte riigi

monopoli ning tubakavolinike tegevuse, kui just Tallinna kaupmeeste konkurentsi üle. Tallinna kaupmehed, nautides tubakakaubanduse vabadust, haarasid enda kätte Narva kaubanduslikud tagamaad.⁴⁰ Mõistes olukorra keerukust, astus Narva raad samme tubakaga kauplemise korra leevendamiseks. 1662./63. a vahetusel Stockholmis viibinud Narva saadikud Laurents von Numens ja Ulrich Herbers pidid muude ülesannete kõrval uurima võimalusi linna tubakakaubanduse tingimuste võrdsustamiseks teistes Eesti- ja Liivimaa linnades kehtivatega.⁴¹

10. märtsil 1663 said Narva saadikud eestkostevalitsuse resolutsiooni, mille 21. punkt puudutas hiljutist tubakaplakati. Väga üldsõnaliselt otsuses väideti, et uute korraldustega ei taha riigivalitus Narva kaupmeestele mingit kahju tekitada. Samas märgiti, et tubakavolinikud peavad edasise kaubanduse suhtes linnaga kokkuleppele jõudma.⁴² 13. aprillil kohustas eestkostevalitsus kindralkuberner S. Gründel-Helmfeldti kokkuleppe saavutamisele kaasa aitama.⁴³

16. septembril 1663 kirjutas kindralkuberner S. Gründel-Helmfeldti Karl XI eestkostevalitsusele Narva tubakatüli jätkumisest. 13. aprillil olid tubakavolinikud talle teatanud linna soovimatusest 10. märtsi resolutsioonis ette nähtud kokkulepet saavutada. Narva kodanike seisukohtade selgitamiseks lisas kindralkuberner Narva bürgermeistrite ja rae kirja.⁴⁴ Selles kurtis Narva raad kindralkubernerile, et vene kaupmehed, kes varem said tubaka Narvast, ostsid seda nüüd suurtes kogustes üles Tallinnas. Narvalased ise olid aga sunnitud kauplema "riugaste ja pettuse" abil (*...zu heimlichen Räncken und Unterschleiffen angewehnet*), kuna neil ei võimaldatud tubakat avalikult müüa. Vabakaubanduse taastamiseks kasutasid narvalased ka demagoogilisi väiteid, meenutades kindralkubernerile ja tema kaudu Kuninglikule Majesteedile riigivalitsuse seisukohta tubakast kui kahjulikust kaubast (*unnütze wahre*), mida tuli riigist eemal hoida ja selle harrastajatele raskusi teha. Seejuures rõhutati, et Narvast ei müüda tubakat mitte Rootsi, vaid Vene tsaari alamatele, kelle voorus ja pahed ei lähe rootslastele korda (*... deren Tugend oder Lasten uns so hart nicht angehen*).⁴⁵

Narva rae seisukohad jäid Stockholmis tähelepannuta. Viimaks ellu riiklikku tubakapoliitikat, meenutas eestkostevalitsus Ingerimaa kindralkubernerile vajadust rakendada Narvas ja Nyenis kuninglikku tubakaplakati.⁴⁶ Eestkostevalitsuse korralduse edastas kindralkuberner Narva raele 4. märtsil ja 16. aprillil 1664. Mõlemas kirjas teatati peagi Narva ja Nyeni saabuvatest kuninglikest komissaridest, kelle ülesandeks oli uurida kohapealset tubakakaubandust.⁴⁷ 1664. a ilmnisid linna kaupmeeste ja tubakavolinike vahel juba teravad vastuolud.

Narva kaupmeeste ja tubakavolinike vastuolud

Eriti iseloomulikud olid Narvas resideerinud tubakainspektor Peeter Schultzi süüdistused linna raele. Inspektor väitis, et narvalased ei ole volinikele oma lades seisvat tubakat ära andnud ning on seda kuningliku plakati vastaselt kogu aeg juurde tellinud ja müü- nud. Väite kinnituseks viitas P. Schultz Narva litsentsi- valitseja 1664. a märkmeraamatule, kuhu olid sisse kan- tud kõik tubakakogused ja selle saajad.⁴⁸

19. septembril esitasid Narva kaupmehed P. Schultzile vastuse, milles eitati tubaka jätkuvat juurde- tellimist. Kinnitamaks öeldut, soovitasid nemadki tut- vuda litsentsiraamatute sissekannetega. Tubakainspek- torit ennast süüdistati narvalastelt kokkukogutud tu- baka raiskulaskmises. P. Schultz oli paigutanud saadud kauba pakkhoonesse, kus see mõnekuise seismise järel riknes. Kuna kaupmehed olid tubaka suuremas osas võlgu ostanud ja P. Schultzil puudus raha äravõetu eest tasumiseks, hinnati kahju suureks.⁴⁹

Arvatavasti on tõde kahe vastandliku väite vahel. Kui tutvuda 1662. a tolliraamatuga, näeme, et peamine osa tubakast saabus Narva mõne kohaliku kaupmehe nimel,⁵⁰ ehkki kauba saaja ei pea kokku langema kauba omanikuga. Samuti ei võimalda tolliraamatud jälgida kauba edasist saatust.

Esines juhtumeid, kus tubakavolinikelt üles oste- tud ja venelastele väikestes kogustes edasi müüdüd kaup samade volinike poolt konfiskeeriti. Nii teatas S. G. Helmfeldt 27. oktoobril 1663 Stockholmi, et vene- laselt Ivan Stepanovilt, kes tuli Ladogalt ja ostis Narvas 30 naela tubakat, saades ostu kinnituseks linna raelt vas- tava passi, oli koduteel kaup konfiskeeritud. Alles kind- ralkuberneri sekkumisel oli venelasele äravõetu tagas- tatud.⁵¹ Analoogilisest konfiskeerimisest teatas S. G. Helmfeldt Karl XI eestkostevalitsusele hiljemgi.⁵²

Nagu me eelpool märkisime, lähetas Karl XI eest- kostevalitsus 1664. a Narva ja Nyeni tubakakaubanduse olukorraga kohapeal tutvuma kuninglikud komissa- rid.⁵³ Sama aasta sügisel saabusidki Eestimaale Gustav Soop ja Lorentz Creutz (Kreutz). Lisaks tubakakaubandusele oli nende lahendada teisigi kaubandusala- seid probleeme (näiteks maatolli küsimus Riias; Narva ja Tallinna soola- ja heeringakaubanduse tüli jpm). L. Creutz lahkus peagi uue ülesandega Soome, mistõttu järgnev aruandlus on seotud ainult G. Soopi nimega.

Kahjuks puudub meil informatsioon G. Soopi vii- bimisest Narvas 1664. a sügisel.⁵⁴ Rae protokollide põh- jal oli ta uuesti seal ja kohtus linna esindajatega 6. märtsil 1665. Kuna 12. novembri 1664. a resolutsioon kohustas G. Soopi asja nii uurima kui ka lahendama, palus bürgermeister L. von Numens tal vabastada linn tubakakaubanduse kitsendustest.⁵⁵

Oma vastuses väitis G. Soop, et pärast eestkoste-

valitsuse korraldust sai ta kuninglikult kantseleilt (*ko- nigl. Kammer*) uue, eelmisele vastupidise korralduse, milles tal lubati vaid asja uurida. Põhjenduseks oli too- dud Narva saadiku Heinrich Schultzi mingi kokkulepe tubakakompanii esindajatega, milline oli kirjalikult fik- seeritud.⁵⁶ Nagu järgnevast arutelust selgub, oli kok- kulepe sõlmitud 17. novembril 1664 Stockholmis, kuid selle täpne sisu jääb ebaselgeks.

Bürgermeister Numens nõustus läbirääkimiste faktiga, kuid väitis, et kuna tubakakompanii esindajad ei võtnud arvesse H. Schultzi ettepanekuid, jäi lõpp- dokumendi vormistamine ära. Selle tõestuseks viidati kokkuleppe lõpus H. Schultzi allkirja ja pitsati puudu- misele. Pealegi ei lähetanud H. Schultzi Stockholmi mitte linna raad, vaid kaupmeeskond, mistõttu tal pol- nud volitusi kokkuleppe sõlmimiseks. Sellega arutelu Narva raes katkes. Seda otsustati jätkata järgmisel päe- val H. Schultzi osavõtul.⁵⁷

7. märtsi rae istungil olid kohal nii Heinrich Schultz kui ka linna tubakainspektor Peter Schultz. Diskus- siooni siiski ei tulnud. G. Soop tegi tubakainspektor P. Schultzile ainult korralduse esitada talle kirjalikult kõik kokkuleppega seotud materjalid. Samas nimetas ta Heinrich Schultzi kelmiks, kuna see oli jätnud sõlmitud kokkuleppele alla kirjutamata.⁵⁸

Asja sisuline arutelu jätkus 10. märtsil mõlema poole seisukohtade kuulamisega. Arutelu käigus tegi inspektor P. Schultz ootamatult ettepaneku võimaldada Narva suurkaupmeestele (*Grossierer*) vaba tubakakaubandust; väike- (*Winckler* - nurgakaupmehed ?) ja pu- dukaupmehed pidanuks edaspidigi muretsema vajami- neva tubaka kompaniilt.⁵⁹ P. Schultzi ettepanekut toe- tades lisas G. Soop, et igaüks, kes soovib tubakat Vene- maale vedada või venelastele müüa (*sic!*), võiks seda vabalt Narva tuua, väikekaupmehed aga pidanuks tema- gi arvates varemkehtinud kitsenduste juurde jääma.⁶⁰

Need radikaalselt uued seisukohad võttis G. Soop 11. märtsil kokku spetsiaalses lõppdokumendis. Selles rõhutati ühelt poolt Rootsi riigivalitsuse soovi hoida tubakakaubandust riigis ühtsetes kätes. Teiselt poolt nõustus G. Soop, et Eesti- ja Liivimaa linnad, toetudes vene kaubandusele, ei ole huvitatud kaubaliik- luse kitsendamisest. Ja kuigi Narva kaupmeeste esi- daja H. Schultz oli 17. novembril 1664 sõlminud Stock- holmis tubakakompaniiga kokkuleppe, jäi see ratifit- seerimata Narva rae vastuseisu tõttu. Pärast ühist aru- elu Narvas olid kõik huvipooled jõudnud arusaamisele, et nii kohalikele kui ka võõrastele kaupmeestele võiks võimaldada tubaka vaba müüki venelastele. See osa tubakast, milline oli mõeldud kohapeal tarvitamiseks või Rootsi teistesse osadesse edasisaatmiseks, pidi edaspidigi jääma kompanii kätte.⁶¹

G. Soop esitas 16. aprillil 1665 Bergsundis aruande oma tegevusest Narvas. Selles tuli ta taas eelpoolvi-

datud tubakakompanii ja Narva kaupmeeskonna 17. novembri 1664. a kokkuleppe juurde, mida Narva raad ei soovinud ratifitseerida. Oma missiooni saavutuseks luges Soop narvalaste valmisolekut kokkulepet ajutiselt (*interim*) tunnustada.⁶² Jääb üle vaid oletada, et G. Soopi poolt Narva raele jäetud lõppdokumendi sisu kajastab ka 17. novembri kokkuleppe põhiseisukohti.

Kuigi G. Soopi poolt Narva raele antud dokument ei kujutanud endast mingit resolutsiooni või korraldust, oh see Narva kaupmeestele edaspidistes vaidlustes tubakavolinikega oluliseks toeks.

1664. a lõpus oli riigi tubakamonopoli rentijate tegevus Kuningliku Majasteedi korraldusel arutluse all riigi kommertskolleegiumis. 18. novembril eestkostevalitsusele saadetud kirjas viitasid kolleegiumi liikmed viimasel riigipäeval esilekerkinud probleemile - kui kõrgelt võivad tubakarentnikud tubakat müüa kaupmeestele ja millist hinda võivad need kaupa edasi müües küsida. Kolleegium leidis, et hinda tuleks alandada ja selle tase kindlalt fikseerida. Nii soovitati I sordi tubaka eest võtta 2 vasktaalrit naelalt, II ja III sordi puhul vastavalt 7 ja 5 vaskmarka. Kaupmeeste kasumiks (*profit*) soovitati fikseerida pärast litsentsi ja muude kulude tasumist 1 vaskmark naelalt.⁶³

Need kuningliku kommertskolleegiumi seisukohad leidsid kajastamist uues 18. märtsil 1665 Stockholmis avaldatud tubakaplakatis, mis fikseeris kindlad hinnad ja kohustas tubakavolinikke muretsema ainult head ja kvaliteetset kaupa. Kaupmeeste ülesandeks jäi riigi kommertskolleegiumi informeerimine kõigist volinike eksimustest.⁶⁴ Muus osas korraldati 1662. a plakati seisukohti.

13. juunil andis Ingerimaa kindralkuberner Jakob Johann Taube tubakaplakati koos nõudega seda täita üle Narva raele.⁶⁵

Narva tubakakaubanduse tingimustes ei toimunud mingeid märkimisväärseid muutusi. Jätkusid ka linna kaupmeeskonna arusaamatused kompanii inspektor P. Schultziga. Eelkõige oh selle taga linna kaubandushuvide põrkumine riigi fiskaalsete huvidega. Arvestades aastast aastasse suurenevaid tubakakoguseid, ei soovinud linn ilma jääda võimalikust kasumist. Põhilised konfliktid said alguse G. Soopi 11. märtsi lõppdokumendi erinevatest tõlgendustest ning uue tubakaplakati ülitäpsest täitmisest P. Schultzi ja tema alluvate poolt. Nii kaebas 26. juunil 1665 Narva kaupmees J. Tunder raele, et P. Schultz on tema nimele saabunud kaupu kinni pidanud ja vägivaldselt avanud.⁶⁶ Esines ka kauba otsest konfiskeerimist. Sama aasta 13. juulil võeti Caspar Rodde teenrilt ära kaubavankri läbiotsimisel leitud tubakas, mille eest C. Roddele määrati rahatrahv.⁶⁷

Kuna tubaka sissevedu riiki ja edasimüük oli kohalikele kaupmeestele keelatud, kujunes keskseks prob-

leemiks selle kohapealne väikekaubandus (*Minuthandel*), millest olid huvitatud nii Narva kaupmehed kui ka tubakavolinikud. 19. juunil 1665 esitas kaupmeeskond raele kaebuse tubakainspektori peale, kes oli neil trahvi ähvardusel keelanud tubaka väikekaubanduse.⁶⁸ Ka tubakavolinikud süüdistasid rae ees narvalasi keelatud kaubanduses.⁶⁹ 31. augustil keelaski Narva raad kodanikel tubaka jaemüügi, kuid kohustas volinikke linna vajalikul määral tubakaga varustama.⁷⁰

Samal ajal otsis Narva kaupmeeskond legaalseid teid tubakakitsenduste kõrvaldamiseks. 1666. aastal esitas linna saadik L. von Numens Stockholmis kommertskolleegiumile muude probleemide hulgas kaebuse tubakakaubanduse üle.⁷¹

Kompanii allakäigu ja paljude pretensioonide tõttu muutiski Karl XI eestkostevalitsus 14. mail 1666 tubakaga kauplemise korda Narvas. Resolutsioonis märgiti, et kuna linn ei olnud jõudnud kokkuleppele tubakarentnike esindajatega, lubas riigivalitsus linna kaupmeestel tubakat kompaniist mööda minnes suurtes kogustes Venetšaari alamatele müümiseks sisse vedada. Jaekaubandus, millest olid huvitatud kõik narvalased, jäi endiselt keelatuks.⁷² Selle resolutsiooniga sanktsioneeriti tegelikult G. Soopi 1665. aasta 11. märtsi ettepanekud.

Kompanii, kelle ülesandeks oli riigi varustamine tubakaga, ei suutnud seda tegelikult teha. 15. novembril 1666 sõlmis linna kaupmeeskond uue tubakainspektori Olof Helgsohniga kokkuleppe, millega kompanii kohustus Narva kaupmeeskonnale muretsema 30 000 naela tubakat. 1669. a alguseks oli sellest kogusest Narva jõudnud ainult 500 naela.⁷³

Pärast seda, kui narvalastel lubati tubakaga *en gros* kaubelda, jäi volinike teostada vaid tubaka pisikaubandus Narvas ja selle lähemas ümbruses. Ometi ei olnud nn suurkaubandus kõigile jõukohane ja enamus kaupmeeskonnast soovis tubakat ka väikestes kogustes oma poodides turustada. Vastavalt 1662. ja 1665. a tubakaplakatile tulnuks volinikel need pisikogused kaupmeestelt üles osta, kuid kapitalinappuse tõttu ei suudetud seda teha. Kuna kergestiriknev kaup ei saanud seisma jääda, saatsid kaupmehed seda Venemaale ka väikestes kogustes.

Narva rae 1669. a protokollide säilinud fragmentide põhjal sõlmis linna kaupmeeskond 29. märtsil toonase tubakainspektori Peter Schederiga (Skeder) kokkuleppe, mille järgi viimane kohustus narvalastelt üles ostma 2 000 naela tubakat hinnaga 16 ööri nael. Kodanikkond omalt poolt lubas ülejäänud nende käes oleva tubaka ainult *en gros* Venemaale müüa. Inspektorist ostmata jäänud tubakat võis kaupmeeskond kolme kuu jooksul väikestes kogustes (*in minut*) müüa.⁷⁴

Nagu ilmneb 6. aprilli rae protokolli väljavõttest, ei olnud tubakainspektor P. Scheder veel naelagi ostnud,

kuigi mainitud koguse - 2 000 naela - oli kaupmeeskond talle saatnud. Seetõttu kurtsid kaupmehed kaubandushooaja alguses teravat sularaha puudust.⁷⁵ Tubaka-inspektor väitis aga kindralkuberner S. G. Helmfeldtile, et Narva kaupmeeskond sunnib teda üles ostma seda tubakakogust, mida nad ise ei suuda turustada.⁷⁶

Riigi tubakamonopoli tühistamine Narvas

Jätkuvad vastuolud riigi tubakamonopoli rentnikega sundisid Narva raadi taas pöörduma riigi komertskolleegiumisse. 1669. kevadel esitas Daniel Steven Stockholmis Suurgildi nimel palve võimaldada Narva kaupmeeskonnal lisaks tubaka *en gros* müügile ka väikekaubandust.⁷⁷

Tubakarentnikud omakorda olid pöördunud Karl XI eestkostevalitsuse poole kaebustega Narva kaupmeeskonna aadressil. Eestkostevalitsus andis küsimuse lahendada kuninglikule komertskolleegiumile.⁷⁸

Pärast põhjalikku arutelu esitas komertskolleegium 7. aprillil 1669 oma seisukoha nii Narva kui ka Nyeni tubakakaubanduse osas. Leiti, et mõlemad linnad rajanevad vene kaubandusel ja turustavad vaidluseluse tubaka Venemaale. Kuna Rootsi riigi peaülesandeks antud regioonis oli transiitkaubanduse tagasitoomine Arhangelskist Läänemerele, soovitasid kolleegiumi liikmed lubada Narvas ja Nyenis vaba tubakakaubandust sarnaselt teiste Eesti- ja Liivimaa linnadega.⁷⁹

26. mail 1669 väljastaski Karl XI eestkostevalitsus oma eriresolutsiooni, millega Narva tubakakaubandus vabastati kõigist senistest piirangutest.⁸⁰ Sama otsus võeti vastu ka Nyeni suhtes. Naaberaladel Käkisalmi (*Kexholmi*) läänis ja Soomes jäid kehtima senised tubakaplakatid.

Pidades silmas neid suuri kaubakoguseid, mis transiidina Narvat läbisid, on Narva rae ja kaupmeeskonna tegevus tubakakaubanduse vabaduse saavutamiseks igati mõistetav. Tubakas, sool, heeringas ja veinid olid põhikaubaartiklid, millistele oli rajatud linna kaupmeeskonna rikkus ja seda ei soovitud Narva saabunud võõrastega jagada. 1587. aastal andis Johann III narvalastele ainuõiguse vahendada soola ja heeringat Venemaale, kuid 1643. a oli selle õiguse osas tehtud järeleandmisi lüübeklastele ja 1668. a tallinlastele. Teiste Narva saabunud võõraste osas jäi transiitkaubanduse keeld kehtima.⁸¹

Sedavõrd, kuidas Narva kaupmehed vabanesid kohustusest osta tubakat kompaniilt, puutusid nad aina enam kokku välismaalaste ja teiste võõraste konkurentsiiga. Viimased, arvestades küll linna tubakakaubanduse reegleid, realiseerisid tubaka suuremas osas Narva tagamaale. Nii kujunes Narva kaupmeeskonna diplomaatilise tegevuse uueks eesmärgiks saada tubaka transiitkaubandus Venemaale oma kätte. 14. oktoobril 1675

andiski Karl XI narvalastele selle õiguse. Kõik tubakaga Narva saabuvad võõrad pidid selle enne Venemaale edasisõitu kohalikele kaupmeestele maha müüma.⁸² Otsust põhjendati tuntud tõsiasjaga, et keelukaubana ei olnud tubakat võimalik Venemaale vedada, kuigi kõik varasemad resolutsioonid olid silmas pidanud just Venemaale kaubandust.

Toetudes 1675. a resolutsioonile, nõudis Narva raad oma 1677. a 13. jaanuari kaubandusplakatis võõrastelt tubaka müümist Suurgildi liikmetele 14 päeva jooksul pärast linna saabumist. Müüa võis kas otse laevalt, saanilt või vankrilt.⁸³ Kuid juba rae 1678. a 17. septembri kaubandusplakat nägi ette tubaka hoiustamise kaalumise järel raekoja keldris, kust võõras võis seda kahe kuu jooksul (s. o. Narvas viibimise ajal) kohalikele müüa. Kui aga võõras seda määratud ajal ei teinud ja nõudis turuhinnast kõrgemat hinda, võis linna fiskaal tähtaja möödudes kauba sundmüüki suunata.⁸⁴ 26. juulil 1677 kehtestati tubaka kaalumiskohustus.⁸⁵

1675. aasta tubakakaubanduse kord jäi Narvas kehtima Rootsi võimuperioodi lõpuni,⁸⁶ kuid erinevalt soolast ja heeringast ei teinud riik tubaka osas järeleandmisi ühelegi võõraste grupile, ka mitte inglastele, kelle vahendusel jõudis Narva enam tubakast. Mõningane muutus tuli 1698. aastal, kui Vene tsaar Peeter I andis inglastele loa tubakat Venemaale vedada. Kuid peagi puhkenud Põhjasõda ei võimaldanud konkreetset kaubanduskorda välja kujundada.⁸⁷ 1670. aastate teisel poolel püüdis Tallinna kaupmeeskond saada endale õigust vedada tubakat üle Narva Venemaale, kuid Karl XI 1679. aasta 30. mai resolutsioonis seda neile ei võimaldatud.⁸⁸

Kokkuvõtteks

Rootsi riigivalitsusel ei õnnestunud Narvas ja selle lähimas naaberlinnas Nyenis rakendada kogu riigis kehtivat tubakakaubanduse korda. Võttes tubaka sisseveo ja müügi oma kontrolli alla, soovis riik tagada ja suurendada sissetulekuid aina enam populaarsust võitvalt tarbekaubalt. Vene transiitkaubandusele rajatud Narvas muutus riiklik tubakapoliitika majanduslikku arengut takistavaks teguriks. Avades tubakakaubanduse kõigile, oli riigil võimalik teenida tollide pealt tunduvalt enam kui tubakaga kauplemise õiguse rendilt. Pealegi ei suutnud tubakakompaniid kapitalinappuse tõttu täita neile plakatitega pandud ülesandeid – varustada Narvat ja selle tagamaad vajaliku hulga tubakaga. Tubaka kõrvaldamine transiitkaubandusest takistanuks ellu viimast teist riiklikku majanduspoliitilist suunda – vene kaubanduse tagasitoomist Arhangelskist Läänemerele.

Kuigi 1669. aastal vabastati Narva tubakakaubandus riigi monopoli alt, privilegeeriti tubaka Venemaale edasimüük alates 1675. aastast kohalikele kaupmeestele.

Viited ja kommentaarid

* Käsitledes tubakakaubanduse seadusandluse arengut Narvas ei vaatle me teist ülihuvitavat kaubandusprobleemi, tubaka salakaubandust üle piiriäärsete linnade Venemaale.

¹ E. Tiedemann. Geschichte des Tabaks. Frankfurt, 1854.

² C.O. Cederlund. "Att supå tobak". Fataburen, 1966. S 41.

³ Svensk handelsstatistik 1637-1737. Utg. av B. Boethius o. E.F. Heckscher. S. 100; Uus-Rootsi koloonia ajalugu on lähemat käsitlemist leidnud: A. Johanson. The Swedish Settlements on the Delaware 1638-1744. I-II, 1911.

⁴ E.F. Heckscher. Sveriges ekonomiska historia. Från Gustav Vasa. I:2. Stockholm, 1936. S 596; A. Nyberg. Tobakspolitiken i Sverige 1641-1662. Historiska Institutionen. Uppsala, 1989. S 4-8.

⁵ Samling utaf Kongl. Bref, Stadgar och Förordningar angående Sveriges Rikes Commerce, Politie och Oeconomie. Utg. av A.A. Stiernmann. Stockholm, 1750. II Delen. S 305-307 (= A.A. Stiernmann).

⁶ A.A. Stiernmann. II Delen. S. 373-377.

⁷ Vt kuninganna Kristiina tubakaplakatid aastatest 1644, 1645 ja 1647: A.A. Stiernmann. II Delen. S. 383-385, 396-397, 487-489.

⁸ Ibid. S. 602-603.

⁹ Ibid. S. 678-679. 1651. a plakat ei määratlenud lähemalt inimeste ringi, kellel oli õigus tubakaga kaubelda. Plakati 1652. a korduses mainitakse aga sama kompanii osanikke (... samma compaquiets principale): A.A. Stiernmann. II delen. S 692-693. E.F. Heckscher märgib, et kui algul oli tegu Lõunakompaniiga, siis hiljem spetsiaalse tubakakompaniiga, mis oli esimesega ühenduses: E.F. Heckscher. S 596.

¹⁰ A.A. Stiernmann. II Delen. S 708-709.

¹¹ Ibid. S 783-785. Ei ole päris täpne seostada tubaka sissevedu Rootsi ainult Ameerika kolooniaga. On teada, et Lõunakompanii muretses suurema osa Rootsi toodud tubakast Euroopast – Lüübeckist ja Danzigist: A. Nyberg. S 9. Pealegi läks Uus-Rootsi koloonia 1655. a hollandlaste kätte.

¹² A.A. Stiernmann. II Delen. S 875-880.

¹³ Ibid. III Delen. S 6.

¹⁴ Ibid. S 108-114.

¹⁵ A. Soom. Der Handel Revels im siebzehnten Jahrhundert. Wiesbaden, 1968. S 123; A. Soom. Die merkantilistische Wirtschaftspolitik Schwedens und die baltische Städte im 17. Jahrhundert.// Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. N. F. Bd. 11. 1963. Heft 2. S 219.

¹⁶ Rootsi linnaseadus kehtestati Narvas Johann III poolt 22. juulil 1585. a: EAA. 1646-1-1. L 15p.

Siin ja edaspidi tähistab esimene number sidekriipsudega eraldatud kolmeosalises arhiiviviites fondi-, teine nimistu- ning kolmas säiliku numbrit (toim).

¹⁷ Vt viide nr 15.

¹⁸ E. Küng. Handelsverhältnisse für Fremde in Narva im 17. Jahrhundert.//Acta Universitatis Stockholminsis. Studia Baltica Stockholmensia. 11. Stockholm, 1993. S. 185-186; E. Küng. Inglise kaubandus Narvas 17. sajandi II poolel.//Kleio. Ajaloo Ajakiri. Nr 5/6. 1992. Lk 13-14.

¹⁹ EAA. F 1646.

²⁰ Svenska Riksarkivet (= SR) Livonica II Samling.

²¹ SR. Kammerkollegiets underdåniga skrivelser.

²² Narva kaubanduse statistilist külge on varem põhjalikult uurinud H. Piirimäe (H.A. Piirimäe. Sostav, objom i raspredelenie ruskogo vovoza v 1661-1700 gg tšerez švetskije vladeniija v Pribaltike na primere g Narvõ.//Skandinavskij sbornik V. Tallin, 1962. S. 34-94; H.A. Piirimäe. Torgovoje otnošeniija Rossii so švetsiei i drugimi jevropeskimi stranami po materialam narvskogo vovoza 1661-1700 gg.//Skandinavskij sbornik VII. Tallin, 1963. S. 44-86). Tema kasutada olid portooriumiraamatud aastatest: 1662, 1666, 1668, 1671, 1672, 1677, 1679,

1696 (EAA. 1646-1-1089; N 2. S 342-348). Käesoleva artikli autoril on õnnestunud taas üles leida portooriumiraamatud aastatest 1689, 1690, 1694, 1695 ja 1699 (EAA. 1646-1-1073, 1074, 1083, 1086; N 2. S 349). Viimatimainitud portooriumiraamatuid on enne II Maailmasõda kasutanud A. Soom (A. Soom. Narva metsakaubandus ja metsatööstus XVII sajandi lõpul.//Ajalooline Ajakiri. 1940. Nr 2. Lk 57-72). Lisaks on tabelisse lülitatud Narva litsentsikambri aruannetes aastate 1657, 1660, 1670 ja 1675 kohta leiduvad andmed linna imporditud tubakagustest (SR. Östersjöprovintsernas tull-och licenträkenskaper 1583-1707. Vol. 43).

²³ 1976. aastal ilmus H. K. Roessinghi sulest Hollandi tubakakaubandust 17. ja 18. sajandil käsitlev monograafia, kuid selles ei ole spetsiaalselt käsitletud hollandlaste kaubandustegevust Läänemere idaosas. Autor konstanteerib vaid, et hollandlased jäid selles regioonis alla inglastele: H.K. Roessingh. Inlandse tabak: Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland. Wageningen, 1976. S. 408-409.

²⁴ H. Piirimäe. Kaubanduse küsimused Vene-Rootsi suhetes 1661.-1700. a.//Tartu Ülikooli Toimetised. Vihik 113. Trt, 1961. Lk 53-54; A. Soom. Der Handel Revels. S. 122.

²⁵ EAA. 1646-1-1073, 1083, 1089; 1646-2342, 346, 348, 349.

²⁶ A.A. Stiernmann. II Delen. S. 375.

²⁷ EAA. 1646-2-251. L 109-109p.

²⁸ SR. Livonica II, Vol. 173. Ingerimaa kindralkuberner Gustav Horn Rootsi Riiginõukogule, 17. jaanuaril 1656. Nyenist.

²⁹ A.A. Stiernmann. II Delen. S. 783-785.

³⁰ SR. Livonica II, Vol. 173.

³¹ 32 Ibid. Väljavõte Nyeni magistraadi avaldusest Rootsi Riiginõukogule 17. jaanuarist 1656.

³² A.A. Stiernmann. II Delen. S. 875-880; Kindralkuberner Christer Horni 15. juuli 1658. a raport Karl X Gustavile 22. maist 1658. a tubakaplakati kättesaamisest ja ellurakendamist: SR. Livonica II. Vol. 174.

³³ EAA. 1646-2-168. L 12-12p.

³⁴ H. Piirimäe. Kaubanduse küsimused. Lk 4.

³⁵ A.A. Stiernmann. III Delen. S. 6; Lisaks ebaõnnestunud kaubandustegevusele ei õigustanud Ameerika kompanii oma olemasolu juba seetõttu, et 1655. a oli riigile kaduma läinud Uus-Rootsi koloonia.

³⁶ 9. oktoobri 1662. a plakati trükitud eksemplar leidub ka Narva magistraadi fondis: EAA. 1646-2-16. L 12-15p.

³⁷ A.A. Stiernmann. III Delen. S. 108-110. Punktid 1, 2.

³⁸ Ibid. S 110-114. Punktid 3-8.

³⁹ EAA. 1646-2-253. L 65: Kindralkuberner S. G. Helmfeldti kiri Narva raele 3. detsembrist 1662. Kiri loeti Narva rae ees ette 5. detsembril.; EAA. 1646-2-243. L 12-13p: Tubakavolinike kiri Stockholmist Narva raele 31. oktoobril 1662.; EAA. 1646-2-132: Tubakavolinike kiri Stockholmist Narva raele 17. novembril 1662.

⁴⁰ EAA. 1646-2-179. L 28-29.

⁴¹ Tallinna Linnaarhiiv (= TLA). Bh. 62 II, L 256: Narva saadikute 6. detsembril 1662. a kiri Kuninglikule Kommertskollegiumile; EAA. 1646-2-83. L 77-77a p: Narva rae kiri linna saadikutele Stockholmist 11. detsembrist 1662. a. Viimases kirjas tegi Narva raad saadikutele ülesandeks koguda uue kaubanduskorra kohta täiendavat informatsiooni.

⁴² EAA. 1646-1-1. L 95.

⁴³ EAA. 1646-1-2. L 383-385.

⁴⁴ SR. Livonica II. Vol. 176: Kindralkuberner S. G. Helmfeldt Kuninglikule Majesteedile Narvast 16. septembril 1663.

⁴⁵ Ibid.: Narva raad kindralkuberner S. G. Helmfeldtile 1. septembril 1663. Sarnaselt Narva raega esitas tubakavolinike vastu kommertskollegiumile kaebusi Nyeni linna kodanikkond. Kollegium, soovides küll edaspidigi jätta tubakakaubanduse selles regioonis pii-rangute alla, pidas vajalikuks enam arvestada kohalikku eripära, mis seisnes kaubavahetuses Venemaaga: SR. Kommertskollegium till K.

Maj:t. Vol. 1. (1651-1665). 4. dets. 1663.

⁴⁶ SR. Livonica II. Vol. 211: Karl XI eestkostevalitsus kindralkuberner S. G. Helmfeldtile Stockholmist 22. detsembril 1663.

⁴⁷ EAA. 1646-2-128. L 19; 1646-2-253. L 73-73p: Kindralkuberner S. G. Helmfeldti kirjad Narva raele 4. märtsist ja 16. aprillist 1664.

⁴⁸ EAA. 1646-2-277. L 8-9: Tubakainspektor Peter Schultzi kiri Narva raele 12. septembril 1664.

⁴⁹ EAA. 1646-2-179. L 30-31p.

⁵⁰ EAA. 1646-2-342. L 2-44p.

⁵¹ SR. Livonica II. Vol. 176: Kindralkuberner S. G. Helmfeldt Karl XI eestkostevalitsusele 27. oktoobril 1663.

⁵² Ibid. Vol. 177: Kindralkuberner S. G. Helmfeldt Kari XI eestkostevalitsusele 19. jaanuaril 1665.

⁵³ Eestkostevalitsuse 12. novembri 1664. a vastavasisulisest teates Stockholmis viibivatele Narva saadikutele rõhutati, et kuninglike komissaride vahendusel tuleb linna ja tubakavolinike vahelisi suhteid parandada: EAA. 1646-1-1. L 97, punkt 1. Teade jõudis Narva raeni alles 9. jaanuaril 1665: Ibid. S 83. Lk 456.

⁵⁴ Teada on, et Narva kodanikud soovisid G. Soopi vahendusel lahendada mitmesuguseid probleeme. Linnakodanike supliigis raele 12. novembrist 1664 on 19 punkti, milles kaubanduslaste probleemide kõrval märgitakse majade ehitamise, sõjaväe, kütte jpm küsimusi: EAA. 1646-2-179. L 32-33. Tallinna Linnaarhiivi andmeil jõudis G. Soop 23. novembril 1664 Tallinna Narvast: TLA. Bh 58. L 4p-5p.

⁵⁵ EAA. 1646-1-83. Lk 519.

⁵⁶ Samas.

⁵⁷ Samas. Lk 520-521.

⁵⁸ Samas. Lk 521.

⁵⁹ Samas. Lk 522-523.

⁶⁰ Samas. Lk 524.

⁶¹ EAA. 1646-1-1. L 100p-101.

⁶² SR. Livonica II, Vol. 484: G. Soopi 16. aprilli 1665. a aruanne Karl XI eestkostevalitsusele oma reisist Narva ja Tallinna.

⁶³ Ibid. Kommerskollegium till K. Maj:t. Vol. 1. 18. Nov. 1664; Kaupmeeskonna rahulolematusest tubakavolinike liialt kõrgete hindade üle, mis välistasid kasumi tubaka edasimüügil, teatas Kuninglikule Majesteedile ka L. Creutz 14. juunil 1664. Nyenist: Ibid. Livonica II. Vol. 484.

⁶⁴ A.A. Stiermann. III Delen. S. 318-322. Triikieksemplar plakatist leitud ka Narva magistraadi fondis: EAA. 1646-2-16. L 37-40.

⁶⁵ EAA. 1646-2-282. L 2-2p; Kindralkuberner J.J. Taube kiri ja plakat loeti Narva raes ette 15. juunil 1665: EAA. 1646-1-83. Lk 613.

⁶⁶ Samas. Lk 622.

⁶⁷ Samas. Lk 225-226.

⁶⁸ Samas. Lk 620.

⁶⁹ Näiteks 26. augustil 1665 süüdistati kaupmehi G. von Dühreni ja Henniust. 31. augustil 1665 esitati kaebus J. Stolti vastu: EAA. 1646-1-83. Lk. 284-286, 296-298, 309-310.

⁷⁰ Samas. Lk 296-298.

⁷¹ EAA. 1646-1-1. L 101p.

⁷² Samas. E.F. Heckscher märgib tubakakompanii vastuolusid Karl XI eestkostevalitsusega: E.F. Heckcher. Sveriges ekonomiska historia. S. 596.

⁷³ EAA. 1646-2-192. L 11: Narva Suurgildi 22. märtsi 1669. a supliik linna raele.

⁷⁴ SR. Livonica II. Vol. 664.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ EAA. 1646-2-192. L 18-18p: Tubakainspektor P. Scheder kindralkuberner S. G. Helmfeldtile Narvas 27. märtsil 1669.

⁷⁷ Ibid. S 291. L 70-71p: Narva raad Kuninglikule Kommerskollegiumile 24. märtsil 1669.

⁷⁸ SR. Kommerskollegium till K. Maj:t. Vol. 2. 7. Apr. 1669.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ EAA. 1646-1-1. L 111.

⁸¹ E. Küng. Handelsverhältnisse für Fremde. S. 181-183.

⁸² EAA. 1646-1-1. L 127p; 1675. a monopoliseeriti narvalastele oma linnas ka veinide kaubanduse õigus Venemaale: EAA. 1646-1-2. Lk 551-552.

⁸³ EAA. 1646-2-38. L 52p.

⁸⁴ Samas. L 68-69.

⁸⁵ Samas. L 54-54p.

⁸⁶ Vt näiteks Narva rae 4. juuli 1694. a kaubandusplakati punkte nr 12, 13: EAA. 1646-2-38. L 88p.

⁸⁷ E. Küng. Inglise kaubandus Narvas. Lk 13.

⁸⁸ EAA. 1646-1-2. Lk 578-580.

Toimetuse märkus

Siin ja edaspidi esitame standardsed arhiivi viited lühendatud kujul. Sidekriipsudega eraldatud kolmeosalises arhiivi viite esimene number tähistab fondi-, teine nimistu- ning kolmas säiliku numbrit.

Eesti Ajalooarhiiv. F. 1646. N. 1. S. 1. L 15 p.

= EAA. 1646-1-1. L 15p.

LIPHARTID LHVIMAA MÕISNIKENA. I

Tiit Rosenberg

Kui palju ja mida me teame mõisnikest – meie jaoks ajalooliselt ja kultuuriliselt üliolulise ühiskonnakihi esindajatest? See on küsimus, mida ajaloolastel maksab püstitada ning millesse sotsiajalajaloo vaatenurgast ka tõsiselt süüvida. Peaks olema selge, et üheülbaline käsitlus ratsapiitsaga balti parunist, kes ainult rõhus ja ekspluateeris vaeseid eesti-läti talupoegi, on aegunud. On aeg loobuda sajandivanustest stampidest ning vaadelda seda seisust mitmekihilisena, milles olid esindatud väga erinevad tüübid – suurmaaomanikest väikemõisnike ja mõisarentnikeni, suurilmalikest elupõletajatest ja varapillajatest kuni tõsiste ja uuendusaltide põllumeeste ning ettevõtlike töösturiteni, kitsalt seisukslike huve kaitsvatest konservatiivsetest maapoliitikutest kuni edumeelsete sotsiaalreformatoriteni, keda huvitas ka talurahvaseisuse hariduslik ja majanduslik edenemine.

Käesolevas artiklis püüab autor jätkata selle probleemi lahkamist üksikute silmapaistvamate mõisnikusuguvõsade najal, millega sai algust tehtud Gustav Rathlefile ja Tammistu väikemõisale pühendatud artiklis.¹ Seekordne kirjutis võtab vaatluse alla teistsuguse mõisnikutüübi.

Kui jätta kõrvale Vene kroonu, oli XVIII sajandi lõpust kuni XX sajandi alguseni suurimaks maaomanikuks Liivimaal ning ilmselt kogu Baltikumis Liphartite suguvõsa. Võrreldes enamiku teiste baltisaksa aadlisuguvõsadega on Liphartid laiemalt tuntuks saanud mitte niivõrd riigiteenimise või provintsi poliitika vallas, kui kunstikogujate ning -tundjatena. Seda saavutasid nad muidugi tänu rikkusele. Teisalt on huvipakkuv küsimus, kui võrd võimaldas kõrgkultuuri harrastus neil olla edukateks mõisapidajateks ning nn pärisärradeks oma hiigelvalduste talurahvale. Kätesaadavate allikate najal püüamegi sellest esmast ülevaadet anda.

1. Liphartid mõisaomanikena

Liphartide suguvõsa päritolu pole täiesti selge. Ühe versiooni järgi sai see alguse XVI sajandil Saksimaal Liivimaale tulnud aadlimeestest. Märksa tõenäoliselt on, et Liphartid pärinevad jõukast Tallinna kodanikusoost. Liphartide mõisnikesuguvõsa alusepanijaks oli Johan Liphart (u 1608 – u 1662), arvatavalt Tallinna Kanuti gildi vanema Alexander Lipharti poeg, keda kohtab allikates esmakordselt 1622. a *Joh. Liphartus Revaliensis*'ena Rostocki ülikooli matriklis.² Näib, et just ülikooliharidus andis võimaluse sotsiaalseks tõusuks. 1630. aastast kohtame Johan Lipharti Pärnus noore krahvi Heinrich Thurni koduõpetajana (1627. a oli kuningas Gustav II Adolf läänistanud kõik Audru kihel-

konna mõisad Pärnu krahvkonna nime all krahv Franz Bernhard von Thurnile). 1632. a andis krahv Thurni lesk Magdalena oma hoovimeistrile Johan Liphartile 300 taalrise pandisumma eest 8 aastaks kasutada Pärnu krahvkonnas asunud *Sodava* mõisa. Tõenäoliselt oli *Sodava* sel momendil tühi, sest J. Liphartil tuli siia Võlla nime saanud mõis ehitada. 1641. a loobus krahvinna Thurn kõigist oma õigustest sellele valdusele ning 1649. a kinnistas kuninganna Kristiina selle Johan Lipharti omandiks.³ Nii sündis Liphartite nn Võlla haru ja viimastest hiljem nn Raadi haru.

Mõisnikuks sai ka Johan Lipharti vanem vend Friedrich (1601-99), kes oli teeninud Rootsi riiki algul sõjaväelasena, siis läinud terviserikke tõttu erru ja olnud 11 aastat Võnnu (Cesis) piiskopkonnas sillakohtunikuks. Abiellunud Võnnu kodaniku Lademacheri tütreaga, sai ta seeläbi 1662. a viimasele kuulunud väikese Dukura (*Duckemi*) mõisa omanikuks. Üks tema poegadeist pani aluse Liphartite Rootsi liinile, teine jätkas Dukura haru, kuid need mõlemad häabusid XIX sajandi algul meesjärglaste puudumisel. Dukura Liphartite hulgas oli mitmeid silmapaistvaid sõjamehi, kes teenisid Rootsi kuningat või Vene tsaari ning said selle eest rendile mõne kroonumõisa. XVIII sajandil oli Dukura Liphartite käes rendil algul Taevere ning hiljem Väike-Rõngu kroonumõis.⁴

Liphartite Võlla haru osutus elujõuliseks. Ehkki ka siit tuli mitmeid sõjamehi (sõjaväeteenistust valima sündis sageli just väike maavaldu), eelistati ülikooliharidust ja tsiviilelukutseid. Suguvõsa rajaja Johan Liphart oli õppinud Rostockis, tema pojad Johan (II) ja Friedrich Giesseni ülikoolis (immatrikuleeritud 1672. ja 1675. a). Neist esimene, kes mõnda aega oli Pärnu maakohu assessoriks, pidas ligi 20 aastat Võlla mõisat. Ent 1682. aasta mõisate reduktsiooniga võeti Võlla Rootsi riigi omandusse ja senine omanik jäi vaid selle rentnikuks. Ta suri 1691. a vallalisena. Enne seda, 1688. a, oli ta koos noorema venna ja onuga (Dukura Liphartiga) Stockholmis Liivimaa aadlike nimekirja kantud. Kui 1742. a Liivimaa aadlimatrikkel sisse seati, kanti Liphartid sinna 106. suguvõsana.

Et Võlla mõis ka edaspidi kindlalt kroonu omandusse püsima jäi, siis säilitasid aadlikeks tunnistatud Liphartid oma esimest mõisa mõnda aega veel rentnikena. Friedrich Liphart, kes pärast ülikoolis käimist teenis sõjaväes (1682. a leitnant), on venna surma järel Võlla rendimõisa pidamise enda kätte võtnud. Aastatel 1687-99 on ta riigilt rentinud veel kaks mõisat Läti alal (Lisuma ja Tirsespils). Seejärel sõdis ta Põhjasõjas, saanud 1704. aastaks rootsi ooberstleitnantiks. Vaatamata

sellele on vene restitutsioonikomisjon 1723. a tunnustanud ooberst Friedrich Lipharti kui pandiomaniku õigusi 1400 riigitaalri ulatuses Võlla kroonumõisale ning lubanud tal seda edasi pidada. Samal aastal on Friedrich Liphart Võlla mõisas ka surnud, jättes mõisa lese ja noorema poja, hilisema Pärnu sillakohtu adjunkti Magnus Johan Lipharti (169...-1733) pidada. Pärast viimase surma on Võlla mõis lõplikult Liphartite käest ära läinud. Magnus Lipharti järglastest pole keegi uut mõisat muretsenud, teenitud on enamasti armees või laevastikus ning jäädudki Venemaale.⁵

Vaatamata Võlla kaotamisele algas just sel ajal Liphartite kui Liivimaa mõisnike hoogne tõusuaeg. Sellele pani aluse ooberst Fr. Lipharti vanem poeg Friedrich Wilhelm von Liphart (1688-1750), kes noorest peast oli sõjamees nagu isagi (1710. a rootsi kapten), siis aga hakkas mõisapidajaks. Ta alustas Valka maakonnas Laitsna kroonumõisa rentnikuna, 1725. a ostis aga kindralleitnant parun Stackelbergilt 10 000 hõberubla eest Tartumaal Palamuse kihelkonnas asunud Roela mõisa (sel ajal 8 adramaad). See mõis püsis Liphartite käes kõige kauem, nn *Restgut*'ina isegi kuni 1939. aastani. 1738. aastaks oli Fr. W. von Lipharti omandusse läinud veel Netkeni mõis Võnnu maakonnas (8 1/4 adramaad). 1742. a valiti ta tollase Liivimaa aadli hulgas silmapaistva mehena maamarssaliks, kuid ta loobus sellest ametist. F. W. von Liphartist jäi järele kaks poega ja kaks tütar. Üks tema väimeestest, suure Aizkraukle mõisa omanik Carl Friedrich Schoultz von Ascheraden (1720-82) sai hiljem laialt tuntuks vabameelse maanõuniku ning 1765. aasta talurahvareformi algatajana.⁶

Fr. W. von Lipharti poegade elukäigus peegelduvad kaks ajastule tüüpilist mõisnikusaatust. Noorem vendadest, Hans Heinrich von Liphart (1736-1806), kellele isa jättis Netkeni mõisa, oli Holstein-Gottorpi kammerjunkur. Tema õnn oli heitlik – Netkeni mõisa on ta müünud, omandanud aastail 1760-86 aga mitmeid teisi mõisu nagu Kavastu, Ahja, Vaimastvere ja Ripuka Tartumaal, kuid on ka need peatselt edasi pantinud või koguni oksjonil võlausaldajatele kaotanud. Viimasel oksjonil 1788. a jäi ta kõigest ilma ning tema lapsed ei pärinud ühtegi mõisa. Ta pojad, kellest mitmed riigiteenistuses üsna kõrgele tõusid, olid meessoost järeltulijata või hoopis lastetud.⁷

Seevastu vanem vend, kaardiväe rittmeistrina erru läinud Carl von Liphart (1719-92), kellele isa pärandas Roela mõisa, oli erakordselt edukas.⁸ 1751. a ostis ta vendadelt Bibikovidelt 12 000 hõberubla eest Tartu-Maarja kihelkonnas asunud Raadi mõisa (8 adramaad) ning 1759. a F. von Hagemesterilt 4000 rubla eest Torma kihelkonnas asunud Kõnnu mõisa (1 3/4 adramaad). Järgmine ost tegi rittmeistrist juba Liivimaa suurima maaomaniku. Vastseliina lossimõisa juriidiliseks omanikuks oli XVIII sajandi algusest kroonu, kes oli andnud mõisa mitmetele vene suurnikele tarvitada. Need aga ei osanud laastatud ja hõreda rahvastikuga valdusega midagi peale hakata. 1765. a

kinkis Katariina II kiratseva ala oma armuosalisele, valgustajana tuntuks saanud kindralleitnant Ivan Betskoi-le.⁹ Viimane ei osanud sellest kaugest omandusest hoolida ning andis selle otsekohe kaardiväe rittmeister C. von Liphartile võla pandiks ning järgmisel aastal müüs Vastseliina mõisa (54 1/4 adramaad) 110 000 hõberubla eest talle pärisomandiks. Tervet kihelkonda hõlmava ning mõnestki Saksamaa vürstiriigist suurema ala eest oli see ilmselt väga odav hind. 1774. a ostis Carl von Liphart parun Uexküllilt 120 000 hõberubla eest Kabala mõisa Pilistvere kihelkonnas (34 3/8 adramaad), 1784. a kammerherra O. von Bocki konkursilt 37 000 hõberubla eest Tarakvere mõisa Torma kihelkonnas (9 1/8 adramaad) ning 1786. a riiginõunik Engdenilt 30 000 hõberubla eest Raadi naabruses asunud Maramaa mõisa (7 adramaad). Asjaolu, et C. von Liphartil oli täisikka jõudnud lastest seitsme tütre kõrval ainult üks poeg ning ilmselt ka venna ebaedu mõjutasid teda hoolitsema oma hiigelvalduste ning suguvõsa edasipüsimise eest. Sel eesmärgil moodustas ta ühena esimestest Baltimail 1776. a testamendiga Raadi ja Vastseliina mõisatest fideikomiss- ja majoraatvalduse. See tähendas, et nimetatud valdust ei tohtinud müüa, pantida ega võlgadega koormata ning pärandamisel jagada. Pärimine pidi toimuma ainult meesliini pidi – otsese järglase puudumisel Liphartite nime kandva suguvõsa piires vanemluse põhimõttel. Juhul kui pärija elas välismaal, pidi ta pärija õigustesse astumiseks koju tagasi pöörduma.

Nagu C. von Liphart, oli ka tema poeg Reinhold Wilhelm von Liphart (1750-1829) hiigelvalduse ainuomanikuks ning jätkas selle laiendamist. Väga hea hariduse saanud, palju reisinud ning mõnda aega keisri kaardiväes teeninud noor aadlimees läks pärast abielumist krahvinna von Stackelbergiga (Vene Varssavi saadiku tütar) 1774. a majorina erru ning asus isa poolt samal aastal ostetud Kabala mõisat pidama. 1792. a ostis ta selle naabruses asuva Ollepa mõisa (2 3/8 adramaad) parun von Stackelbergilt, makstes 12 000 hõberubla. Isa surma järel asus ta kõigi mõisate pärijana Raadile elama. Aastatel 1783-92 oli ta olnud Viljandi kreisi aadlimarssaliks, 1805. a aga valiti juba Liivimaa maanõunikuks. Raadil pani ta aluse tuntud kunstigaleriile, kuid rikkust jätkus ka Raadi lossi ehitamiseks ja uute mõisate ostmiseks.

1799. a ostis ta 145 000 hõberubla eest parun Ungern-Sternbergilt Vana-Kuuste mõisa Kambja kihelkonnas (30 3/4 adramaad). 1821. a omandas ta Liivimaa Aadli Krediitkassalt 75 000 hõberubla eest Kuremaa mõisa Palamuse kihelkonnas (15 7/20 adramaad). 1824. a ostis ta von Zeddelmanni pärijatelt 28 000 bankorubla eest Kuremaa naabruses Laiuse kihelkonnas asunud Võikvere mõisa (1 3/8 adramaad) ning viimaks 1828. a sama suure summa eest Saarljärve mõisa Põlva kihelkonnas (1 1/2 adramaad).¹⁰

Üheks näitajaks, mis lubab hinnata tema valduste ning ka üksikute mõisate suurust, on nende alla kuu-

lunud talupoegade arv. 1816. a elas hingeloendite andmeil Lipharti mõisates: Raadil 994 hinge, Maramaal 372, Roelas 990, Kõnnus 362, Tarakveres 551, Kuremaal 653, Võikveres 23, Vana-Kuustes 1356, Kabalas 2193, Ollepas 127, Vastseliinas 6130, Saarljärvel ca 200. Seega elas Lipharti Tartumaa mõisates kokku 5301 hinge ehk 6,9 % maakonna talurahvast. Viljandimaal vastavalt 2320 ehk 4,0 % ning Võrumaal üle 6300 ehk 13,7 %.¹¹

Kui R.W. von Liphart suri, elas tema valdustes kokku ca 14-15 000 talupoega. Seekord ei saanud pärijaks üks isik. Vastavalt testamendile läksid Kabala ja Ollepa mõisad varem surnud vanema poja ainsale lapsele – abielus Sophia von Vietinghoffile, ning edaspidi jäidki nimetatud mõisad Vietinghoffide omanduseks. Kuremaa ja Võikvere mõisad said silmnähtava erandina noorema poja kolmandale pojale Karl Eduardile (kas vana isa lemmik?). Kõik ülejäänud mõisad jättis maanõunik oma nooremale pojale Carl Gotthard von Liphartile (1778-1853). Seni oli lühikest aega sõjaväes teeninud Carl Gotthard pärast abiellumist 1800. a elanud Vana-Kuuste mõisas. Majoraadiomanikuks saanuna asus ta Raadile, kus jätkas kunstigalerii laiendamist ning rajas Raadi pargi. Ta oli Tartu kreisisaadik, valiti 1833. a koguni Liivimaa maamarssaliks, kuid juba 1836. a tõmbus ta kõigist avalikest ametitest tagasi ning pühendus väljapaistvate isikute valitud ringis muusikale ning kaunitele kunstidele. C.G. von Liphart jätkas küll mõisate ostmist nagu olid teinud tema isa ja vanaisa, kuid selle kõrval on ta mitu mõisat ka ära müünud.¹²

Veel enne pärandi saamist oli ta 1816. a omandanud parun Schoultzilt 65 000 bankorubla eest Tõikvere mõisa Torma kihelkonnas (4 1/4 adramaad, 267 hinge). 1835. a ostis ta sellele lisaks Torma mõisa (7 3/5 adramaad, 1816. a 527 hinge), makstes selle eest 55 500 hõberubla. 1838. a sai ta 35 000 hõberubla eest Rõuge kihelkonnas asunud Sanna mõisa (7 7/20 adramaad, 1816. a 335 hinge) pandiomanikuks ning järgmisel aastal pärisomanikuks. 1851. a omandas ta koos tütrega, kes oli abielus kuramaalase vürst Lieveniga, 120 000 hõberubla eest Kuramaal Dobele kreisis asunud Abgunstes-Grihnfeldesi mõisa. 1838. a on ta aga 112 000 hõberubla eest ära müünud Vana-Kuuste ning 1840. a 6714 hõberubla eest Saarljärve mõisa.

Neil aastail liikusid mõisad vilkalt ka C.G. von Lipharti poegade käes. Karl Eduard (1808-91) müüs vanaisalt päritud Kuremaa ja Võikvere mõisad 1834. a 200 000 bankorubla eest hilisemale maanõunikule Alexander von Oettingenile. Oettingenide käes kujunes sellest üks Liivimaa eeskujulikumaid mõisamajapidamisi. Gotthard Lionel von Liphart (1804-85) sai aga 1835. a 165 000 hõberubla eest Suure Kastre, Mäksa ja Poka mõisate kompleksi (31 11/20 adramaad) pandiomanikuks ning 1839. a pärisomanikuks. 1850. a müüs ta need juba 190 000 hõberubla eest kindralleitnant Otto von Essenile edasi, kes neist 1860. a fideikomissvalduse moodustas.¹³

Väga oluline oleks Liphartite mõisavalduse kujunemise jälgimine üldise maavalduse mobilisatsiooni, hindade dünaamika ja krediitinduse arengu taustal. See nõuab aga majandusajaloolist eriuurimust.

19. sajandi teisel poolel püsis Liphartite mõisate valdus üsna stabiilne ning omanikud vahetusid peamiselt pärandamise kaudu.

C.G. von Liphartil oli väga lasterohke pere. Esimesest abielust oli tal 16 last, kellest täisikka jõudsid 5 poega ja 9 tütar. Neist üks poeg ja üks tütar surid enne isa. Teisest abielust oli tal kaks last, täisikka jõudis poeg. 1847. a koostatud testamendi kohaselt jagati rikkalik pärand 1856. a pärijate vahel sõlmitud lepinguga. See dokument pakub huvitavaid andmeid Liphartite varanduse – nii vallas- kui kinnisvara kohta.¹⁴

Tütred said tavaliselt oma pärandusosa raha, väärtpaberite ja vallasvara näol, ning seda juba mehele minnes. Isa surma korral langes neile vaid täiendav osa. Päranduse jagamise ajaks olid kõik pärandaja tütred juba abielus. Kahe tütre – Constance von Reutzi ja Anette von Weissi – puhul on märgitud, et neile kummalegi pärandina ette nähtud 150 000 bankorubla on nad juba pärandaja eluajal kätte saanud. Arvata võib, et ka ülejäänud tütarde kaasavara ei olnud väiksem, sest päranduse jagamisel on nimetatud tütred saanud lisaks veel mõisa – esimene Sanna mõisa ja veel sularahas 4000 hõberubla, kuna teine sai pandiomaniku õigused osale Abgunstes-Grihnfeldesi mõisast 89 200 rubla väärtuses.

Pärandajast järelejäanud sularahast ning 130 Peterburi I Tulekindlustusseltsi ja 157 Peterburi Puuviljaketrusvabriku ühingu aktsiast said tütred (va A. von Weiss): vürstinna Elise Lieven, Sophie David, paruness Johanna von der Brügggen, krahvinna Charlotta Stackelberg, Constance von Reutz, krahvinna Marie Tiesenhäusen, Isabella von Helmersen ja surnud tütre paruness Emmy von Korffi lapsed igauks 2190 hõberubla sularahas ning 7 aktsiat. C.G. von Lipharti kadunud poja tütred Zeneide Tawaststjerna ja Hortensia Selianowa pidid saama kumbki 30 000 hõberubla, kusjuures esimene oli juba 2000 ja teine 7000 rubla kätte saanud.

Kõik ülejäänud aktsiad, mitmesugused väärtpaberid ligi 10 000 rubla väärtuses ning Peterburi kubermangus Schlüsselburgi tee ääres Neeval asunud auruveski tulud (C.G. von Liphart oli selle kaasomanikuks koos kolleegiumisekretär D.S. Scangarti ja kindralmajor P. von Rennenkampfiga) läksid majoraadiomaniku G. Lipharti kätte. Tema pidi jagama neilt laekuvad sissetulekud, sealhulgas maksma mitmeid testamendijärgseid pensioone – paruness Budbergile aastas 700 ja preili Rosenile 200 rubla.

Jagamisele läinud kinnisvarast olgu nimetatud kaks maja Tartu kesklinnas (kinnistud nr 131 ja 132), mille said pojad Otto ja Friedrich ning kivimaja Peterburis Admiraliteedi linnaosas Obuhhovi silla juures, mis läks poeg Benjaminile (1838-?). Viimase pärandus-

osa hulka kuulus veel mööblit ning osa hõbe-, portselan- ja kristallasjadest (Raadi juurde kuuluv kunstikogu jagamisele ei läinud).

Lõpuks seadustas C.G. v. Lipharti testament ka mõisate jaotuse, mis oli põhijoontes välja kujunenud juba varem. Aadliperedes, kus isal oli mitu poega ja palju mõisaid, oli üldiselt tavaks, et isa käes oli tähtsaim mõis, kuna teised anti poegadele pidada. Need olid sel juhul nõ rendiomanikud. C.G. v. Lipharti poegadest jäi erandlikult ilma mõisata noorim, teisest abielust pärit Benjamin, kes on hiljem lühiaegselt siiski mõisaomanikuks saanud. Nimelt ostis ta 1867. aasta 20. veebruaril 75 000 hõberubla eest parum Carl Bruiningki varanduse kuratooriumilt Tammistu mõisa, mille aga 1874. aasta 13. detsembril 90 000 hõberubla eest Eduard von Walterile edasi müüs.¹⁴

C.G. v. Lipharti pojad esimesest abielust said aga mõisapidajateks juba isa eluajal. Kui isa ise pidas Raadi, siis majoraadi teine osa – Vastseliina – oli vanima poja ja tulevase majoraathärra Guido Reinholdi (1801-42) hoole all. Tema varajase surma tõttu läks Vastseliina vanuselt järgmisele vennale – Gotthard Lionelile (1835-50 Kastre, Mäksa ja Poka omanik). 1850. a Liivimaa maanõunikuks tõusnud Gotthard Lionelist saigi isa surma järel Raadi ja Vastseliina mõisate majoraatomanik.

Kolmas vendadest, *dr med* Karl Eduard (1829-34 Kuremaa ja Võikvere omanik) pidas Raadi naabruses asuvat Maramaa mõisa, mis läks testamendi järgi ka tema omandusse. K.E. v. Lipharti hoida oli Maramaa kuni 1862. aastani, mil ta välismaale siirdus, jättes mõisa vanema venna hoole alla. Viimasele müüs ta 1879. a Maramaa 45 000 hõberubla eest ametlikult ära. G.L. v. Liphart liitis Maramaa 1881. a Raadi fideikomissiga.

Neljas poeg, kihelkonnakohtunik Otto Magnus v. Liphart (1812-93) on Eesti kultuuriloos tuntuks saanud suurelise ja karmi mõisahärrana, kellega noor C.R. Jakobson kokku põrkas. Tema sai endale Torma, Tõikvere ja Kõnnu mõisad. Nendega jäendamist pidas ta aga tülikaks, eelistades elada välismaal (surigi Pariisis). Kuna tal vanapoisina ka ametlikke järglasi polnud, siis andis ta nimetatud mõisad 1866. a 200 000 rubla eest oma vennale Karl Eduardile. Viimane pärandas need juba aasta hiljem oma vanimale pojale filosoofiadoktor Reinhold Carl v. Liphartile (1839 Berliin-1870 Leipzig), kellest loodeti tulevast majoraathärrat. Tema varajase surma tõttu said mõisate pärijaiks ta pojad. Torma, Tõikvere ja Kõnnu läksid neist noorimale – Ferdinand Ernstile (1868-1935), kes mõisad 1896. a enda kätte võttis ja ühtlasi nende viimaseks omanikuks jäi.¹⁶ Ebaselge on, kes neid mõisaid vahepeal rentnikuna pidas.

Viiendale vennale, kreisikohtu assessorile Eduard Friedrichile (1819-1903 Monte Carlo) said testamendi kohaselt Roela Palamuse ja Tarakvere Torma-Lohusuu kihelkonnas. Ta oli abielus Puurmani ja Härjanurme fideikomissvalduse (asutatud 1756 a) omaniku krahv Ernst Gotthard von Mannteuffeli tütreaga. Fr. v. Liphart

ti surma järel päris Roela ja Tarakvere tema ainus poeg (lisaks veel kaks tütar) Otto Paul v. Liphart (1872 Roela-1933 Nizza), kes alates 1908. aastast rentis lisaks veel Rääbise mõisat Laiuse kihelkonnas. Eesti Vabariigi ajal säilitasid Liphartid ainsa maavaldusena 60 vakamaa suuruse koha (*Restgut*) Roelas.¹⁷

Et Raadi, Maramaa ja Vastseliina kihelkonna mõisate omanik G.L. v. Liphart oli lastetu, siis päris 1885. a majoraatvalduse tema kadunud vennapoja vanem poeg Reinhold (1864-1940). Viimane majoraathärra laiendas valdusi veel ühe mõisa võrra, ostes 1888. a Otto Friedrich Mollerilt 247 167 rubla eest Vana-Roosa mõisa Rõuge kihelkonnas. 1897. a liideti see Liphartite fideikomissvaldusega.¹⁸

1889. a abiellus R. v. Liphart Puurmani ja Härjanurme omaniku krahv Ernst von Mannteuffel juuniori tütre Anna Mathildaga ning neil oli viis poega ja kolm tütar. Viimaste Liphartite ja Manteuffelite puhul näeme, kuidas seostusid perekondlikult Liivimaa suurimad maaomanikud.

Kolme sajandi jooksul Tallinna kaupmehes Liivimaa rikkaimaks ja ühtlasi kõrgaristokraatseks suguvõsaks kujunenud Liphartitel olnuks kõik eeldused siinmail edasi kesta, kui poleks tulnud I maailmasõda ja seejärel Eesti Vabariiki, mis maa nende harijate omandiks muutis ning mõisnikuseisusele praktiliselt lõpu tegi.

Allikad ja kirjandus

¹ T. Rosenberg. Ühe mõisa viimased 40 aastat: Gustav von Rathlef ja Tammistu. // Kleio. Nr 5/6. 1992. Lk 31-39.

² Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften (GHbR). Teil: Livland. Bd. II. Lief. 9. Görlitz, s.a. S. 674-685. Liphart. (bearb. von F. v. Stackelberg); EAA. 1850-1-137. L 1-6.

³ L. Stryk. Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands. Th. I. Dorpat, 1877. S. 290.

⁴ EAA. 1850-1-136. L 7-8.

⁵ Samas. L 1-2.

⁶ Samas. L 2-3; L. Stryk. Th. I. S. 6-7. Th. II. Dresden, 1885. S. 323-324.

⁷ EAA. 1850-1-136. L 5-6.

⁸ Samas. L 2-3; L. Stryk. Th. I. S. 39, 55, 133-143, 240, 395-396; EAA. 2469-3-36. L 34-42.

⁹ D. Ransel. Ivan Betskoi and the Institutionalization of the Enlightenment in Russia//Canadian Slavic Studies. 1980. P. 327-338.

¹⁰ Deutsch-Baltisches biographische Lexikon (=DBBL). Köln-Wien, 1970. S. 464; L. Stryk. Th. I. S. 1-4, 23, 78, 84, 254, 395-396.

¹¹ H. Ligi. Talurahva arv ja paiknemine Lõuna-Eestis aastail 1711-1816//Uurimusi Läänemere- ja ajaloo II. Trt, 1976.

¹² EAA. 1850-1-136. L 2-3; L. Stryk. Th. I. S. 142, 274.

¹³ L. Stryk. Th. I. S. 178-180.

¹⁴ EAA. 2469-1-438. L 134-137; 2469-3-36. L 132-141.

¹⁵ L. Stryk. Th. I. S. 149.

¹⁶ GHbR. S. 674-685; EAA. 2469-3-36. L 138-139; A. Richter. Baltische Verkehrs und Adressbücher. Bd. 1. Livland. Riga, 1909. S. 564, 600, 639.

¹⁷ EAA. 1185-1-1399. L 29, 43.

¹⁸ EAA. 2469-1-638. L 199-200.

ROOTSI SALALUURE 1701. AASTA KEVADEL

Kalle Kroon

Ilmselt pole maailmas ühtegi tõsiselt arvestatavat riiki, kellel poleks teiste riikide territooriumil oma luurevõrku. Luure vahendusel vaenuliku maa kohta hantitud informatsioonil on olnud oluline roll nii diplomaatilistes kui sõjalistes küsimustes. Sellest sõltus nii kavandatavate kampaaniate kui ka rahu sõlmimise edukus.

Käesolev kirjutis toob mõningaid andmeid Rootsi luure tegevuse kohta 1701. aasta kevadsuvel, vahetult Riia lähedal Spilve väljadel Rootsi ja Saksi vägede vahel toimunud lahingule (1701. a juuli) eelnenud ajal. Allikmaterjalina on kasutatud Eesti Ajalooarhiivis säilitatavaid Eestimaa Kindralkuberneri fondi arhivaale.

Välispoliitiline olukord

1701. a veebruaris toimus Poola Liivimaal, väikeses Birzai asulas (praegu linn Leedu Vabariigis) konverents Vene tsaari Peeter I ja Saksi-Poola kuninga August II vahel. Venemaa jaoks oli olukord kriitiline. Eelmise aasta novembris olid Vene väed Narva all rootslastelt raskelt lüüa saanud ja riiki võis ähvardada Rootsi invasioon. Rootsi senistest kolmest vastasest oli ainsaks arvestatavaks tõkkeks jäänud edutult Riia linna piiranud Saksi väed. Sellises olukorras nägi Peeter I ainsa väljapääsuna Vene-Saksi suhete tugevdamist.

Birzai kohtumisel sõlmiti leping August II käsutusse antava rahalise toetuse ning Vene abivägede kohta. Päevakorras oli ka Rootsi suhtes neutraalse Poola sõttatõmbamine. Esialgul jäid katsed tulutuiks - Poola Rootsi vastu sõtta ei astunud. Lõplik otsus selle kohta pidi langetatama alles Poola seimil.¹

Pingelist olukorda Rootsi-Poola piiril jälgis pidevalt Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlberg, kes jagas informatsiooni ka Eestimaa kindralkuberneri Axel Julius de la Gardie'ga. Oma kirjas 4. märtsist 1701 kirjeldas ta vaenulike monarhide saabumist Birzaisse, samuti Vene tsaari survet August II suhtes, kes peale mitmeid kaotusi oli hakanud kahtlema Rootsi-vastase sõja perspektiivikuses. Kirjas on räägitud ka suurema summa raha andmisest Augusti käsutusse. Samuti sellest, et tsaar omakorda soovis vastu saada asjatundlikke saksilise ohvitseri, ilmselt Vene väeosi välja õpetama. Selles küsimuses lõpliku otsuseni siiski polevat jõutud.² Enne Birzaisse saabumist oli tsaar käinud ka Jelgavas. Ilmselt soovis ta eelnevalt sõlmida sidemeid või mõjutada pooliseisva Kuramaa hertsogi Ferdinandi. Dahlberg väitis, et ulatuslike rekvireerimiste tulemusena peab Sak-

simaa sõda just Kuramaa ressursside arvel, mistõttu kogu maa olevat juba väga kurnatud ning elanikkond rahulolematu.³

See oli rootslaste jaoks tähtis informatsioon. Ühtlasi kinnitab eelõeldu rootsi ajaloolase Gustaf Jonassoni seisukohta, et nimelt napid varud ei võimaldanud Kuramaa okupeerinud Karl XII armeel kasutada seda ala sõjalise baasina võitluseks Venemaa vastu. Seetõttu oldi sunnitud Venemaa ründamise asemel tungima sügavamale Poolasse, kus ressursse leidis rikkalikumalt.⁴ Samuti kasutas Karl XII Poolat tööriistana August II tagandamiseks troonilt.⁵

Kirjas 18. märtsist räägib Dahlberg Saksi väeosade liikumisest Koknese juures ning sellest, et tsaar olevat kavatsenud anda 10 tündrit kulda August II käsutusse. Samuti kirjeldatakse prantsuse saadiku de Heroni saabumist Jelgavasse (Miiitavisse) ning vangina Tallinnas viibiva Saksi kindral Ludvig Nicolaus von Hallarti finantsküsimusi.⁶ (Lisa 2). Siit ilmneb aadli kui ohvitserkonna seisuslik solidaarsus. Ka vangistatud vaenulikul ohvitseril oli rida privileege, millistest talupojast lihtsõdur unistadagi ei julgenud. Vähemalt 18. sajandini näivad sotsiaalsed suhted olevat veidi tähendusrikkamad kui rahvuslikud, seda eeskätt kaasajaga võrreldes. Kindlasti oli mõndagi säilinud ka keskaegse rüütliu mõistest.

Erlist huvi pakuvad aga anonüümsed lisad Dahlbergi kirjadele 25. märtsist ja 15. aprillist. Need on saksakeelsed. Siin on väga üksikasjalikult kirjeldatud sündmusi August II õukonnas Varssavis ning olukorda Jelgavas (lisad 3 ja 4). On ilmne, et kirjade autorid on ise nendes paikades viibinud. Kirjas 18. märtsist on üles märgitud ka August II Varssavisse saabumise kellaeg. Kirja kaudu sai rootslastele veelkord selgeks poola aadli kõhklev seisukoht sõttaastumises Rootsi vastu. Samuti teati Vene abikorpus peatselt liitumisest Saksi armee-ga. Kuna Saksi vägede ülemjuhataja, feldmarssal Steinau, viibis Saksimaal, siis polnud Saksi armee poolt ofensiivset tegevust niipea oodata.

Rootslaste jaoks olulisemaks tuleb lugeda ka teadet, et August II soovib Poola Seimi kokku kutsuda 30. mail. Seimi otsustest võidi välja lugeda nii mõndagi opositsionäärade ja valitsusele lojaalseks jäänute vahekorra, samuti Poola ja Rootsi suhete arenguperspektiivide kohta.⁷

Vaatluse all on olnud eriti Jakob Sobieski pool-dajad. Sobieski oli pretendeerinud Poola troonile 1697.

a valimistel, kuid tänu Venemaa sõjalisele ähvardusele sai kuningaks Saksi kuurvürst August II. Sobieski pooldajaid olevat üha rohkem, oma meelsust demonstreerivat nad isegi avalikult⁸ (lisa 4). Rootsi diplomaadid püüdsid juba Põhjasõja algul neid jõude ära kasutada, et tugevdada poolakate rahumeelseid tundeid Rootsi suhtes. Need taotlused aga nurjas Karl XII. Kuningat ei huvitanud sel ajal läbirääkimised Poola opositsiooniliste jõududega, kuna ta kaldus neid pidama Rootsi-poolse nõrkuse ilminguks. Teatud sidemed Karl XII ja Sobieski vahel küll püsisid, kuid läbirääkimistel polnud erilist edu.⁹

Küllalt hea ülevaade oli rootslastel Vene abi ulatuse kohta Saksi armeele. Birzai lepingus nähti ette 20-25 000 meheline abikorpuse saatmine Saksi väejuhatuse käsutusse. Lisaks nähti ette toetada neid rahaliselt 100 000 rubla ehk 200 000 jefimoki ulatuses.¹⁰ Tundmatu informaatore kirjast selgus Rootsi võimudele, et abiraha suurus ulatunud 1 000 000 riigitaalrini, Vene abikorpused olevat aga 30 000 meest.¹¹ Andmed olid seega liialdatud, kuid mitte väga kaugel reaalsusest.

Kevadel, 15. mail alustasid Pihkvast Koknese suunas marssi veidi üle 20 000 Vene sõduri. Neid komandeeris kindral Anikita Reprin. Tema korpus jagunes 25. juunil kaheks. Väiksem osa ühines Kokneses Saksi garnisoniga, suurem osa aga läks Riia piirava feldmarssal Steinau käsutusse.¹² Juuni keskel läksid liikvele ka Rootsi väed ning 9. juulil löödi Riia lähedal Spilve väljadel Saksi-Vene armeed. Saksi armee taandus seejärel Preisi piirile, rootslased hõivasid Kuramaa.

Kokkuvõtlikult võime öelda, et Rootsi poole eduka tegutsemise heks eelduseks oli mitmekülgse informatsiooni valdamine vastasjõudude tegevuse kohta.

Lisa 1

4. märtsil 1701. – Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlbergi kiri Eestimaa kindralkubernerile Axel Julius de la Gardie'le Vene tsaari ja Poola kuninga kohtumisest

Kõrgestisündinud härra krahv, kuningliku majesteedi nõunik, feldmarssal ja kindralkuberner.

Kõrgeaoline härra vend.

Soovitud juhendi Rootsi, Riia ja Tallinna kohta tahan ma nüüd kohe meelsasti edasi saata, kuid enne pean siiski täpsemaid andmeid hankima. Siiski saab see ära saadetud järgmisel kolmapäeval Rakvere kaudu käiva postiga. Peale selle ei saa ma rääkimata jätta, kuidas Poola kuningas ja Moskva tsaar alates 22. veebruarist olid sija tulnud¹³ ja kohe siirdunud Daugavgrivasse ning teisel päeval sealt tagasi tulnud. Siis läks kuningas otse Birzaisse, kuid tsaar siirdus Jelgavasse. Birzais said nad kokku. Mõõdunud reedel võttis tsaar osa nõupidamisest ning lahkus siis Venemaale. Kuningas aga, nagu räägitakse, kavatses laupäeval Varssavisse minna. Peale selle kavatses ta teha ringreisi Saksimaal, kui mitte olukord poolakate ja leedulaste juures lähemal ajal riigipäeva pidamist ei nõua. See ettevõtmine on kindlasti seotud ka nende plaanidega, mis nendel võimukandjatel teineteise suhtes olnud on.

Muuhulgas räägitakse, et tsaar on väga mõjutanud kuningat jätkama sõda Rootsi vastu, lubades eriti suurt abi raha ja

teiste vahendite näol. Ja kuningalt öeldakse tal saada olevat hulk vilunud ohvitseri, kuid selles osas midagi ei otsustatud.

Prints Ferdinandi¹⁴ olukord on väga vaieldav ja tema valduste puutumatus saksilased enam ei respekteeri. Poola kuningas on loonud komisjoni Kuramaa leskhertsoginna poolt talle esitatud kaebuste lahendamiseks.

Kuramaalt pressitakse Poola kuninga sõjajõudude jaoks välja suures ulatuses raha ja kõikvõimalikku varustust, mille üle aadel ja paljud alamad on väga rahulolematud. Ma jään kõrgestisündinud härra krahvi, kuningliku nõuniku, feldmarssali ja kindralkuberner, minu kõrgeaolise venna teenistusvalmiks teenriks. Riia, 4. märts

E. J. Dahlberg

EAA. 1-2-286. L 31-32. Originaal rootsi keeles.

Lisa 2

18. märtsil 1701 – Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlbergi kiri Eestimaa kindralkubernerile Axel Julius de la Gardie'le vaenlaste sõjalistest ettevalmistustest. *

Veel on vaenlased tegevuses sellega, et Poola kuninga väed Poola Liivimaale kokku kogunevad ning Koknesest vägede juurde laskemoona ja proviantit veetakse. Samuti tehakse ettevalmistusi silla loomiseks üleval Koknese juures, et üle Daugava minna. Kuid mis suundadesse puutub, siis selle kohta käivad ka teistsugused jutud. Siinkohal tahan aga kinnitada, et tsaar olevat Poola kuningale lubanud 10 tündrit kulda sõja jätkamiseks Tema Kuningliku Majesteedi vastu. Ja selleks oli kindlaks määratud 12. mai.

Prantsuse saadik M. de Heron on mõned päevad siinpool Kobronit oodanud krahv de Guiscardi,¹⁵ et temaga nõu pidada. Kuid [ta] siirdus mõõdunud reedel Jelgavasse, kuna nägi, et de Guiscardi tulekut ei ole oodata.

Ma olen taas sunnitud härra krahvi, kuninglikku nõunikut, feldmarssalit ja kindralkubernerit tülitama siin kaasneva kirjaga kindralleitnant Rõbelilt kindralleitnant Hallartile.¹⁶ Ta viitab ühele rahasummale. On teada, et juures peaks olema veel üks kiri. Kuid ei raha ega kirja pole minuni jõudnud. Ma arvan, et vanem Inkenil¹⁷ on siin linnas selles suhtes mingi ülesanne. Härra kindralleitnant Hallart viitab ühele mehele, kelle nimi on Kleihel, millise isiku kohta minu kõrgeaoline härra vend suvatseb temalt [lähemalt] andmeid pärida.

* Siin ja edaspidi on kirja alguses ning lõpus ära jäetud tafaretne tiitlite loetelu.

EAA. 1-2-286. L 43-43p. Originaal rootsi keeles.

Lisa 3

25. märtsil 1701 – Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlbergi kiri Eestimaa kindralkubernerile Axel Julius de la Gardie'le teadetega jooksvatest sündmustest Poola õukonnas ja Saksi sõjaväes

Koos Rakvere kaudu saabunud postiga sain ma härra krahvi, kuningliku nõuniku, feldmarssali ja kindralkuberner kirja 15. selle kuu päevast ja kohe seejärel olen lasknud endale teada anda, mis meie piiridelt kuulda on olnud. Teateid olen saanud niihästi Jelgavast kui Varssavist.

Vaenlase hoiak on siin ümberkaudu nii nagu enne, ollakse tegevuses eeskätt oma Kuramaal asuvate väeosade munsterdamiseks.

Originaal rootsi keeles.

Varssavi, 18 märts 1701.

Tema Kuninglik Majesteet on üleile kella 3 paiku pärast lõunat õnnelikult kohale jõudnud. Samal päeval pole ta aga kedagi jutule võtnud. Eile õnnitlesid kõik kohele jõudnud magnaadid Tema Kuninglikku Majesteeti õnneliku tagasisaabumise puhul. Saatkonna seas viibisid ka kindralid Suur-Poolast Poznani ja Galiitsia vojevoodkondade esindajatena, kusjuures paluti üks kindel aeg audientsiks määrata, mida Tema Kuninglik Majesteet ka lubas. Seda aga siiski veel tehtud pole, kuna ka kardinal-primas¹⁸ on otsustanud mitte enne lihavõttepühi siia ilmuda. Tema Kuninglik Majesteet on iseäranis ustava ja usaldusväärse teenistuse eest kindralleitnant Flemmingut silmas pidanud ja teiste pretendentide ees kindral La Fonet' surma läbi vakantseks jäänud koha talle andnud.¹⁹

Originaal saksa keeles.

Varssavi, 22 märts 1701.

Alaliselt siin peatuvad kindralid Suur-Poolast on Poznani ja Galiitsia esindajatena üleile Tema Kuningliku Majesteedi juures vastuvõtul olnud. Seal esineti julge ja südamliku kõnega, millele Leedu asekantsler Tema Kuningliku Majesteedi nimel vastuse andis: [kuningas] pole oma valitsemisaja algusest peale midagi muud nii südameasjaks võtnud kui Vabariigi hiilguse ja heaolu suurendamist. Paraku pole mitte kõik [poolakad] tema headele kavatsustele samaga vastanud. Seetõttu on Tema Kuninglik Majesteet otsustanud viivitamata seimi kokku kutsuda. Teise küsimuse osas moodustati kantseleis ühine ekspeditsioon. Seimi kokkukutsumises ei kahelda.

Originaal saksa keeles.

Jelgava, 23. märts 1701.

Komissar Dreiling on läinud Daugavpilsis leivaahjude küsimust lahendama, et moskoviitidele leiba lasta küpsetada. Selleks on lastud sinna ka Jelgavast inimesi saata.

Saksimaalt peaks saabuma nekruteid väevalt 1000 meest, ka ei ole Liivimaa kellelgi erilist tahtmist Daugavpilsis varustada, kuhu aga palju [vägesid] koguneb ja tugevat valvet peeti, kuna paljud seal ära jooksid.²⁰ Salanõukogu tegeles seal [vägede] munsterdamisega. Kui Daugava jääst vabaneb, siis siirdub sinna ka kindral Wostromerski.²¹ Flemming on kindral Le Fonet' asemel ratsaväekindraliks nimetatud.

Kus Kuramaa hertsog, kes vahepeal salaja tagasi tuli, käinud on, see on veel teadmata. Kindralfeldmarsal Steinau viibib veel Saksimaal.²² Liivimaa igatsevad ohvitserid rahu.

EAA. 1-2-286. L 45-46p. Originaal saksa keeles.

Lisa 4

15. aprillil 1701 – Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlbergi kiri Eestimaa kindralkubernerile Axel Julius de la Gardie'le Varssavist, Poola-Liivimaalt ja Jelgavast kogutud andmetega

Koos kõrgestisündinud härra krahvi, kuningliku nõuniku, feldmarsalli ja kindralkuberner kirjaga 5.-st selle kuu päevast kaasnendud kiri kindral Weidelt²³ on koheselt edasi saadetud ja nagu härra krahv, kuninglik nõunik, feldmarsal ja kindralkuberner on siinjuures heaks arvanud. Tallinna postiülem esitab [mulle] tunnistuse eelmise aasta novembris kuninglikult kantseleikolleegiumilt saadetud paketi kohta. Nii tahan ma esitada teenistusvalmi tänuõna selle hea hoolitsuse eest, mis minu kõrgeaolisel härra vennal selle paki kohalesaatmisel saada on, paludes väga vabandust, et ma veel sunnin minu kõrgeaoliselt härra venda selles asjas mõnda vaeva taluma ning lasta mainitud postiülemale Tallinnas ülesandeks teha, et ta teataks juhul, kui ta Stockholmi postkontorist kindlat vastust ei saa, kas sama post, millega eelmainitud pakk Tallinnast ära saadeti, tõepoolest seda paketti ei sisalda.

Paketi tähtsus kohustab mind rakendama igakülgset ettevaatust. Mingit juhendit pole mulle kuninglikult kaitsekolleegiumist saadetud, et see, kes veel peab jätkama andmete saatmisega selle kohta, mis piiril ja teistest kohtadest sisse tuleb [oma tööd jätkama peab]. Siinjuures saadan ma edasi, mis niihästi Varssavis kui Jelgavas uuemat räägitud on, ning mis härra oberst Albedyni²⁴ oma väesalkade kaudu Raunast Poola piiri äärest hankinud on.

Originaal rootsi keeles.

Varssavi, 26 märts 1701

Tema Kuninglik Majesteet on Seimi kokkukutsumiseks määranud 30. mai. Igasugused eriarvamused on ta vastava universaaliga ümber lükanud. [...] ²⁵ on üks teine moskoviitide saadik siia jõudnud. Prantsuse saadik ei ole veel tagasi jõudnud, valitsev hertsog ²⁶ [...] ²⁷ von Zeih koos feldmarsal Steinauga on asunud teele Saksimaale.

Originaal saksa keeles.

Jelgava, 15 aprill 1701.

Saksi väed asuvad veel paigal ja on [...],²⁸ kuna moskoviitide lubatud raha järgneda ei taha, mis on nende suhtes pisut kummaline. Vabariik ei taha ennast sõtta segada, mille puhul ka [...] ²⁹ märgatud on. Saksilaste edu on üsna kaheldav ja nende laen ja maksuvahendid [...] ³⁰. Brandenburgi kuurvürst on veel Berliinis ning Prantsusmaaga pole sidemetesse astunud.

Originaal saksa keeles.

Koopia Poola Liivimaalt saabunud andmetest.

Poolast ei ole mehi armee juurde tulnud, Saksi sõjajõude tahetakse [opositsiooni poolt] Poola riigist lahkuma sundida. Seejuures on ühe koosoleku ajal mitte "Vivat August!" vaid "Vivat Jacobus!" hüütud, kelle pooldajaid terve tugeva armee jagu leida võib. Kuid saksi poolel on palju räägitud, et vajatakse kinnitust selle kohta, et Venemaa kuningale 1 000 000 riigitaalrit annab ja seejuures 30 000 meest abiks saadab.

EAA. 1-2-286. L 70-71. Originaal saksa keeles.

Lisa 5

13. mail 1701 – Liivimaa kindralkuberner Erik Dahlbergi kiri Eestimaa kindralkubernerile Axel Julius de la Gardie'le Vene tsaari surma kohta levivatest kuuldustest

Eile saabus siia keiserlik kuller³¹ Fabiano Bellarotta, kellel on kaasas tähtis kiri härra krahv Welzile.³² Ja kuna ma muud ei tea, kui et kõrgestisündinud härra krahv mõnda aega Kuningliku Majesteedi armee juures viibib,³³ siis olen ma kulleri sinna saatnud. Kuid kui krahv peaks Tallinnas viibima, siis palun ka minu kõrgeaoliselt venda suvatseda talle lasta teatada selle kulleri saabumisest. Ta olevat nii Kuramaal kui Leedus kuulnud, et Moskva tsaar olevat surnud, mille kohta palju jutte liigub ja mida meelasti usutakse tõsi olevat.

Ma soovin härra krahvile, kuningliku nõunikule, feldmarsalile ja kindralkubernerile hea meelega edasi anda need juurdelisatud kirjad³⁴ ning ütlen seejuures, et need härra krahvi, kuningliku nõuniku, feldmarsalli ja kindralkuberner 9. selle kuu päeval mulle saadetud kirjad on eile edasi saadetud.

EAA. 1-2-286-99. Originaal rootsi keeles.

Lisa 6

22.mail 1701 – Eestimaa Kindralkubernerile Axel Julius de la Gardie'le Saabunud Andmetest olukorra kohta Koknese ümbruses.

Kulgi vaenlane siin kõigiti kokku kogunenud on, pole siiski midagi muud kindlalt teada, kui et Koknese garnisonis ainult 300 saksilast ja 200 leedulast on ja [ülejäanud üksused] siia laiali valguvad, nii et peaaegu iga päev 200 tragunit siit poolt üle silla teisele poole üle on viidud. Ka pole seal veel ühtki kindralit, kuid umbes 14 päeva eest olid seal salanõunik Bose ja kindralleitnant Rewel, kes varsti edasi Kuramaale läksid.

EAA. 1-2-286. L 122. Originaal saksa keeles.

VIIETED

- ¹ V. Koroljuk. Svidanije v Birzah i pervoje peregovoro o polsko-russkoi sojuze. Voproso istorii. 1948. T 4. Moskva, 1948. S 50; 53-65.
- ² EAA. 1-2-286. L 31-32.
- ³ Samas.
- ⁴ G. Jonasson. Karl XII:s baltiska militärpolitik under år 1701. Scania, 1963. S 251.
- ⁵ Samas.
- ⁶ EAA. 1-2-286. L 43-43p.
- ⁷ Samas. L 71.
- ⁸ Samas.
- ⁹ G. Jonasson. Karl XII och hans rådgivare. Stockholm, 1964. S 212.
- ¹⁰ V. Koroljuk. S 50.
- ¹¹ EAA. 1-2-286. L 99.
- ¹² Iz voinõ tsarja Petra Velikogo s koroljom švedskim Karlom v 1700 i 1701 godah. Sostavil D. M. Riga, 1888. S 3.
- ¹³ Birzai ümbrusse.
- ¹⁴ Kuramaa hertsog.
- ¹⁵ Kobron- väike kindlus Riia lähedal; de Guiscard - prantsuse saadik Karl XII juures, resideeris sel ajal kuninga peakorteril Laiuse lossi lähedal Kuremaa mõisas.

¹⁶ Röbel - Saksi kindral; Ludwig Nicolaus von Hallart - Saksi kindral, viibis Vene teenistuses, langes Narva lahingus rootslaste kätte vangi, viibis sel ajal vangina Tallinnas.

¹⁷ Inken - Riia suurfirma "Inken und König" üks juhte.

¹⁸ Kardinalprimas Radzicowsky - Poola usulis-poliitilisi juhte.

¹⁹ Flemming - August II tähtsamaid ministreid, Saksi välispoliitika kujundajaid.

²⁰ Väejooks oli Saksi armees (ja üldse paljudes tolleaegse Euroopa armeedes) suureks probleemiks. Saksi armeest joosti Rootsi poole üle tervete salkadena kogu 1701. a talve ja kevade jooksul. Rootslased lubasid jooksikutel mundrid ja relvad maha müüa, andsid neile väikese käsiraha ja lubasid vabalt lahkuda või asuda Rootsi teenistusse. Eestimaa kindralkuberner keelas koguni eesti talupoegadel saksi ülejoosikute kimbutamise, milline asjaolu annab tunnistust Eestimaa kubermangu talupoegade lojaalsest suhtumisest Rootsi võimu; seevastu Lõuna-Eestis oli sageli talupoegade seas elustunud legend "heast Poola ajast" ning Saksi sõduritesse suhtuti pooldavalt.

²¹ Wostromersky - Poola krooniarmee kindral.

²² Steinau - Saksi armee ülemjuhataja.

²³ Adam Weide - saksa päritolu Vene kindral, juhatas Narva lahingus Vene vägede vasakut tiiba, langes rootslaste kätte vangi. Viibis sel ajal vangina Tallinnas.

²⁴ Gustav Ernst von Albedyhl - Raunas asunud Rootsi tragunirügemendi ülem.

²⁵ Sõna ebaselge.

²⁶ Kuramaa hertsog.

²⁷ Sõna ebaselge.

²⁸ Sõna ebaselge, "rahulolematud" ?

²⁹ Sõna ebaselge, "tegutsemist" ?

³⁰ Sõna ebaselge, ilmselt on tegu võlgade tagasimaksmise viibimisega Kuramaa hertsogile.

³¹ Austria.

³² Welz - Austria saadik Karl XII juures. Resideeris 1701. a talvel ja kevadel Tallinnas.

³³ Welz tegi Laiusel Austria nimel Rootsile ettepaneku sõlmida vaenutsevate poolte vahel rahu.

³⁴ Kirju pole leitud.

ANDRES SAALI ÕPPE- JA PUHKERÄNNAKUD EUROOPAS 1911-1912¹

Olaf Klaassen, Vallo Reimaa

München - Pariis

Kirjanik, ajakirjanik ja fotograaf Andres Saal, kes aastast 1898 elas Jaava saarel Indoneesias, saabus 1911. aasta suvel koos perega Euroopasse õppe- ja puhkuse-reisile. Esimesed kuud kulusid lastele pansionaadi leidmiseks, sugulaste ja tuttavate külastamiseks, aklimatiseerumiseks. Pikem peatus tehti Münchenis, kus elas pr E. Saali öde.

Võtnud Münchenist suuna lõunasse, saabusid Saalid 1911. aasta novembri algul Tiroomi Alpide pealinna Innsbrucki, mis asus talle nime ("Inni sild") andnud Doonau lisajõe ja sellesse suubuva Silli ühinemiskohal. Siin nautisid nad linna ümbritseva mägimaastiku võrratut ilu. A. Saali pilk, uidates jõeorust Alpide lumiste tipudeni, tabas looduses eksisteerimas ühekorraga kõiki nelja aastaaega. "Jumalast õnnistatud maa," kirjutab ta 2. novembril oma märkmikku.²

Saalid ei peatunud Innsbruckis kaua. Teekond läks edasi Šveitsi, kus ühes kloostrikoolis õppisid 9-aastane Regina ja temast kaks aastat noorem Leo. Vanemad polnud neid enam näinud kolm kuud. Bodeni järve äärest sõideti laevaga mööda Reini jõge Baselisse. Teel mööduti maalilistest küladest kesk sügisest värvierksust. Baseli lähedal jäi Reini kõrgele kaldale Chrischona Rändmisjoniasutus, kus oli aastail 1858-62 õppinud Rapla kihelkonna talupoeg J.H. Tiismann. Baseli misjonikoolis olid elukutse omandanud aga Paidest pärit J. Hesse ja Tallinna mees F. Mattiessen, kes pärast kooli lõpetamist töötasid Indias, ja tartlane O. Thal, kelle misjonitegevus viis Kullarannikule.

Baseliga tutvumine oli üsna väsitav tegevus, sest kuskil polnud voorimehi näha. Linnast saadi siiski teatud ülevaade, kuid valutavate jalgade hinnaga. Baselist läks teekond Reini jõge pidi allavoolu tollal Saksamaale kuulunud Strasbourgi, mida A. Saal iseloomustas kui imetoredat linna ilusate laiade tänavate ja alleedega. Järgmise huviobjektina oli kavas Maini äärne Frankfurt, kus keskajal olid kroonitud paljud Saksa kuningad ja keisrid. Saalid külastasid arvukate arhitektuuriliste mälestiste kõrval muidugi Palmide aeda, mis tuletas neile meelde kodust Jaavat. Frankfurdile järgnes kuulus aedlinn Wiesbaden, mitmed väiksemad linnad ja lõpuks Köln, iidne germaanlaste kultuurikeskus. Suurimaks vaatamisväärsuseks oli toomkirik, milles kuulati oivalist orelimängu ja koorilaulu.³

Kölnist läks läbi Berliin - Pariisi raudtee, kuid Saalid ei kasutanud seda. Reinimaalt põigati Hollandisse, kus A. Saalil oli nähtavasti ajada ametiasju: asumaade ministeerium (*departement van koloniën*) pidi Hollandi saatkondade ja konsulaatide kaudu valmistama ette A. Saali külaskäiku Euroopa uurimisasutustesse ja ettevõtetesse.⁴ Hollandist sõideti Brüsselisse, mis kandis A. Saali arvates õigusega "Väikese Pariisi" nime, ja siit edasi Prantsusmaale. 15. novembril jõuti Pariisi.⁵

Taaskohtumine Ado Grenzsteiniga

A. Grenzstein elas Luxembourggi aia lähedal, Rue de Vavini 12. A. Saal ei olnud teda näinud 1897. aastast alates, seega 14 aastat. Kontaktid olid püsinud kirjavahetuse teel.⁶ Mõistetav, et A. Saal tundis kohtumise eel teatud ärevust. Nad mõlemad, vana "Oleviku" kaks liidrit, olid jõudnud välismaal oma elu viimasele laineharjale: A. Grenzstein donkihhoteliku taaslülitumisega võitlusesse kodumaa päästmiseks "vaimlisest pankrotist",⁷ A. Saal aga talle usaldatud missiooniga Hollandi Ida-India Topograafiateenistuse tehnilise baasi moderniseerimiseks.

A. Saal kirjutab sellest jälleägemisest: "Olime mõlemad natuke kohmetanud, tema vist minu enneaegse ilmumise, võib ka olla halli habeme, mina jälle tema priske ja terve väljanägemise üle. Minul olid reisi peal kalendri puudusel päevad segamini läinud ja selle segaduse tõttu olin ma oma Pariisi külaskäiku päeva paar hiljemalt teatanud... Kohe peale esimese jälleägemise jahmatuse tuli kange plaani tegemine, kuidas kõige vähema vaevaga ja kõige lühema ajaga kõike seda, mis Paris huvitavat pakub, ära võib imetleda. ...Nii algasivad siis ka ühised hulkumised Pariisi südames, milleks tihti päevad üksi ei ulatanud, vaid ka öödest jätku pidi võetama."⁸

Pariis tekitas A. Saalis vastandlikke tundeid. Ühelt poolt "terve ilma kultura elu keskkoh": Louvre'i Muuseum, Sorbonne, "Molire'i maja" (*Comédie-Française*), Notre-Dame, Rahvusraamatukogu ja suurel hulgal teisi kultuuriasutusi. Teiselt poolt aga käis Pariis talle närvidele "oma keeva elu ja ajamisega", elukalliduse ning vähese loodusiluga. Teda ärritas euroopalik ärivaim: "Pea igal pool näib see mõte valitsema, reisijad on selleks ilmas, et neilt nii palju kui aga võimalik välja pigistada."⁹

Kaksipidi tunded kippusid A. Saali valdama ka A. Grenzsteini suhtes. Ühelt poolt vana sõprus, koostöö "Oleviku" päevil, sarnane emigrandi-staatust, kirjanduslikud harrastused. Teisalt aga... A. Saal oli ammu mõistnud, et kodumaalt pikka aega eemalviibija ei suuda sealsetes asjades sedavõrd orienteeruda, et nendes otsustavalt kaasa rääkida.¹⁰ A. Grenzstein aga sellest aru ei saanud. Ta oli haaratud kaasa prantsuse sotsiaaldemokraatia, eriti J. Jaurési ideedest, luges hoolega "L'Humanité". Ta pidas ajalehtede toimetajaid endiselt rahvahulkade ideelisteks juhtideks ja lootis "Oleviku" taasavamist kasutada oma taaselülitumiseks Eesti avalikkuse ellu "tõekuulutaja messiasena". Tema väär arusaam kodumaa tegelikkusest, mida aitasid moonutada kibestumine saatusest, võõrad poliitilised mõjud ning üha tugevnev antisemitism, tema tõenäoselt juba haiglaselises ajus veidraks utopiaks deformeerunud visioonid Eesti tulevikust - kõik see tekitas Eesti noores haritlaskonnas vaid ironiat.¹¹ Ka A. Saal ei suutnud aktsepteerida paljusid A. Grenzsteini vaateid ja hinnanguid. Sageli tekkisid nende vahel tulised vaidlused. Otsustava kokkupõrkeni seekord siiski ei jõutud.

A. Saal, kes ise oli väsimatu töömees, hindas A. Grenzsteini tööindu, kuid nägi tema tegevuses ka momente, mis viisid ühekülgsuse ja pedantsuseni. Ta kirjutas mitte ilma huumorita, et A. Grenzsteini igapäevane elu mõõdukas enamasti *töötoas raamatute ja ajakirjade virmade vahel Pariisi kõrgemates regionides elu kõrgemate ja madalamate probleemide arutamise kallal, mis juures ta - nagu ta elu kord plaanilik on - ikka kange plaani järele oma päevad ja aastad Pariisi raamatukogudes, kunsti asutustes, teaduslikes seltsides, poliitilistel koosolekutel ja oma kirjutuslaua taga mööda saadab, välja-puhkamiseks klaveril muusika vürstide heliülmas ilutseb ehk tehnika uudiste ja ülesleiduste vallas lõbutseb, rumala juudiküsimuse üle ennast vihastab, ehk enesele hommikul ise kohvi keedab või oma elukardetavat ahju kütab ...*¹²

Saalidel ei vedanud Pariisis ilmaga: sadas kõik kümme päeva, mis nad veetsid selles miljonlinnas. Pettunud "porikuu kõige porisema aja" Pariisist, sõitsid nad tagasi Münchenisse. 26. novembril ületasid Saalid Prantsuse-Saksa piiri.¹³ Ees ootasid pingelise töö kuud.

Õppereisi algus

Hollandi Ida-India ametivõimude initsiatiivil oli 18. oktoobril 1911. aastal ilmunud kuninglik määrus (*koninglijk besluit*), milles tehti A. Saalile ettepanek siduda oma puhkus Euroopas õppekäikudega reproduktsioonifotograafia ettevõtetesse ja uurimisasutustesse 17 linnas "eesmärgiga uurida mitmevärvifotograafiat, fotograafiat loomulikes värvides, kolmevärvifotograafiat ja fotograafilisi trükimeetodeid."¹⁴ A. Saali erilise huvi objektiks said tehnilised õppeasutused ja riiklikud institutsioonid.

Õppekäigud algasid Münchenis 1. detsembril 1911. aastal. Esimeseks külastusobjektiks oli fotograafia, kemograafia, valgustrüki ning gravüüri õppe- ja uurimisasutus, mida juhatas prof H. Emmerich (1870-1923). Direktor võttis A. Saali vastu isiklikult, osutades talle tunnustust ja au. Tal võimaldati asutuse laboratooriumis läbi viia mitmeid teda huvitanud katseid. Järgnes tutvumine Baieri kindralstaabi topograafiabürooga, kunstiasutusega "Meisenbach, Riffarth & Co", Dr Staebli optikatöökajaga, mitmete emulsioone tootvate ettevõtete, kuivplaate valmistava O. Perutzi vabrikuga ja rea teiste Müncheni asutustega. A. Saal võeti kõikjal lahkelt vastu, välja arvatud firmas "Sillib & Brückmann", kus valmistati maailmas kiire leviku osaliseks saanud kvaliteetset värvustundlikku emulsiooni. A. Saal lootis leida meetodi selle muutmiseks troopikakindlaks, kuid ettevõttes keelduti talle tootmisprotsessi saladusi tutvustamast.¹⁵

9. jaanuaril 1912. aastal saabus A. Saal Austria-Ungari pealinna Viini, kus asus omataoliste hulgas kuulsaim - 1887. aastal asutatud keiserlik fotograafia õppe- ja uurimisasutus. Võrreldes 1893. aastaga, mil A. Saalil oh olnud esmakordne võimalus siin teadmisi omandada, oli kõik tundmatuseni muutunud, tööprotsess elektrifitseeritud, sisseseade kõige uuem. Direktor J.M. Ederi soosingut kasutades õppis A. Saal tundma kõike, mis teda huvitas, ning tegi katseid Bataviast järele saadetud emulsioonidega.

Viini asutustest paelus A. Saali veel graafilise kunsti eriteadlaste maailmas hästi tuntud A. von Hübli uurimislaboratoorium kartograafiainstituudis. Siin avanes tal võimalus osaleda katsetes töökindla värvusfotograafia loomiseks. Selle probleemi lahendamiseks toimus fotomaailmas tõeline võidujooks.

Austria-Ungaris viibimise mõnes mõttes isegi kogu õppereisi kulminatsiooniks kujunes A. Saalile Viini Geograafiaseltsi koosolek, millele ta sai kutse. Koosoleku juhataja, seltsi aupresident J. M. Eder paigutas A. Saali istuma esimesse ritta aukülaliste keskele ning pidas koosoleku avamisel talle pika tervituskõne, milles teatas, et Viinis tuntakse ammugi A. Saali kirjatöid ja et "otse teemurdja olla ta mõnes küsimuses!" Järgnenud aukülaliste banketti kirjeldab A. Saal talle omase huumoriga: *Iseenesestgi mõista, pidin ma sellest osa võtma, pealegi veel auplatsil aupresidenti paremal käel. Söökiade ettekandmisel kutsuti restorani peremees ise ette ja nõuti talt tõe ja nalja näol, et ta "külalisele" ainult kõige paremast kõige paremat laseks anda. ...Kahetseti, et minu "ettekandeid" mitte juba seltsi koosoleku päevakorra sisse ülesse ei ole osatud võtta, sest nii haruldast külalist ei olla seltsil Viinis nii pea loota. Täiesti "juhtumise kaupa" oli A. Saalil "koguke päevapilta ühes, mis seletust nõudsid". Seletustest kujunes terve ettekanne, mille lõpul tuli vastata paljudele küsimustele. Kuulajate ja küsijate hulgas olid sellised oma ala korüfeed nagu E. Stenger, A. von Hübl, J. M. Eder ja O. Prelinger.¹⁶ Viimane neist oli Austria fotoliidu tehniline direktor. Teda vaimus-*

tasid A. Saali pildid ja ta rääkis neist hiljem tunnustavalt liidu teistele liikmetele.

Viinist siirdus A. Saal Prahasse, sealt Dresdenisse, kus ta külastas oma ammuseid koostööpartnereid "Fotopaberi Ühendvabrikud" ja fotoaparaatide tehast "R. Hüttig & Poeg" (viimane oli ühinenud 1909. aastal loodud kontserniga "ICA"). Dresdenisse sattus ta pidustuste ajaks, mil linn pühitses oma kuninga sünnipäeva suure paraadi ja piduga, millest rahvas omal viisil osa võttis. *Iseäralik. Kusagil pole vististe rahva ja kuninga maja vahel suuremaid vastuolusid kui siin: Kuningas kange kiriklane ja rahvas saadab riigipäevale kuningriigi ja kiriku alusmüüride õnnestajaid - sotsialistisid! Aga see ei riku kumbgil pool unerahu ega lõbusat läbikäimist kuninga ja rahva vahel. Elatakse ja lastakse elada. Kõige mõistlikum kooselu vorm.*¹⁷ Ka ametiülesannete täitmisel leidis A. Saal aega ümbritseva elu jälgimiseks.

Dresdenile järgnes Berliin, kus A. Saali peamiseks huviobjektiks oli paljude fotograafia-alaste avastuste sünnikoht - Charlottenburgi kõrgema tehnikakooli fotokeemia laboratoorium. Selle juhatajaks oli fotokeemia ja spektraalanalüüsi professor A. Miethe (1862-1927), kes viimastel aastatel tegeles peamiselt värvusfotograafia edendamisega.¹⁸ Peale nimetatud asutuse tutvus A. Saal veel mitmete teiste Berliini ettevõtetega.

A. Saalil oli suur huvi värvusfotograafia vastu, sest topograafia-teenistuses oli oluline osa mitmevärvitruukis kaartide tootmisel. Kasutades Euroopa moodsaid ja tehniliselt hästi varustatud laboratooriume oma troopikakindlate fotomaterjalide loomise alase uurimistö jätkamiseks, avanes tal võimalus teha katseid ka nende fotomaterjalidega, mis polnud veel tootmisse jõudnud või olid alles katsetamisjärgus. Eriti huvitas teda troopikas tarvitamiseks sobiva kuivplaadi loomise probleem - sellest oli ta kirjutanud isegi raamatu.¹⁹ Järgmises peatuspaigas, Leipzigin pühendas ta just sellele kõik seelses graafiliste kunstide akadeemias viibitud 14 päeva.²⁰

A. Saali uurimistö jätkus 1912. aasta märtsi algul Maini äärses Frankfurdis. Ta uuendas tutvust firmaga "Klimsch & Co", mis oli omal ajal aidanud teda Jaavale sõita ja mille aastaraamatus oli 1901-04 ilmunud neli A. Saali artiklit. Frankfurdist sõitis A. Saal Hollandi pealinna s'Gravenhagesse (Haagi) ning sealt Belgia kaudu teistkordselt Prantsusmaale, seekord ametlikus plaanis.

Taas Pariisis. Tüli Grenzsteiniga

Lahkunud 19. märtsil Brüsseli armee kartograafia-instituudist, istus A. Saal veel samal õhtul rongile ja ärkas järgmisel hommikul Pariisi Põhjavaksalis. Võõrastemajas koht leitud ja pisut puhatud, asus ta teele Luxembourgiga aia poole.

Ta leidis A. Grenzsteini vestlemas lauljanna A. Tammeaga. *See oli ootamata kokkusaamine, aga ta vaistustas mind nii, et ma oma õnnistust veel siimaani*

*välja jagan. Nii peavad Eesti pojad ja tütreid võõrsil kokku hoidma, kirjutab A. Saal "Olevikule".*²¹ A. Grenzstein palus kohtumist mitte avalikustada, ja kui see siiski avalikuks tuli, süüdistas ta selles eriti proua E. Saali.²² Siit hakkas tüliseeme idanema.

Esimene kohtumine A. Grenzsteiniga toimunud, sukeldus A. Saal ametiülesannete täitmisel. Ta külastas tolaeagse maailma suurimat filmiettevõtet "Vennad Pathé", imetles kolme hiigelsuurt stuudiohoonet, kus üheaegselt toimusid mitme filmi võtted. Ta peamine huvi keskendus aga kuulsale firmale "Lumière & Jouglan", mille teke seondus kinematograafia rajamisega Prantsusmaal ja mis tegeles fotomaterjalide ja filmi-aparatuuri tootmisega. A. Saal tegi firma laboratooriumides läbi praktilise värvusfotograafia kursuse ning teostas katseid L. Lumière'i poolt 1903. aastal leiutatud autokroomplaatide troopikakindluse selgitamiseks.²³

Vabast ajast kulub palju tunde Pariisi kohvikutes A. Grenzsteiniga kodumaa probleeme arutades. Arusaamised ja hinnangud läksid lahku. A. Saal, kes oli sügisel ise Eestis olnud, nägi seal kiire edenemise tunde märke, A. Grenzstein aga ainult langusdendentse. Tema katsed tõmmata A. Saali võitluse eesti rahva juhtimiseks "õnnetult teelt õigele teele" ei olnud edukad. A. Saal ei tahtnud selle võitlusega ühineda, pidades selle aluseid ebaõigeks. Tülivõrse kasvas, lõhe kahe mehe vaadetes laienes. Puhkesid vastastikused süüdistused, mis jätkusid pärast Saalide tagasipöördumist Jaavale.²⁴ Elust kibestunud A. Grenzstein otsustas lõpuks "Eestile selga pöörda".²⁵ Ta suri peaaegu unustatuna 1916. aastal Mentonis Lõuna-Prantsusmaal.

Pariis - Peterburg

Lahkunud Pariisist just mitte kõige paremas meeleolus, suundusid Saalid Lyoni, mis oli tähtis siidi tootmise ja kaubanduskeskus Rhône'i ja Saône'i jõgede ühinemiskohal. Lyonis asus Lumière'i firma keskus, kus A. Saal sai erakordselt sõbraliku vastuvõtu osaliseks. Talle jagas seletusi firma värvitalituse üleml M. Perrigot. Saalid tutvusid ka linna ajalooliste ja arhitektuuriliste vaatamisväärsustega.

Lyonist läks teekond Šveitsi. Külastati Zürichi ja Wintenthuri tehaseid, küllap ka kloostrikooli, sest igatus lapsi näha oli suur. Alpidest võeti suund Venemaale, väikese vahepeatusega Berliinis. Venemaa ei võtnud A. Saali vastu kuigi külalislahkelt. Rongiliiklus oli viletsasti korraldatud, sagedased ümberistumised võtsid reisi tuju. Vagunid olid mustad, koristamata, suitsu täis. Asjaajamine kulges väga aeglaselt. A. Saal iseloomustas: *Venemaal on aega, hirmus palju aega. Kui seal üks asi ühekorruga valmis tehtaks, siis oleks ta tähtsus kadunud ja keegi ei paneks seda rohkem imeks, kui see ise, keda sinna-tänna jooksuga enam ei tülitata. Vene inimesele on see ikka nii omane.*²⁶

Raskustest hoolimata jõudis A. Saal mai teisel poolel Peterburgi. Teadaolevalt külastas ta siin kaht ettevõtet: riigi väärtpaperite valmistamise asutust ning firmat "R. Golicke & A. Wilborg". Esimene neist oli üks maailma suuremaid graafilisi ettevõtteid. See oli terve omaette linn, kus ligi 4500 töölise ja ametniku tarbeks töötasid koolid, haigla, sööklad, postkontor, kirik jne. Trükikoja 520 masinat hoolitsesid pooleteise miljoni rublase aastatoodangu valmistamise eest. "R. Golicke & A. Wilborg" oli Venemaa parimaid reproduktsiooni-ettevõtteid, mille tegevusvaldkonda kuulusid tüpograafia jm erialad. Midagi uudset polnud tal siiski A. Saalile pakkuda.²⁷

Peterburist sõitis A. Saal Eestisse, et pisut puhata.

Kodumaal

A. Saali pikemat puhkust kodumaal oodati juba 1911. aasta sügisest peale, kui ta oli saabuvate sügiskülmade eest pagenud lõunasse. Tollal oli ta lubanud K. E. Söödile: "Tuleval kevadel, kui ilmad mõistlikud, tulen tagasi kodumaale."²⁸ Detsembris 1911 oli "Olevik" hakanud oma lugejaid ette valmistama A. Saali kevadiseks taastulekuks Eestisse. Mai lõpul 1912 võis ta lõpuks teatada: kirjanik A. Saal on 29. mail jõudnud Tallinna poolt sõites Tartusse.²⁹

Emajõe kaldal viibisid Saalid vaid mõne päeva, mis oli aga tulvil kohtumisi. "Oleviku" andmeil tegid neile lugupidamise avaldamiseks visiite kõigi parteide esindajad. Nenditi, et Saalidel on "ülilahke loomus ja erapooletu, täiesti õiglane vaatlemiseviis". Ajaleht ei unustanud märkimast, et A. Saal on oma "osavuse ja agaruse läbi" võitnud kõrge seisukoha Hollandi valitsuse juures ja et Jaavale tagasi siirdudes kavatseb ta "seal Europast kogutud tarkusi tarvitusele võtta".³⁰

4. juunil sõitsid Saalid Pärnumaale, külastades seal Pärnut, Torit ja A. Saali sünnitalu Laasit Tori-Seljal. Kõikjal tunti huvi A. Saali reiside vastu, elu vastu Jaava saarel. *Oma kodukülas Toris oli meie vastuvõtmine nii pidulik, et selle eest otse põgenema pidime ja endid Pärnu supelmajasse ära peitma, et natukegi väljapuhkamist leida, meenutas A. Saal hiljem.*³¹ Ta ei suutnud siiski hoiduda mitmest avalikust esinemisest, sealhulgas M. Pooli eeskujulikus talus Piista ajal, kus Tori Põllumeeste Selts pidas oma järjekordse koosoleku 10. juunil 1912. aastal.

Millest A. Saal kõneles? Kõigepealt maalis ta kuulajatele pildi sellest, kuidas kulgeb teekond Eestist Jaavale: Preisimaa, kus torkavad "seisuste valjud vaheseinad silma, mis isegi India kasti-seisuse üle trumpab"; Berliin, mille "rahva iseloomu iseäralduseks võib peenet korrapidamist ja lõbusat elu pidada"; kunstilinn München, kus "mitmed meiegi kunstnikud oma hariduse on saanud"; Šveits oma paradiisliku loodusega, mis iseäranis oma mägede poolest üleilma kuulub on"; Itaalia, mille "soe ja pehme õhk jätab reisijas hää muljendi järele"; ja edasi pikk laevasõit üle mitme mere.³²

Rohket kõneainet pakkus A. Saalile Jaava. Ta rääkis kuulajatele jaavalaste elutingimustest, kommetest, usust, lõbustustest, perekonnaelust jm. Puudutades noorjaava liikumist, mille esimene kongress oli toimunud 1908. aasta sügisel,³³ võrdles ta seda eestlaste võitlusega venestamispoliitika vastu.³⁴ Ta üheks meelitemaks oli hiinlaste probleem Kagu-Aasias. Hiina immigrandide ja nende järeltulijate (*huaqiao*) koguarv lähenes Indoneesias juba 750 tuhandele. Nende kätte oli koondunud suur osa kaubandusest, tööstusest ja maa-aldustest.³⁵ Piista ajal pidas A. Saal "pika poliitilise kõne kollasest hädaohust. Tema oli kaunikesti kursis kollase tõu hääde ja pahade omadustega. Ütles, et need kulid, kes tulid tööle Singapuri, Sumatralle ja Jaavale, tõusevad peagi heale järjele, sest nad on töökad, lepivad vähesega, on kokkuhoidjad ja kanged kaubamehed," meenutas hiljem Sitre talu peremees M. Tuisk.³⁶ A. Saali ettekandeid illustreerisid udupildid ja E. Saali maalid Jaava floorast, mis äratasid huvi ja imetlust.³⁷

Vastuvõttudel ja kohtumistel sõlmis või uuendas A. Saal tutvust paljude Eesti poliitikute ja kultuuritegelastega. Vestlused nendega võimaldasid tal luua selgema ettekujutuse kodumaal toimunud ja toimuvast. Hiljem võttis ta oma muljed kokku artiklis, mis ilmus "Olevikus".³⁸ Ta märkis tunnustavalt Eesti majandusliku edenemist, linnade kasvu ja eesti elemendi tugevnemist nendes. Ta pidas rõõmustavaks, et seltsielu oli "väga silmapaistval viisil" edasi arenenud ja et koolid on täis eesti lapsi. Samas rõhutas ta: "Tarkus on kord asi, mis raha maksab, iseäranis elutarkus. Laske neid ise oma kooli eest ratta maksta, siis on sellel rohkem väärtust." Ilmselt tuletas ta meelde oma haridusteed.

A. Saali arvates ei tohtinud lasta majanduslikel ja hariduslikel edusammudel sünnitada "uut kastivaimu". Tulemuseks ei tohi olla, kirjutas ta, "veikest Eesti rahvast seisusteks killustada, vaid üheks tugevaks ühiseks rahvaks kasvatada, kes igast tormist läbi võib minna, üks kõige ja kõik ühe eest, läbitungitud ühtsusetunde imejõust". Lõpuks märkis ta: "Ma olen oma kallil kodumaal kõige ilusamaid päevi oma elus mööda saatnud", mille eest "armsatele suguvendadele tervel Eesti maal kõige suuremat tänu võlgu."

Selliste mõtetega sõitis ta jätkama oma vabatahtlikku emigratsiooni.

Õpperetsi lõpp

Eestist lahkunud, peatusid Saalid korraks Riias ja jätkasid siis sõitu Itaaliasse, oma õpperetsi viimasesse riiki. Juuli teisel poolel alustas A. Saal tutvumist Itaaliaga.

1911. aasta sügisel koostatud programmis oli 17 linna seas kaaks Itaalia linna Milano ja Firenze.³⁹ Milanos tutvus A. Saal graafilise kunsti ettevõttega, mille

toodanguks olid peamiselt ajalehe-illustratsioonid, albumid, linnavaated ja värvilised postkaardid. A. Saali arvates polnud E. Besardi firma, millele ettevõtte kuulus, leidnud rahuldavat lahendust probleemidele, mis kerkisid fotograafia ette Itaalia soojas kliimas. Firenzes oli ta huviojektiks militaarinstituut (*Instituto Geografico Militario*), mis oma ülesannetelt sarnanes mõneti Hollandi Ida-India topograafiateenistusele. Tol ajal oli hoos Itaalia-Türgi sõda Liibüa pärast (1911-12), mistõttu instituut oli tööga üle koormatud. Ta oli ainus riiklik asutus Itaalias, mis valmistas sõjakaarte. Töötati topelt-personaaliga ööd ja päevad läbi. Ajanappusest hoolimata tutvustas instituudi direktor kindral Glianno isiklikult A. Saalile kaartide reprodutseerimisel tarvitusel olevaid meetodeid. Vestlused toimusid prantsuse keeles.⁴⁰

Ametiülesannete täitmise kõrval jätkus A. Saalil aega Itaalia kunstiväertuste nautimiseks. Ta imetles Genova surnuaeda, mis oli "määratu kunsti asutus ja modern aja kunstitööde museum"; Firenze raekoda, kus kõik oli "täis stiili, üü, kõrgust, ja nii peenet kunstimaitset, et seda nähes ka kõige kalgim hing soojaks läheb"; arvukaid kirikuid ja muid ehitismälestisi. A. Saal suhtus kriitiliselt Itaalia sotsiaalsetesse probleemidesse, nähes maal valitsevat vaesust, elukallidust, palkade madalust, väiklast ahnitsemist, katoliku kiriku suhtumist rahvasse.⁴¹

30. juulil sõideti meelt lahutama Monte Carlosse. A. Saal kirjutas saadud muljetest: *Taimeriigi uhkemaad esitajad tervest ilmast on siin rahulikult kõrvustikku: Lõhnavad roosimetsad, palmilaaned, heliotropid, mimosad jne. näitavad, et Monte Carlo õhus nii hästi tropika kui subtropika taimed ülikauniste kosuvad. Siin võiks paradisi seisnud olla, kui Piibel teda mitte Mesopodaniasse ei oleks asetanud ja kui Monte Carlo mitte nii halb nime ei oleks. Nüüd on ta aga põrgu, mängupõrgu ...* Ruletilaua raha A. Saal tõenäoliselt ei istunud, küll aga leidis ta aega mängupõrgu ajalooa tutvumiseks ja Monaco vürsti sissetulekute (1906. aastal 3.77 mln franki) väljaselgitamiseks.⁴²

1. augustil 1912. aastal astusid Saalid Genovas laeva "Koning Willem III" pardale, kaasas suur hulk näidiseid Euroopa fototoodangust ning A. Saali tehtud katsete materjalid. Õppereis oli lõppenud. Eestisse jättis legendaarsuse oreooli omandanud kirjanik palju häid mälestusi ja kirjatöid. Viimaste hulgas oli M. Kampmanni palvel taile 1911. aasta lõpul Münchenist saadetud lühike ülevaade A. Saali senisest loomingust.⁴³ M. Kampmann kasutas seda oma ettekandes mineviku idealiseerimise ajajärgust Eesti kirjanduses, mille ta esitas "Vanemuise" seltsi teaduslikul kõneõhtul 25. septembril 1912. aastal⁴⁴ ning oma uurimuse "Eesti kirjanduselooga peajooned"⁴⁵ koostamisel.

VIITED JA KOMMENTAARID

- ¹ A. Saali Euroopa-reisi esimestest kuudest vt: O. Klaassen, V. Reimaa, Andres Saal Euroopas 1911.//Keel ja Kirjandus. 1990. Nr 10. Lk 612-617. A. Saali kui fotograafi kohta vt: V. Reimaa, Andres Saal -troopikafotograaf.//Kleio. Nr 4. 1991. Lk 36-40.
- ² Tartu Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond (= KM KO) F 113. M 9:1. L 2.
- ³ KM KO. F 113. M 9:1. L 7-11.
- ⁴ A. Saal, Meine Studienreise 1912/13 in Europa.//Photographische Korrespondenz. 1914. Nr 642. Separaat: KM KO. F 184. M 19:27. Pealkirjas esinev aastaarv on vigane.
- ⁵ KM KO. F 113. M 9:1. L 14-15.
- ⁶ Säilinud on vaid A. Grenzsteini kirjad: KM KO. F 113. M 1:1.
- ⁷ Vt: A. Grenzstein, Pankrot tulemas.//Rahva Päevaleht. 21. apr.-15. mai 1910. Artikli ajendiks sai Postimehe Albumi ilmumine 1909. aastal.
- ⁸ A. Saal, Pariisi kiri Viinist.//Olevik 11. märts 1912. Kirjutatud seoses autori teistkordse viibimisega Pariisis. Artikkel sisaldab faktiliselt materjale mõlema külaskäigu kohta, kusjuures nende ajaline eristamine on vaid osaliselt võimalik.
- ⁹ A. Saal, Ilmavaadete vahel.//Olevik. 21. dets. 1911.
- ¹⁰ KM KO. F 173. M 17:23. L 7.
- ¹¹ A. Grenzsteini toonast hingeseisundit ja absurdini jõudnud antisemitismi on üsna täpselt kirjeldanud Fr. Tuglas, kes elas neil aastail samuti Pariisis Rue de Vavinil. Vt: Fr. Tuglas, Mälestusi Ado Grenzsteinist. Tema surma puhul.//Fr. Tuglas. Kriitika II. Trt, 1926. Lk 25-34.
- ¹² A. Saal, Pariisi kiri Viinist.//Olevik. 18. apr. 1912.
- ¹³ KM KO. F 113. M 9:1. L 18.
- ¹⁴ KM KO. F 113. M 5:8. L 1.
- ¹⁵ KM KO. F 113. M 5:8. L 2-5.
- ¹⁶ A. Saal, Kirjake Viinist.//Olevik. 11. veebr. 1912.
- ¹⁷ KM KO. F 113. M 3:9A. L 11.
- ¹⁸ W. Baier, Quellendarstellungen zur Geschichte der Photographie. Leipzig, 1977. Lk 225-258.
- ¹⁹ A. Saal, Die Photographie in den Tropen mit den Trockenplatten. Halle, 1908.
- ²⁰ KM KO. F 113. M 5:8. L 10-11.
- ²¹ A. Saal, Reisilt.//Olevik. 4. apr. 1912.
- ²² A. Grenzstein, Eesti aade hauas.//Olevik. 30. märts 1913.
- ²³ KM KO. F 113. M 5:8. L 15-16.
- ²⁴ Vt: A. Grenzstein, Valeprohvetite nuhtlus.//Olevik. 18.-25. juuli 1912; A. Saal, Üks kurb kohus.//Olevik. 12.-19. okt. 1913.
- ²⁵ A. Grenzstein, Lahkumise kiri.//Olevik. 17. juuli 1913.
- ²⁶ KM KO. F 113. M 3:9. L 7.
- ²⁷ KM KO. F 113. M 9:16. L 24-25.
- ²⁸ KM KO. F 173. M 17:23. L 36.
- ²⁹ Olevik. 3. dets. 1911, 30. mai 1912.
- ³⁰ Olevik. 6. juuni 1912.
- ³¹ A. Saal, Muljendid isamaa reisilt.//Olevik. 4. juuli 1912.
- ³² KM KO. F 113. M 10:6. L 6.
- ³³ Noorjaava liikumise organiseerumine 1908. a tähistas rahvusliku ärkamise algust Indoneesias. Vt: J.T.P. Blumberger, De nationalistische beweging in Nederlandsch-Indië. Haariem, 1931. Blz 20.
- ³⁴ Väilis-Eesti. 1937. Nr 11. Lk 317.
- ³⁵ V. Purcell, The Chinese in Southeast Asia. Oxford, 1951. P 501-504.
- ³⁶ KM KO. F 113. M 14:3. L 68.
- ³⁷ KM KO. F 113. M 10:6. L 12.
- ³⁸ A. Saal, Muljendid isamaa reisilt.//Olevik. 30. juuni-4. juuli 1912.
- ³⁹ KM KO. F 113. M 5:8. L 1.
- ⁴⁰ KM KO. F 113. M 5:8. L 17-19; M 3:10. L 6-13, 17-23.
- ⁴¹ KM KO. F 113. M 3:10. L 7-8, 12-13.
- ⁴² KM KO. F 113. M 3:10. L 24-26.
- ⁴³ KM KO. F 36. M 2:3. L 1-4.
- ⁴⁴ Vt: Postimees. 27. sept. 1912.
- ⁴⁵ M. Kampmann, Eesti kirjanduselooga peajooned. II. Trt, 1913. Lk 282-290.

EESTI VABARIIGI KOHTUKORRALDUSE KUJUNEMINE

Toomas Anepaio

Eesti Maapäeva Vanemate Nõukogu 24. veebruari 1918. a manifestis kindlaks määratud Ajutise Valitsuse juhtmõtete punkt 4. kohaselt tuli Eestis "... viibimata kohtuasutusi sisse seada kodanikkude julgeoleku kaitseks."¹ Ilma kohtuasutusteta polnud võimalik ellu viia samade juhtmõtete 1. punkti, mille järgi "Kõik Eesti Vabariigi kodanikud usu, rahvuse ja poliitilise ilmavaate peale vaatamata leiavad ühtlast kaitset vabariigi seaduste ja kohtute ees."²

Eesti Vabariigi esimeseks seaduslikuks sammuks kohtute valdkonnas oli 18. novembril 1918. a ilmunud määrus "Ajutiste kohtute sisseeadmise üle"³ seega päev enne "Ajutisi administratiivseadusi". Antud määrus kajastab esimesena seadusandliku järjepidevuse ideed, öeldes et kohtuasutused peavad tegutsema kuni 24. oktoobrini 1917. a kehtinud seaduste järgi. 19. novembril ilmunud "Ajutised administratiivseadused" lähtusid samast põhimõttest, kuid jätsid kehtima ka Saksa okupatsioonivõimude määrused ja seadused.⁴

"Ajutiste kohtute sisseeadmise määrus" kõrvaldas Saksa okupatsiooniaegse kohtukorralduse ning taastas Vene 1889. a reformiga loodud kohtusüsteemi. Seejuures omandasid rahukogud ka seniste ringkonnakohtute kompetentsi, st muutusid üldkohtu esimeseks astmeks, jäädes rahukohtunikele alluvates asjades edasi teiseks astmeks. Eestis jäi nende nimeks edasi rahukogu, Lätis aga nimetati neid edaspidi ringkonnakohtuteks.⁵

Seisuslikud vallakohtud ja ülemtalurahvakohtud kui sisulised kohtud kaotati. Esimene jätkas vastavalt kohtuministri ringkirjale 20. jaanuarist 1919. a tegevust hoolekandekohtuna, muutudes sisuliselt haldusasutuseks, mis allus aga rahukogu järelevalvele.⁶ Neile alluvad asjad läksid üle rahukohtule ja rahukogude kompetentsi. Kohtukeeleks sai eesti keel. Määruse §1 järgi pidid kõik kohtuasutused Eesti Vabariigi piires oma tööd alustama päeval, mille kohtuminister kindlaks määrab. Määrus nägi ette ka Kõrgema Riigikohtu loomise, mis pidi olema kassatsiooni astmeks.

Ajutine Valitsus andis 1. aprillil 1919 välja seaduse "Kõrgemast Riigikohtust",⁷ kuid mitmesugustel põhjustel see akt ei jõudnudki ellu rakenduda.

Seaduses oli kõigest kuus paragrahvi. Kohtu koosseisus pidi olema kolm osakonda - tsiviil-, kriminaal ja administratiivseaduste osakond. Kohtuliikmed pidi määrama Ajutine Valitsus kohtuministri ettepanekul. Seadus ei määranud lähemalt nende arvu ja ettevalmistust. Kohtuminister pidi Riigikohtu esimehe esildisel ametisse nimetama ka kohtu teenindava personali. Riigikohtu esimehe kutsel võisid kohtu istungitel täieõigus-

like liikmetena osaleda ringkonnakohtu esimees ja tema abid ning rahukogude esimehed ja nende abid. Kuna viimased nimetas ametisse samuti valitsus, siis on ilmne kohtuvõimu täielik sõltuvus täitevvõimust. Huvipakkuv on asjaolu, et selline seadus võeti vastu vahetult enne uue rahvaesinduse valimist. Võib-olla nimelt Asutava Kogu valimiste tulemustest tingituna jäi see seadus vaid paberile. Igatahes Ajutine Valitsus riigikohtunikke ametisse ei nimetanud. Esinedes Asutavas Kogus ütles kohtuminister J. Jaakson, et see on rahvaesinduse pädevuses.⁸

Need vastuolud kajastavad ilmselt valitsuses olnud erinevaid seisukohti täitev- ja kohtuvõimu omavahe- lise vahekorraldusest.

Riigikohtu kompetentsis olid kassatsioonikaebused ringkonnakohtu ja rahukogu otsuste peale tsiviil- ja kriminaalasjus. Ta pidi nende lahendamisel tegutsema endise Vene Senati tsiviil- ja kriminaalasjade kassatsiooni departemangude kohta kehtinud protsessiseaduste järgi. Revisjonikorras allusid Riigikohtule rahukogude otsused seltside, ühingute ja nende liitude registreerimise asjus ning rahukogude ja rahukohtunike otsused administratiivasjus.

Riigikohtul oli veel endise Vene peasõjakohtu ja peamerekohtu pädevus. Nendes asjades pidi kohus tegutsema Vene sõjakohtu seaduste järgi. Ta võis läbi vaadata ka välikohtute lõplikke otsuseid.

Mõningates asjades pidi Riigikohus olema esimese astme kohtuks. Kõik Riigikohtu otsused olid lõplikud ning ei kuulunud edasikaebamisele.

Tõelise seadusandliku aluse riigi kõrgeimale kohtuorganile pani Asutav Kogu, kes võttis pärast III luge- mist 21. oktoobril 1919. a vastu "Riigikohtu seaduse".⁹ Sellega määrati kindlaks:

1. kohtu võimupiirid, 2. kohtu asukoht, 3. isikud, kes võisid olla riigikohtunikud (riigikohtunikele esitavad nõuded) ja isikud, kes võisid osaleda Riigikohtu istungitel, 4. kohtu töökorra põhimõtted. Sama aktiga tühistati Ajutise Valitsuse seadus "Kõrgemast Riigikohtust".

Riigikohus pidi tegutsema *endise Vene Senati kohta käivate seadustega määratud piirides ja alustel ühes nende täienduste ja muudatustega, mis teisiti otsustanud vabariigi seaduslikud valitsemise alused, vabariigis maksavad seadused ja määrused ning käesolev seadus.*¹⁰

Seega oli Riigikohus eelkõige kassatsioonikohus. Võrreldes tsaariaegse Senati üldkogu volitustega sai Riigikohtu üldkogu ka Senati ühendatud koosolekute, erikogude (eriliste koosolekute) volitused (see äratub

imestust, kuna Vene Ajutine Valitsus oli Senati erikogu likvideerinud juba 5. märtsil 1917. a¹¹) ja kõrgema disziplinaarkoosoleku õigused ja kohustused.

Kohtuminister J. Poska fikseeris vastavalt Ajutise Valitsuse 25. novembri 1918. a määrusele kohtuasutuste ajutised tööpiirkonnad.¹² Määruse järgi avati ainult Tallinna ringkonnakohus (hilisem Kohtupalat, *resp* Kohtukoda), mille tööpiirkonnaks sai kogu vabariik. Tartu ringkonnakohus (st Tartusse evakueeritud Riia ringkonnakohus) jäi avamata. Tallinn-Haapsalu rahukogu tööpiirkonnaks sai Harju- ja Läänemaa. Tartu-Võru rahukogu alla kuulusid Tartu ja Võru maakonnad koos Eestiga liidetud endise Pihkva kubermangu osadega. Rakvere-Paide rahukogu piirkond hõlmas Viru- ja Järvamaa ning Narva linna. Viljandi-Pärnu rahukogu võimkonda jäid Viljandi ja Pärnu maakonnad koos Eestiga liidetud Valga ja Valmiera (Volmari) maakondade osadega. Tsaariaegne Saaremaa rahukogu jäi avamata ning Saaremaa kuulus 1918. a Viljandi-Pärnu rahukogu koosseisu.

Ajutise Valitsuse uus määrus kohtute piirkondade korralduste kohta ilmus 4. märtsil 1919. a.¹³ Sellele olid alla kirjutanud peaminister K. Päts, kohtuminister J. Jaakson ning kohtuministeeriumi asjadevalitseja k t Th. Käärrik. Tallinn-Haapsalu rahukogu tööala hõlmas nüüdsest peale Harju- ja Läänemaa ka Saaremaa. Tartu-Võru rahukogu alla kuulusid Tartu ja Võru maakonnad ning Eestimaaga liidetavad Valga linna ja maakonna osad, samuti Pihkva maakonna osad. Rakvere-Paide piirkond hõlmas endiselt Viru- ja Järvamaa koos Narva linnaga, millele nüüd liitusid Eesti jurisdiktsiooni alla tulevad Jamburgi ja Ouduva maakonna osa. Viljandi-Pärnu rahukogu tööpiirkonnaks olid Viljandi ja Pärnu maakonnad ning Eestiga liidetavad Valmiera maakonna osad.

Rahukohtunike jaoskondade määramine jäi ajutiselt kohalike rahukogude otsustada. Jaoskondade aluseks võeti esialgu tsaariaegsete rahukohtute jaoskonnad.

Vastavalt kohtuminister J. Jaaksoni korraldusele pidid kõik Eesti Vabariigi piirides asuvad kohtuasutused tööd alustama 2. detsembril 1918. a.¹⁴

Õigust mõistavad mitte kohtuasutused, vaid konkreetsed inimesed - kohtunikud. Tsaariajal kohtutes töötanud vene juristid ja ametnikud olid lahkunud ning rööbiti kohtuasutuste organiseerimisega tuli komplekteerida kohtunike, eelkõige rahvale kõige lähemal seisvate rahukohtunike kaader. Sobivate inimeste leidmine oli raske, sest puudus vajalik hulk kogunud kohtunikke, kuna eesti soost juristid tsaariajal Eestiga Liivimaal kohtunikena tööd ei leidnud. Neil tuli suunduda impeeriumi teistesse osadesse, kus nad küllaltki edukalt karjääri võisid teha. Seega läksid õigusteadust õppima eelkõige need, kes vaba advokaadi kutset soovisid saada. J. Jaakson ütles 26. aprillil 1919. a Asutavas Kogus kõneldes, et ainult üksikud neist olid valmis advokaadikutset kohtunikukutse vastu vahetama. Nõuda aga seda neilt ei saanud, sest ameti vahetamine peab olema

vabatahtlik. Juristide vähesuse teise põhjusena nägi J. Jaakson mitu aastat kestnud sõda, sest paljud juuratudengid mobiliseeriti tsaariarmeele ning ka ülikoolide tegevus oli takistatud. Kolmanda põhjusena nimetas ta paljude nooremate juristide, potentsiaalsete kohtunike osavõttu Vabadussõjast.¹⁵ (Eesti Ajutise valitsuse otsusega 7. detsembrist 1918. a vabastati kõik ametisolevad kohtuametnikud tegelikust sõjaväeteenistusest.¹⁶)

Eesti Vabariigil ei olnud aega kohtunike ettevalmistamiseks, vaid tuli kasutada neid inimesi, kes olemas olid ja kohtutööle tulla soovisid. Kohtuministeerium avaldas 22. novembril 1918. a üleskutse "õigusteadlastele ja kohtutegelastele."¹⁷ Selles oli öeldud, et "isikuid, kes õigusteadlise hariduse on saanud, kui ka need, kes enne kohtuametites on teeninud ja soovivad Eesti Vabariigi kohtutes kohtunikudena ehk kohtu-uurijatena või prokuröri abilisenä teenida, palutakse oma teenistusse astumise soovisid avaldada." Sooviavaldused koos lühikese elulookirjeldusega tuli esitada Tallinna ringkonnakohtu esimehele.

Kuni vastava seaduse väljatöötamiseni määras kohtunikke, kohtu-uurijaid, prokuröre ja tema abilisi ametisse vabariigi valitsus.¹⁸ Valitsus nimetas esimese eesti Vabariigi kohtunikuna ametisse 13. novembril 1918. a Tallinna ringkonnakohtu esimehe vannutatud advokaadi Jaak Reichmanni, kes oli sellel kohal kuni 1940. a¹⁹ Vabariigi prokurör, vannutatud advokaat Jaan Teemant astus ametisse kaks päeva varem, st 11. novembril 1918. a²⁰ Esimese rahukohtunikuna asus tööle Viljandi-Pärnu rahukogu kohtunik Georg Taevere.²¹ Valitsus määras kohtuministri ettepanekul 1918. a novembri-detsembrikuu jooksul ametisse ühtekokku 43 kohtunikku. Nende arv tõusis 1919. a lõpuks 67-ni ja 1920. a lõpul oli ametis 76 kohtunikku, neist 46 rahukohtunikku. Kohtuametid oma võrdlemisi väikeste palkade ja vastutusriikka tööga ei olnud eriti meelitud, seda enam, et erateenistus pakkus üldise hinnangu kohaselt paremaid teenimisvõimalusi.²² Olukord hakkas muutuma, kui Eesti-aegse Tartu ülikooli lõpetanute juurdevool kohtutesse suurenes.

Valitsus võttis 30. detsembril 1920. a vastu seaduse "Kohtunike ja kohtu-uurijate ametisse määramise korra-".²³ See tõi kohtutegelaste ametisse määramisesse muutusi. Vastavalt seadusele võis kohtuametitesse nimetada ainult Eesti Vabariigi kodanikke, kes olid vähemalt 25-aasta vanused. Parlament valis riigikohtunikud. Riigikohus nimetas omakorda kõik ülejäänud kohtutegelased. Riigikohtu üldkogu, millest ka prokurör osa võttis, määras kohtupalati vanema esimehe ja departemangu esimehe. Kohtupalati üldkogu prokuröri osavõtul seadis üles kohtupalati liikmete, rahukogu esimeeste ja abiesimeeste kandidatuurid. Rahukohtute alaliste liikmete, rahukohtunike, lisarahukohtunike ja kohtu-uurijate kandidatuurid esitas vastava rahukogu üldkogu prokuröri osavõtul. Kohtupalati vanem esimees esitas kandidaadid Riigikohtule. Esimees avaldas iga pretendendi kohta oma arvamuse ning võis ise uusi kandidaate lisada nende isikute seast, kes vajalikele nõuetele vas-

tasid. Riigikohus ei olnud seotud esitatud isikute ringiga, ta võis ka teisi ametisse nimetada.

Raskusi oli kohtute tööruumidega. Enamik rahu-kohtunikke ja kohtu-uurijaid asus tööle üüritud ruumides. Riigiomandiks olevates ruumides alustasid tööd eelkõige kõrgemad kohtuasutused. Edaspidi kohtuministerium ka ostis maju (näiteks Pärnus, Lihulas, Võrus) või sai neid teistelt riigiasutustelt. Viljandis ehitati kohtuhooneks ümber endine vangimaja.

Ülaltoodu puudutab ainult üldkohtuid ning jätab esmapilgul küllaltki soodsa mulje, kuid sõjaolukord, sellega kaasnev majanduslik kriis, eelneva kohtukorralduse jäänused ja võimude kogenematus tingisid tegelikkuses mitmetahulisema seisundi.

Sõjatingimustes, eriti ajal, mil Punaarmee edukalt peale tungis, oli korra hoidmiseks vaja erakordseid vahendeid ning nii moodustas Ajutine Valitsus oma määrusega 5. detsembrist 1918. a välikohtud, mis iga jala-väepolgu juures asusid.²⁴ 1. polgu välikohtu piirkonnaks olid Saare-, Lääne- ja Harjumaa. 2. polgu välikohus tegutses Tartumaal ja 3. polgu välikohus Võru- ja Põhimaal. Virumaa kuulus 4. polgu välikohtu võimkonda. 5. polgu välikohus hõlmas Järvamaa ning 6. polgu välikohus Viljandi- ja Pärnumaa. Välikohtute kätte võis isikuid anda vastava polgu ülem ning kohtuotsused kinnitas sõjaminister. Kohtu poolt määratavad karistused ulatusid vangiroodust surmanuhtluseni. Välikohtu jurisdiktsiooni alla kuulusid kuriteod olid määratletud väga ähmaselt. Määruse § 5 punkt 5-a järgi kuulusid karistamisele "kõik, kes kuidagiviisi Eesti Vabariigi vastu või riigi vaenlaste kasuks töötavad ehk kes nendega läbikäimises ja ühenduses seistes mõnesugusel kombel abiks on." Samuti oli karistatav kahjulikkude kuulujuttude levitamine.

Ajutine Valitsus võttis 25. märtsil 1919. a vastu uue määruse välikohtute kohta.²⁵ Selle järgi koosnes välikohus viiest ohvitserist, kelle nimetas vastava väeosa ülem. Tema võis määrata ka kohtu asjaajaja. Kohus arutas asju kinniste uste taga ja langetas otsused liht-häälteenamusega. Selle kinnitas vastava väeosa ülem ja kaebealusel puudus õigus kohtuotsuse peale edasi kaevata. Otsus viidi koheselt täide. Sõjaväelaseid ja eraisikuid võis välikohtu alla anda juhul, kui kuritegu oli päevselge ning ei nõudnud eeluurimist.

18. detsembril 1918. a ilmus Ajutise Valitsuse määrus sõjakohtute ja nende alla kuuluvate kuritegude kohta.²⁶ Sõjakohtuteks olid polgukohtud, mis asusid polkude ja nende vastavate üksuste juures, ja Tallinnas olev sõjaväeringkonnakohus. Kohtupidamise kord ja asjaajamine käis Vene sõjaväe sõjakohtu seaduste alusel koos samas määruses kehtestatud muudatuste ja täiendustega. Ajutise Valitsuse määrus 9. jaanuarist 1919. a kehtestas Vene sõjakohtu seadused kuni 1. märtsini 1917. a kehtinud kujul.²⁷ See parandus ei olnud ainus omataoline. Seega tegi Eesti Vabariik erandeid "Ajutistes administratiivseadustes" ettenähtud korrast, pöördudes tagasi enne Veebruarirevolutsiooni kehtinud seaduste juurde, jättes seega kõrvale Vene Ajutise

valitsuse uuendused.

Sõjaminister nimetas sõjaväeringkonnakohtu esimehe eriteadlaste hulgast ning Ajutine Valitsus kinnitas selle. Kohtuliikmeteks olid sõjaministri poolt nimetatud vanemohvitserid. Sõjaminister nimetas ka kohtu prokuröri ning kohtu-uurijad, kes samuti pidid olema vastava eriharidusega.

Nii sõja- kui välikohtud said ajakirjanduses kriitika osaliseks, nende tegevust arutati Asutavas Kogus. Mõõdalaskmisi sõjakohtu töös tunnistas hiljem ka omaaegne sõjaväeringkonnakohtu esimees K. F. Karlson.²⁸

Põhimõtteline uuendus oli haldus (ehk administratiiv) kohtu rajamine 12. veebruaril 1919. a²⁹ Kodanikele avanes võimalus kaevata valitsusasutuste tegevuskohtsuse ja lasta sellega nende tegevuse seaduspärasust kontrollida.

Asutav Kogu võttis 25. novembril 1919. a vastu "Üürimaksuseaduse", mis rajas uue kohtuliigi - lepituskoha.³⁰ Lepituskodade ülesandeks oli üüritulide lahendamise üürnike ja majaperemeeste vahel. Nende asutamise kuulus linnavolikogude pädevusse. Protessuaalselt tegutsesid lepituskogud tsiviilkohtupidamisseadustiku järgi. Nende teiseks astmeks olid rahukogud, kuhu sai pöörduda administratiivkohtupidamise korras.

19. jaanuaril 1920. a ilmunud hangeldamise ja liigkasuvõtmise vastu võitlemise määrusega rajati igas maakonnalinnas spetsiaalsed siseministeriumi komisjonid,³¹ kelle esimehed määras vabariigi valitsus siseministri ettepanekul. Kaks ülejäänud liiget ning vähemalt kaks tagavaraliiget valis kohalik linnavolikogu. Komisjoni istungid olid avalikud ning kaebealusel võis endale kaitsja võtta. Komisjoni volitused olid suured: ta võis määrata kuni kolmeaastase vangistuse või poole miljoni suuruse rahatrahvi või mõlemad koos, võis kauba konfiskeerida ja kaupluse sulgeda. Kaebealusel ei olnud mingeid protessuaalseid kaitsevõimalusi ega kohtusse edasikaebamise õigust. Apelleerida võis vaid siseministrile, kelle otsus oli lõplik. Niisugune komisjon likvideeriti valitsuse määrusega 4. septembrist 1920. a³²

Valitsuse seadusega 12. aprillist 1920. a loodi eel-misega analoogsed siseministeriumi komisjonid viina-põletamise ja viina ning piiritusega kauplemise vastu võitlemiseks. Need asusid igas maakonnalinnas. Valitsus määras komisjoni esimehe, siseministri ettepanekul. Maakonna nõukogu valis kaks komisjoni liiget ja kaks tagavaraliiget. Linnavolikogu valis omalt poolt samuti kaks liiget ja kaks tagavaraliiget. Komisjoni istungid olid kolmeliikmelised. Linna asjade otsustamisel osalesid linnavolikogu poolt valitud liikmed või vähemalt üks nendest. Maakonna asjade otsustamisel olid eelistatud maakonna nõukogu poolt valitud liikmed.

Eespool toodule lisandub 2-astmeline priisikohus, mille loomise seaduse võttis Seadusandlik Delegatsioon vastu 1. detsembril 1920. a Kohus pidi tegutsema täielikus vastavuses Vene-aegsete seadustega. Esimese astme priisikohtuks oli Tallinna priisikohus, mis pidi koos-

nema esimehest ja viiest liikmest. Esimehe määras ametisse valitsus ning ta pidi olema juriidilise haridusega mereväeametnik. Sõjaminister nimetas ametisse kaks ning kohtu-, välis- ja kaubandusminister igaüks ühe priisikohtu liikme. Nad pidid olema vastava ministeeriumi ametnikud ning tundma mere- ja kaubandusõigust kas praktiliselt või teoreetiliselt. Kohtu juures oli ka prokurör, kelle nimetas ametisse kohtuminister sõjainistri nõusolekul.

Teise astme priisikohtuks oli ülempriisikohus, mis koosnes samuti esimehest ja viiest liikmest. Esimeheks pidi olema kas Riigikohtu esimees või tema asetäitja. Vabariigi valitsus nimetas kohtuliikmeteks kaks rahvusvahelist mere- ja kaubandusõigust tundvat riigiametnikku. Ülejäänud kolm liiget pärinesid Riigikohtu, Kohtupalati ja Tallinn-Haapsalu rahukogu koosseisust nende omal valikul. Priisikohtu prokuröriks pidi olema Riigikohtu prokurör.³³

Seega olid 1921. a aluseks Eesti Vabariigis järgmised eri liiki kohtud:

1. Rahukohtud, kus kehtisid 1864. a "Rahukohtu trahviseadustik" ning oma tsiviil- ja kriminaalprotsessi seadused.

2. Rahukogud kui rahukohtu teine aste, kus kehtisid rahukohtutega samad seadused ning rahukogud kui esimese astme üldkohtud. Teisel juhul kehtisid "Nuhtlusseadustik" ja "Uus Nuhtlusseadustik" ning oma tsiviil- ja kriminaalprotsessi seadustikud, mis olid ühtsed Kohtupalati ja Riigikohtuga.

Siinjuures peab lisama, et Petserimaal ja Narva-tagustel aladel kehtis vastavalt "Seisuste kaotamise seadusele" Vene tsiviilõigus ja -protsess, millest juhendusid sealsed kohtud.³⁴

3. Välikohtud, kellel oli oma protsessiseadus ja karistusseadus, mis ei olnud kooskõlas üldiselt kehtivate "Nuhtlusseadustiku" ega "Uue Nuhtlusseadustikuga". Ohvitseridel üldiselt puudus kõrgem juriidiline haridus.

4. Sõjakohtud, kus kehtis oma eriprotsess ja erinuhtlusseadus seisuga 1. märts 1917. a Need olid oma iseloomult sõffenikohtud, erinevad seega tsiviilkohtutest, kus töötasid ametikohtunikud.

5. Administratiivkohus oma erilise protsessikorraga.

6. Vaeslastekohtud linnades oma korraldusega ja maal vallakohtud kui vaeslastekohtud vana seisusliku vallakohtu seaduse alusel.

7. Konsistooriumi kohus, mis tegeles luterlaste abielulahutustega ja töötas seisusliku luteriusu kohtu seaduse alusel. Tema teiseks astmeks oli siseministeeriumi usuasjade kolleegium. (Tsaariajal oli teiseks astmeks olnud Peterburis asunud kindralkonsistoorium.)

Õigeusklike kodanike abielulahutustega pidi tegelema "Tallinna õigeusu kirikunõukogu"³⁵ (Tsaariajal tegeles nende asjadega Riias olnud piiskop ja tema juures eksisteerinud asutused.)

8. Hoolekandekohtud, kus oli oma korraldus.

9. Lepituskojad, kes tegutsesid üüriseaduse alusel ning kellel olid oma protsessuaal- ja materiaalõiguslikud normid.

10. Siseministeeriumi komisjonid oma eriseaduste alusel, kuid praktiliselt ilma mingi protsessuaalseaduse ta.

11. Ülem- ja alampriisikohtud oma tegevust reguleerivate seadustega.

12. Dispasöör, kes töötas endiste Vene mereseaduste ja rahvusvahelise meretavaõiguse järgi.

Seega valitses kohtusüsteemis korralik segadus, mis tulenes ühelt poolt ülevõetud tsaaririigipärandist, teiselt poolt vabariigi võimude kiirustades antud novellseadustest.

Lisaks käisid sel ajal vaidlused vandekohtute otsarbekuse üle Eestis.

Seega on loomulik, et kõrvuti teiste seadusloome komisjonidega loodi 7. novembril 1924. a Kohtukorralduse seaduse komisjon³⁶, kes koostas uue kohtukorralduse seaduse kava alles 1928. a.

VIITED

¹ Riigi Teataja (= RT). 1918. Nr 1. Lk 1.

² Samas.

³ Samas. Lk 6-7.

⁴ Samas. Lk 7.

⁵ Parts, K. Läti kohtuoludest.//õigus. 1921. Nr 9/10. Lk 173.

⁶ RT. 1919. Nr 4. Lk 26-27.

⁷ RT. 1919. Nr 22. Art. 55.

⁸ Asutava Kogu protokollid. 1919. 1. istungjärk. Vrg. 145.

⁹ RT. 1919. Nr 82/83. Art. 164.

¹⁰ Samas. § 1.

¹¹

¹² RT. 1918. Nr 2. Lk 5.

¹³ RT. 1919. Nr 14. Lk 108-109.

¹⁴ RT. 1918. Nr 4. Lk 7.

¹⁵ Asutava Kogu protokollid. 1919. 1. istungjärk. Vrg. 143-144.

¹⁶ Eesti Riigiarhiiv. F. 76. N. S. S. 187. L. 3.

¹⁷ RT. 1918. Nr 2. Lk 6.

¹⁸ RT. 1918. Nr 1. Lk 7.

¹⁹ RT. 1918. Nr 3. Lk 18.

²⁰ Samas.

²¹ Samas.

²² Valitsusasutuste tegevus 1918-1934. Tln, 1935. Lk 86.

²³ RT. 1921. Nr 2. Art. 14.

²⁴ RT. 1918. Nr 6. Lk 1.

²⁵ RT. 1919. Nr 19. Art. 47.

²⁶ RT. 1918. Nr 9. Lk 2.

²⁷ RT. 1919. Nr 2. Lk 14.

²⁸ Asutava Kogu protokollid. 1919. 1. istungjärk. Vrg. 1053-1060. ;

1920. 5. istungjärk. Vrg. 550-557;

Karlson, K. F. Meie sõjakohtu reform.//õigus. 1921. Nr 11/12. Lk 189-195.

²⁹ RT. 1919. Nr 10. Art. 23.

³⁰ RT. 1919. Nr 99/100. Art. 178.

³¹ RT. 1920. Nr 14/15. Art. 73.

³² RT. 1920. Nr 143/144. Art. 289.

³³ RT. 1920. Nr 211/212. Art. 463.

³⁴ RT. 1920. Nr 129/130. Art. 254. II

³⁵ Asutava Kogu protokollid. 1920. 2. istungjärk. Vrg. 253.

³⁶ Valitsusasutuste tegevus 1918-1934. Tln, 1935. Lk 81.

KÄSIKRJALISED PÄEVIKUD JA MÄLESTUSED EESTI AJALOOARHIIVIS

Kalev Jaago

Eesti Ajalooarhiiv kujutab endast ülikast kultuurivaramut, kus uurijatele (ajaloolastele, kultuuriloolastele, perekonna- ja kodu-uurijatele, kirjanikele) jätkub esmaavastaja-rõõme küllap veel mitmeks sajandiks. Selleks, et arhiivis üldse oleks võimalik midagi avastada, on vaja mitmekülgeid info-otsisüsteeme. Arhivaalides peituv informatsioon "elab" ainult siis, kui ta on käibes, on uurijate poolt kergesti leitav.

Käesoleva kirjutise autor on mitme aasta jooksul tegelenud Eesti Ajalooarhiivi kogudes leiduvate huvitavate allikate, käsikirjaliste päevikute ja mälestuste väljaselgitamisega. Kogutud andmetest on kujunemas arvuti-andmebaas. Arhiivi tehniliste võimaluste avardudes peaks see saama kõigile uurijatele avatud teatmesüsteemi üheks osaks.

Allakirjutanu suhtus käesoleva kirjutise avaldamisse teatud kõhklustega. Tegemist ei ole lõpetatud tööga. Vastav materjal on pihustatud väga paljude fondide vahel ja sageli ei kajastu nimistutes, sellepärast ei pretendeeri nimekiri lõplikkusele. Arvestades arvuti andmebaaside võimalusi ja spetsiifikat võib arvata, et selle täiustamine ja täpsustamine muutub pidevalt kestvaks protsessiks. Siin pakusid palju abi ka teiste uurijate leiud, märkused ja tähelepanekud. Just viimast asjaolu arvestades võiks käesoleva lühiülevaate avaldamine ennast õigustada.

Andmebaasi koostamisel on kasutatud isiku-, kiriku-, mõisa- ja erafirmade fonde, samuti arhiivi raamatukogu käsikirju. Koostaja on nimekirjast välja jätnud isikupäratud reisikirjeldused, märkmikud, jahipäevikud, õpilaspäevikud, tööpäevikud, magasiaida päevikud jms. Kahte viimast tuleks nimetada pigem aruaneteks. Välja on jäetud ka trükivalgust näinud käsikirjad.

Andmestik

Andmebaasi on koondatud järgmised tunnused:

1. autori nimi;
2. autori tegevusvaldkond (riigitegelane, sõjaväelane, vaimulik, kaupmees jne);
3. autori tähtsamad ametid;
4. autori eluaastad;
5. käsikirja liik (päevik, mälestused, päevik-arvearaamat jne);

6. käsikirja sisu (pealkiri);
7. käsikirja keel (keeled);
8. käsikirja koostamise aeg;
9. käsikirja koostamise koht;
10. käsikirja asukoht (viide);
11. käsikirja maht;
12. märkused.

Järgnevas väljatrükis esitatakse need andmed vaid osaliselt, kokkusurutud kujul.

Autorit tutvustatakse tema kõige tuntuma ameti või tiitli ja sünni- ning surmadaatumiga. Neid ameteid või tiitleid, mis tal olid mälestuste või päevikute kirjutamise ajal, ei esitata. Näiteks oli feldmarssal Fr. von Berg Kirgiisia sõjakäigu¹ kirjeldamise ajal alles polkovnik. Sageli on kirjutaja hetkeametit üldse raske selgitada.

Kui autor on oma mälestused pealkirjastanud, siis esitame ka pealkirja originaalkuju. Osa materjale on allakirjutanu poolt läbi töötatud ja kontrollitud. Sellisel juhul on viite järel sulgudes esitatud ka lehekülgede arv. Ühenimeliste säilike kohta on koostatud üks kirje. Kui aga ühes säilikus on mitu sisuliselt erinevat materjali, siis on need ka eraldi märgitud. Nurksulgudes märgitud ajavahemik on oletuslik, st kirjutise sünniaeg peaks jääma nimetatud ajavahemikku.

Käsikirja liik. Raskusi valmistas materjalide liigitamine päevikuks või mälestuseks. Esimene on vahetult päevasündmusi kajastav kirjutis. Mälestus on kirjutis autori enda või talle lähedaste isikute elust ja minevikusündmustest. Erinevalt päevikust on mälestused kirjutatud ajaliselt distantsilt. Klades või lahtistel lehtedel on märkmed isiklikest elamustest tavaliste väljaminekuteni, on ära kirju ja filosoofilisi traktaate. Need jäävad päeviku või mälestuste ning mõne muu zanri piirimaile. Andmestikku võtmise kriteeriumiks on sellisel juhul autori isikliku elu muljed, olgu need siis kirjutatud kirikukroonikasse, elulukku, ilukirjanduslike sugemetega teosesse või arveraamatusse.

Õigustatud küsimusi võib tekitada mõningate kirikukroonikate lülitamine käesolevasse andmestikku. Kirikukroonika on konkreetse kiriku ajaloolisi sündmusi esitav kirjutis, mille peategelane on kirik ja vastav materjal ei peaks käesolevasse andmestikku kuuluma. Ent nii mõnelgi juhul on siingi peategelane kroonikakir-

jutaja ise. Näiteks pastor J. Selliuse koostatud kirikukroonika, kus pastor kirjeldab tulekahju Haapsalu lossis 23.03.1688. a (kuidas ta ärkas öösel oma majas teenijate kisa peale, maja uksele astus ja mis ta siis nägi...)² Kindlasi ootavad kirikukroonikad veel spetsiaalset läbitöötamist, võib-olla ka vastava andmebaasi loomist.

Elulood jagunevad laias laastus kaheks - faktoograafilisteks ja emotsionaalseteks. Esimesel juhul on tegu kindlale ametiasutusele esitatud ülevaatega. Tüüpiliseks näiteks võiks olla P. Tisleri ametlik elulugu.³ Teisel puhul on tegu pigem "sahtlisse kirjutatud" pikema looga, kus autor on "hoogu" sattunud ja kirjutatud isikupärase ning subjektiivse kirjutise, sisuliselt mälestused. Näitena võib siin tuua sõjainvaliid Priido Kalda eluloo, mis on adresseeritud küll tervishoiuasutusele, kuid sisaldab ometi värvikaid kirjeldusi (näiteks sellest, kuidas autor roomas poristes kaevikutes ja kuidas jalast ilma jäi).

Erijuhtumina tuleks vaadata H. Peebu koostatud perekonna ajalugu, mis 17-19. sajandi ulatuses on tõesti vaid kitsas genealooline uurimus, kuid 19-20. sajandi osas sisaldab palju mälestusi.⁴ Seetõttu on ka nimetatud materjal andmestikku võetud. Ilukirjanduse piirimaile jääb B. Labi päeviku esimeses köites kõrvalseisja positsioonilt kirjutatud jutt, kus autor esineb "tema" vormis varjunime all. Ilukirjanduse piirimaile paigutuvad veel A. Ivani pealkirjastatud mälestused: "Tuulte pöörises" jt.⁵ Arveraamatuna tuleb kõne alla O.W. von Ferseni päevik. Kalendermärkmiku ja päeviku piirimail asuvad E. Tenderi ja J. Lukatsi päevikud. Mõlemad materjalid sisaldavad kuupäevaliselt sissekantud tööalaseid märkmeid, kuid ka isiklikke tähelepanekuid. Näiteks J. Lukatsi "Maamõõdu inspektori päevaraamatu" valdavalt isikupäratute tööalaste märksõnade kõrval kaks huvitavat sissekannet: *15.03.1935. Käis endine hindamise ameti juhataja sakslane Klinge arhiivis mingisugust "inspeksiooni" tegemas, lasti millegipärast vabalt neis ruumes talitada, kus muidu võõrastele sisseminek keelatud ja omad ametnikkudki ei tohi sisse minna. Kas valmistakse teed Hitlerile või mõneks muuks ülevõtuks?*

8.12.1936. Anti ameti juhataja käsk ümberpaigutuseks sakslase Mühlverki käsutusse katastri andmete väljaarvamiseks. Veel üks alandus, mis ameti alal võidi välja mõelda. Nälg sunnib alluma.

Allikakriitika

Dateerimine. Autorite identifitseerimine

Töö käigus ilmnemid mitmed nimistutes esinevad vead (mis on järgnevalt ka parandatud). Näiteks osutus Narva Muinsusseltsi fondis 17. sajandist pärinev Narva linna tulevase justiitsbürgermeistri "päevik" tegelikult hoopis mehe ülikoolipõlve konspektiks.⁶

Üks markantsemaid vigu oli perekond Stackelbergide fondis leiduva anonüümse päeviku dateerimine

1774.-75. aastasse. Dateerimisel oli lähtutud sellest, et päevikus olid aastaarvud märgitud kahe viimase numbriga.⁷ Päeviku lugemisel ilmnem juba esimestel lehtedel mainitud rootsiaegsetest rahaühikutest, et päevik on kirjutatud 1674. ja 1675. aastal. Kolleeg Enn Küngi abiga õnnestus selgitada päeviku autor. Võtmeks oli päevikusse ümberkirjutatud O.W. von Ferseni allkirjaga veksel. Päeviku käekirja ja vekslit allkirja võrdlemisel Narva magistraadi fondis leiduvate Ingerimaa kindralkuberner O.W.von Ferseni kirjadega⁸ selgus, et tegemist on sama autoriga. Päeviku kirjutamise ajal viibis autor Eestimaa Rüütelkonna saadikuna Stockholmis. Ta kirjeldab päevikus oma vestlusi Rootsi kuninga ja riigitegelastega (Fr. Baner, C. Horn, B. Horn jt). Juttu on O.W.von Fersenile kindral-leitnanti aukraadi omistamisest ja sellega seoses antud ülesannetest. Päevik katkeb vahetult enne O.W. von Ferseni siirdumist Taani sõjakäigule. Teatavasti kirjutab O.W. von Fersen hiljem autobiograafia, mida Ch. Kelch kasutas oma kroonikas.⁹

Sagadi mõisa fondis leiduv päevikus oli muuhulgas kirjeldatud autori õe pulma Sagadis.¹⁰ Genealoolilise käsiraamatu¹¹ abil oli lihtne selgitada, et Sagadi mõis kuulus 18. sajandi lõpul von Fockidele ja 1772. a toimusid seal Gideon Ernst von Focki õe pulmad.

Paul Tisleri fondis leiduv kooliõpilase päevik õnnestus dateerida Põltsamaa Reaalgümnaasiumi hoolekogu protokolliraamatu abil,¹² kus 1922. a õppemaksust vabastatud 5a klassi õpilaste hulgas figureerivad ka päevikus esinevad Mürk ja Jürgen.

Ääremärkusi

Päevikute sisu analüüsimine eeldaks põhjaliku uurimuse koostamist. Lubatagu käesolevas tutvustuses esitada vaid mõned põgusad ääremärkused andmebaasi kantud päevikute kohta.

Euroopa ajaloo seisukohalt väärib esiletõstmist O.W. von Ferseni päevik.¹³

Olulise lünga maalikunstnik A. Pezoldi eluloos aitab täita tema seni teadmata päevik aastast 1834. Päevik sisaldab mitu portreevisandit, pliiatsijoonistusi Rakverest jm.¹⁴ A. Pezoldi päevikukatked aastatest 1849-57 asuvad Voldemar Vaga erakogus.¹⁵

Huvitavalt luulevormis kirjeldab L. Kolbe oma külaskäiku Äksi pastor Masing'i poole 22. aug. 1824. a.¹⁶

Ootamatud leiud on päevikusse kleebitud Gustav Adolf von Stackelbergi¹⁷ ja poisipõlves Karl Dehio¹⁸ siluettportreed.

Taluinimese lihtsa ja asjaliku tooniga on kirjutatud A. Plankeni päevik, kus talutööde kõrval kirjeldatakse ka revolutsiooni- ja sõjasündmusi. Näiteks on tal 1905-06. aasta revolutsiooni kohta järgmised sissekanded: *16.jaan.1906. Viidi Püssi vallamaja manu.*

17. jaan. läksiva kõik mehe kantseleide pidi, sõja-

kohus [pidi] sääl olema aga es tule veel ja iga öö taheti inemisi kinni võtta ja otsiti kes oli ära pagenu.

18. jaan. Käis mamma Unnil ja mina kändse varba ära.

19. jaan. oli sõjakohus kantselein ja viidi kõik püssi ära mõisate ja Karlal oli hirm et kinni võetas. 20. jaan. käisiva mõisan palleman mittu korda ja siis anti andis ja lasti Werdi maha... "

Parima 1917. a revolutsioonitragöödia on kirjutanud Haapsalu kirikuõpetaja R. zur Mühlen,¹⁹ kes koos Haapsalu linnapeaga revolutsiooniliste madruste poolt maha lasti, kuid imekombel ellu jäi. Rohkesti tundeid leidub A. Tarendi mälestustes, mis on ka kõige mahukamad (55 köidetud raamatut). Kõige pikema aja (65 a) hõlmavad B. Labi päevikud.

Omapärased päevikud on nimekirjas 1-5 aastase lapse arengupäevik²⁰ ja kuue aastase lapse päevik.²¹

Sõbralik tänu heade juhatuste eest Tiidu Ojale, Tatjana Šorile, Astrid Mäharile (†), Lilian Schotterile, Enn Küngile ja Toomas Hiiole.

Viited

- 1 EAA. 1874-1-228.
- 2 EAA. 1239-1-88.
- 3 EAA. 5166-1-1.
- 4 EAA. 5097-1-90...91.
- 5 EAA. 5166-1-270, 271, 273, 274, 277.
- 6 EAA. 3287-1-80.
- 7 EAA. 1862-1-313.
- 8 EAA. 1646-2-134.
- 9 A. Soom. O.W. von Fersen-Svenskt Biografiskt Lexikon. XV. Stockholm, 1956.
- 10 EAA. 1324-1-540.
- 11 Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaft. Görlitz-Rostock, 1929-1939.
- 12 EAA. 5166-1-35.
- 13 EAA. 1862-1-313.
- 14 EAA. 1720-1-25.
- 15 V. Vaga. Tallinna kunst XIX sajandil. Tln, 1976.
- 16 EAA. 5269-1-112.
- 17 EAA. 1862-1-479.
- 18 EAA. 1435-1-2.
- 19 EAA. 1239-1-21.
- 20 EAA. 1388-1-1125.
- 21 EAA. 1862-2-171.

Andmebaasi koostamisel kasutatud kirjandus

- Album Academicum 1802-1889. Dorpat, 1889.
 Album Estonorum. Reval, 1910.
 Album Dorpat-Livonorum. Dorpat, 1908.
L. Brennsohn. Die Aerzte Estlands. Riga, 1922.
L. Brennsohn. Die Aerzte Livlands. Riga, 1905.
 Deutschbaltisches Biographisches Lexikon 1710-1960. Köln-Wien, 1970.
 Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Köln-Wien, 1977.
D.-G. Erpenbeck, R. Seeberg-Elverfeld. Narva 1581-1721. Quellen zur Geschichte der Stadt in schwedischer Zeit. Dortmund, 1993.
 Eesti biograafiline leksikon. Trt, 1926-29, 1940.
 Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaft. Görlitz-Rostock, 1929-1939.
A. Kals. Eestikeelne elulooline teatmekirjandus. Trt, 1990.
T. Künnapas. Eesti teadlased väljaspool kodumaad. Stockholm, 1984.
 Lexikon deutschbaltischer Theologen seit 1920. Hannover, 1967.
 Mälestusi Tartu ülikoolist 17.-19.saj. Koost. S. Issakov. Tln, 1986.
 Mälestusi Tartu ülikoolist 1900-1944. Koost. S. Issakov ja H. Palamets. Tln, 1993.
H. R. Paucker. Ehstlands Geistlichkeit. Reval, 1849.
H. Piirimäe. Väitlusi Eesti rahvusülikooli tekkeloo ümber.// Akadeemia. 1990. Nr 5.
 Svenskt biografiskt lexikon. Stockholm, 1918-1984.
 Tartu ülikooli üliõpilaskonna teatmik. Album Academicum Universitatis Tartuensis 1889-1918. Trt, 1986-1988.
V. Vaga. Tallinna kunst XIX sajandil. Tln, 1976.
K. Veem. Eesti vaba rahvakirik. Stockholm, 1988.
 Zwischen Reval und St. Petersburg. Erinnerungen von estländern aus Zwei Jahrhundert. Hrsg. H. v. Wistinghausen. Weissenhorn, 1993.

Andmebaasi väljatrukis kasutatud lühendite selgitus

Lahtris "keel"

- e = eesti keel
- p = prantsuse keel
- s = saksa keel
- v = vene keel

Lahtris "viide"

RM, KS = Eesti Ajalooarhiivi raamatukogu, käsikirjad.

Viited Eesti Ajalooarhiivi fondidele on antud sidekriipsudega eraldatud arvudena. Esimene arv tähistab fondi-, teine nimistu- ning kolmas säiliku numbrit Eesti Ajalooarhiivis. Sulgudes on esitatud käsikirja maht lehekülgedes.

Käsit kirjallised päevikud ja mälestused Eesti Ajalooarhivi kogudes

Autori nimi (eluaastad) ja tegevusala. Pealkiri	Keel	Kajastatav aeg	Sündmuste koht	Vilide
<u>Georgi Abramov</u> (1895-?). Mälestused Narvast "Zapiski narvitjanina 1900-1918"	v	1967	Moskva	RM, KS 220, 266 1682-1-5
<u>Fanny von Anreo</u> (1842-1913). Mälestused	s	19. saj. 2. pool		
<u>Konrad von Anrepi</u> (1866-1922). Maanõunik. Mälestused sõja-sündmustest Lõuna-Eestis ja Kuramaal 1918-19	s	[1920-1922]		1844-1-26, 24
<u>Herman Bark</u> . Mälestused	s	1904		RM, KS 15
<u>Charlotte von Berg</u> . Mälestused ja päevik 1824-1900	s	1895-1900	Sangaste	1874-1-798, 63
<u>Charlotte von Berg</u> . Päevikud	s	1862-1876	Sangaste, Tartu	1874-1-797, 753
<u>Charlotte von Berg</u> . Päevik-märkmik	s	1862	Sangaste	1874-1-905 (100)
<u>Friedrich von Berg</u> (1794-1874). Feldmarssal. Päevik Kirgiisia sõjarekest	v	1825-1826	Kirgiisia	1874-1-228 (71)
<u>Friedrich von Berg</u> (1845-1938). Seleksionäär. Mälestused. "Papax Tod"	s	1861		1874-1-1039 (2)
<u>Friedrich von Berg</u> (1845-1938). Reisipäevikud	s	1878	Kaukaasia	1874-1-1041...42
<u>Georg Erich Rembergt von Berg</u> (1849-1920). Mälestused Hiiva sõjakäigust ja Vene-Türgi sõjast	s	1871-1878		1874-1-2092 (16)
<u>Gerdruta Wilhelmine von Berg</u> . Reisipäevik	s	1803-1804	Saksam., Prantsusm.	1874-1-3482 (18)
<u>Uno Blank</u> (1902-?). Teoloog. Päevik kirikuajaloo uurimise käigust	e	1928	Nõo	1259-1-146a (5)
<u>Ernst Blessitt</u> (1859-1940). Oftalmoloog. Mälestused Tartu Ülikoolist 1877-85 "Mein Dorpat vor 50 Jahren"	s	1933		1844-1-24 (21)
<u>Christian Siegfried von Bock</u> . Päevik-märkmik	s	1831		1720-1-25 (12)
<u>W. von Bock</u> . Mälestused 1841-65 vürst Paul Lievenist (1821-81)	s	1898	Vardi mõis (Pai)	RM, KS 8, 220
<u>Martin Bolz</u> (1868-1917). Arst. Reisipäevik	s	1881	Jeruusaleem, Egiptus	5269-1-107 (48)
<u>Adolph Wilhelm Bredau</u> (1726-?). Tallinna kaupmees. Perekonnakroonika 1694-1787	s	[1763-1787]	Tallinn	854-1-778 (13)
<u>Brevem</u> . Reisipäevik	s	1837	Itaalia	1428-1-10
<u>Rudolf Bruchlin</u> . Mälestused 1905. a sündmustest "Volta" vabrikus (üles kirjutanud Voldemar Juhandi)	e	1935	Tartu	3654-1-46 (4)
<u>Karl Dehio</u> (1851-1927). Dr. med. Päevik	s	1863-1865	Tallinn	1435-1-2 (88)
<u>Karl Dehio</u> . Reisimärkmik	s	1888		1435-1-4
<u>Eduard Dieckhoff</u> (1863-1933). Narva linnaarhivaar. Päevikud IV, V	s	1919		2474-1-17...18
<u>Julius Eckardt</u> . Mälestuste 1823-74 ärakiri	s	1912		1717-1-22...23
<u>E. Emits</u> . "Ühe lehelugeja mälestusi."	e	1931		2111-1-14068 (3)
<u>Otto Wilhelm von Fersen</u> (1623-1703). Ingerimaa kindral-kuberner ja feldmarssal. Päevik-arveraamat	s,p	1674-1675	Stockholm	1862-1-313 (71)
<u>Gideon Ernst von Fock</u> (1755-1827). Maanõunik ja Sagadi mõisnik. Päevikud,	s	1771-1775	Saksamaa, Sagadi	1324-1-545 (16); 1324-1-540 (12)
<u>Karl von Forestier</u> . Reisipäevik	s	1806	Saksamaa, Ameerika	1388-1-1130 (29)
<u>Friedemann Göbel</u> (1794-1851). Professor. Reisipäevikud	s	1838	Saksamaa	5208-1-3...6
<u>Karl Hellat</u> (1862-1935). Mälestused "Esimesest Eesti ülipilaste koondusest Peterburis nimetusega "Sõbrade Salgake""	e	1934	Haapsalu	1773-1-21 (27)
<u>Anna Christine v. Helwig</u> . Päevikute koopiad	s	1774-1783		1418-1-8...10

Autori nimi (eluaastad) ja tegevusala. Pealkiri	Keel	Kajastatav aeg	Sündmuste koht	Vide
<u>A.G. Hildemann</u> , Päevik	s	1793-1794		RM, KS 180
<u>Adoioh Eduard Max von Hörschelmann</u> (1823-77). Haapsalu pastor. Kirikukroonika	s	1849-1876	Haapsalu	1239-1-21...22
<u>Carl Hunnius</u> (1873-1964). Kirjanik. Päevikud	s	1900	Läti, Baldone	RM 1945:2185
<u>Aleksander Ivan</u> (1891-1971). Mälestused 1914-18	e	[1918-40]		5166-1-56...62
<u>Aleksander Ivan</u> . Mälestused Marseille eestlastest ja töötamisest Prantsusmaal	e	1935		5166-1-274
<u>Aleksander Ivan</u> . Mälestused Korsikast "Gripp"	e	1935		5166-1-271
<u>Aleksander Ivan</u> . Mälestused Korsikast	e	1935?		5166-1-277
<u>Aleksander Ivan</u> . Mälestused vene pagulaste elust-olust Prantsusmaal "Kustunud tähed"	e	1935		5166-1-273
<u>Aleksander Ivan</u> . Päevik	e	1946-1947		5166-1-276
<u>Aleksander Ivan</u> . Päevik	e	1935		5166-1-275
<u>Aleksander Ivan</u> . Päevikud	e	1917-1918		5166-1-57...59,61,63
<u>Aleksander Ivan</u> . Mälestused "Tuulte pöörises"	e	1934		5166-1-270
<u>Emanuel Jäesche</u> (1821-1907). Arst. Mälestused	s	1883-1884	Tartu	1362-1-65 (51)
<u>Jaan Järv</u> . "Postimehe" toimetaja. Mälestused Eesti iseseisvuse väljakuulutamisest	e	1931		2111-1-14068 (6)
<u>K. Kaasik</u> . Mälestused "Mõningaid suhteid "Postimehega" 1893-1918	e	1931		2111-1-14068 (4)
<u>Priido Kalda</u> . Mälestused "Minu sõjaaegne eluloo kirjeldus" 1914-28	e	1928	Valga	5166-1-29 (8)
<u>Ernst Kersting</u> . Mälestused.	s	1855-1892		1431-1-25...26
<u>Karl Kiimann</u> . Mälestused 1905. a sündmustest Tallinnas (üles kirjutanud Voldemar Juhandi)	e	1935	Tartu	3654-1-46 (5)
<u>Sophie von Knorringo</u> . Päevik	s	1841-1842	Peterburi	5269-1-106 (46)
<u>Ferdinand Kolbe</u> (1847-1910). Pärnu Nikolai koguduse pastor. Mälestused 1847-70, 1870-71	s	1895		1273-1-251 (10); 1273-1-253 (14) 1273-1-252 (45)
<u>Ferdinand Kolbe</u> . Päevik	s	1888-1805		1273-1-252 (45)
<u>Ludvig Kolbe</u> . Palamuse pastor. Mälestused 1824-1826 "Lichtblicke meines häuslichen Lebens. 3.Th."	s	1826-1827	Palamuse	5269-1-112
<u>P.H.T. von Kgskull</u> . Reispäevikud	s	1782	Saksamaa, Hollandi Prantsusmaa, Rootsi	RM, KS 45, 35
<u>Eduard Kubias</u> (1896-1983). Karskustegelane. Mälestused "Tunnike Soome Kodukasvatuse liikumise Päästeabis" ja "Kaks meeldejäädavat külaskäiku Helsingis."	e	1931	Tartu	5263-1-24 (9)
<u>Georg von Krusenstiern</u> (1899-1989). Genealoog. Päevikud.	s	1917-1925	Hagudi, Järlepa jm	1414-2-111...114
<u>Georg von Krusenstiern</u> . Saaremaa ekspeditsiooni päevik-märkmik	s	1941	Saaremaa	1412-2-115 (49)
<u>Konstantin Kütt</u> (1906-44). Haapsalu pastor. Kirikukroonika 1939-40	e	1940	Haapsalu	1239-1-21 (3)
<u>Evald Laanpere</u> . Mälestused "Koolijuhatajana Otepääl" 1936-42	e	1970	Tartu	RM, KS 221, 20
<u>Benita Labi</u> (1911-88). Arhiivitöötaja. Päevikud	e	1923-1988	Tapa, Vohnja, Tartu	5266 (korraldamata)
<u>Karolina (Lalla) von Frey</u> , sünd. von Pezold. Päevikud	s	1927-1931		1720-1-43
<u>Langefeld</u> . Senaator. Reispäevik	v	1860	Soome	1874-1-575 (50)

Autori nimi (eluaastad) ja tegevusala. Pealkiri	Keel	Kajastatav aeg	Sündmuste koht	Vlide
<u>Jakob Lukats</u> (1878-1947). Geograaf. Mälestused "Kuidas hinnati eesti sõdureid maailmasõja päevil."	e	1915		5241-1-71 (4)
<u>Jakob Lukats</u> . Mälestused 1905. a revolutsioonist ja Eesti riigi loomisest	e	1937?		5241-1-97 (14)
<u>Jakob Lukats</u> . Päevik-märkmik "Maamõõdu inspektori J. Lukatsi päevaraamat."	e	1929-1936	Tallinn	5241-1-20 (113)
<u>Jakob Lukats</u> . Reisimälestused Austraaliast	v	1913		5241-1-70 (28)
<u>Jakob Lukats</u> . Reisimälestused India ookeanilt "Vokrug sveta"	v	1912		5241-1-69 (12)
<u>Johannes Luuken</u> . Mälestused 1905. a sündmustest Lausmanni vabrikus (üles kirjutanud Voldemar Juhandi)	e	1935	Tartu	3654-1-46 (4)
<u>Carl Masing</u> . Peterburi Mihkli koguduse pastor. Mälestused 1818-43 koolidirektor Christoph von Stackelbergist (1777-1841)	s	1877	Peterburi	1862-1-521 (15)
<u>August Martin</u> . Mälestused Abhaasia eestlastest 1911-23	v	1969	Suhhumi	RM, KS 234, 73
<u>Karl Mitt</u> . Mälestused Kanepist 1904-1905 "Postimehele tema 75 aasta juubeliks"	e	1930	Tartu	2111-1-14065 (3)
<u>Ralph von zur Mühlen</u> (1873-1947). Haapsalu pastor. Kirikukroonika	s	1907-1938	Haapsalu	1239-1-21...23
<u>Johannes Nahkur</u> (1895-?). Mälestused "Raudteeteenistuse memuaarid 1913-1960."	e	1984	Kärkna	RM KS 237, 295, RM KS 259, 412
<u>Hanny von Oettingen</u> . Mälestused "Mein Besuch bei Liszt"	s	1888?		1388-1-1190 (14)
<u>Hanny von Oettingen</u> (1867-?). Päevikud	s	1884-1806	Kuremaa mõis	1388-1-586...591
<u>Eduard Reinhold von Oettingen</u> (1829-1919). Päevik-märkmik Lapse (<u>Hans Jürgen Erich von Oettingeni</u>) arengupäevik kuni viienda eluaastani	s	1912-1917		1388-1-1125
<u>Eduard Öömann</u> . Mälestused 1920-1977 (üles kirjutanud Pavel Tisler)	e	1977	Adavere	5166-1-4 (3)
<u>Emilie Öömann</u> . Mälestused 1890-1945 (üles kirjutanud Pavel Tisler)	e	1977	Adavere	5166-1-4 (9)
<u>Helend Peep</u> . Näitleja. Päevik keskkooli viimasest klassist	e	1930-1931	Valkla, lisaku, Jõhvi	5097-1-87 (34)
<u>Helend Peep</u> . Perekonna ajalugu 1650-1965	e	1965-1967	Tartu	5097-1-90...91
<u>Helend Peep</u> . Päevik "Vanemuise" etenduse "M-selle Nitouche" ringreisist	e	1959		5097-1-11
<u>Helend Peep</u> (1910). Päevik "Vanemuise" etenduse "Võõrasema" ringreisist	e	1953		5097-1-13 (114)
<u>Helend Peep</u> . Päevik "Vanemuise" etenduse "Viirastused" ringreisist	e	1955		5097-1-12 (90)
<u>Anna von Pezold</u> . Päevik	s	1919		1720-1-22
<u>August von Pezold</u> (1795-1859). Maalikunstnik. Joonistustega päevik-märkmik	s	1836		1720-1-25 (44)
<u>Caroline von Pezold</u> , sünd. Tilingi (1800-1886) Päevik	s	1819		1720-1-25 (6)
<u>Leopold von Pezold</u> (1832-1907). Maalikunstnik. Päevik	s	1860	Rooma	1720-1-14
<u>Lina von Pezold</u> . Päevik.	s	1885-1886		1720-1-17a
<u>Amalie Plankeni</u> (1879-1977). Päevik	e	1893-1820	Rõngu v., Lapetukme, Peedupitre	5285-1-5 (422)
<u>Peter Reinhold von Rennenkampf</u> (1763-1800). Reisipäevikud	s	1791	1862-1-457	
	s	1796-1797	1862-1-458	
<u>Joh. Ratnik</u> . Rätsep. Mälestused 1904. a Vene-Jaapani sõjast	e	[1920-1940]		5166-1-33 (2)

Autori nimi (eluaastad) ja tegevusala. Pealkiri	Keel	Kajastatav aeg	Sündmuste koht	Viide
<u>Anna von Rehbinder</u> (1835-1903). Itaalia reisi märkmed	s	1882-1887		5174-1-19
<u>Johan Reintalu</u> . Mälestused 1905. a sündmustest Kohila vallas (üles kirjutatud Voldemar Juhandi)	e	1935	Tartu	3654-1-46 (6)
<u>Otto Friedrich von Richter</u> . Reisipäevik	s	1814-1815	Egiptus, Nuubia	RM, KS 17, 179
<u>Otto Friedrich von Richter</u> . Reisipäevikud	s	1815-1816	Aafrika, Väike-Aasia	1388-1-1134...37
<u>Leopold Rödder</u> (1845-99). Haapsalu pastor. Kirikukroonika	s	1877-1890	Haapsalu	1239-1-21 (8)
<u>Jaan Sarv</u> (1877-1954). Professor. Päevik-märkmik "Kroonikalised märkused Tartu ülikooli kohta."	e	1918-1919	Tartu	2100-2-1055 (9)
<u>Cristian Joachim Schmidt</u> (1742?- 1809). Pärnu kaupmees. Sellirännakute päevik	s	1756-1764	Saksamaa, Tallinn jm	3811-1-1 (14)
<u>Eugen Schmidt</u> (1821-1905). Päevik	s	1842	Tartu	1843-1-548 (38)
<u>Wilhelmine Schmidt</u> . Mälestused 1835-1916	s	1913-1916		1717-1-24
<u>Joachim Sellius</u> . Haapsalu pastor (?-1691) kirikukroonika "Wahrhaftiger Bericht wegen der Kirchen und Schulen Zustandes in Habsal und was sonst mit Jesu hülffe Ampts wegen verrichtet von Anno 1675 bis Anno 1691"	s	1675-90	Haapsalu	1239-1-88 (10)
<u>Georg von Sengbusch</u> (1897-?). Tartu Ülikooli tudeng. Päevik	s	1917	Tartu, Riia, Piikuse	3742-1-168 (33)
<u>Friedrich Spindler</u> (1866-1922). Haapsalu pastor. Kirikukroonika 1897-1904	s	1902-1904	Haapsalu	1239-1-21 (2)
<u>Caroline von Stackelberg</u> . Itaalia reisi mälestused.	p	1809		1862-2-48, 50
<u>Georg Gotthard von Stackelberg</u> (1786-1844). Reisimälestused	s	1837	Saksamaa, Itaalia	1862-1-389
<u>Gustav von Stackelberg</u> (1773-1848). Reisipäevik	s	1798-1799	Itaalia, Saksamaa	1862-1-479
<u>Gustav Ernst v. Stackelberg</u> (1766-1850). Reisimälestused	p	1785-1788	Inglimaa	1862-2-48 (240)
<u>Gustav Johann Peter von Stackelberg</u> (1888-1919). Päevikud	s	1895-1906	Pagari mõis	1862-2-171...175
<u>Karl Adam von Stackelberg</u> (1669-1749). Kindralleitnant. Mälestused "Wahre Nachricht von meiner erstmaligen unglücklichen Ehe" ja " Ganz kürzlichen Nachricht meiner kreutzvollen Ehe mit der so lieb gewesenenen letzten Frauen von Albedyl"	s	1731-1733		1862-1-22
<u>Karl Adam von Stackelberg</u> . Mälestused Põhjasõjast ja sellele järgnenud ajast	s	1732-1733	Vana-Võidu, Karula	1862-1-23...24
<u>Nikolaus von Stackelberg</u> (1862-1942). Jurist. Mälestused	s	1940-1941	Rooma	1862-4-89 (95)
<u>Otto von Stackelberg</u> . Sõjamälestused balti-saksa rügemendist Eesti Vabadusõjas det. 1918. a "Die Exekution"	s	1928		1862-2-169 (4)
<u>Johann Erich Stael von Holstein</u> (1777-1845). Kreisisideputaat ja sillakohtunik. Päevikud	s	1830-1845	Pärnu, Taali	3349-1-40...49a
<u>Wilhelm Sutthoff</u> (1800-71). Narva kaupmees. Päevik	s	1816-1817	Narva, Tallinn	3249-1-18 (48)
<u>Wilhelm Sutthoff</u> (1800-71). Euroopa-reisi päevik	s	1845	Euroopa	3249-1-19 (59)
<u>Aleksander Šahhovskoj</u> (1777-1846). Vürst. Kirjanik ja dramaturg. Mälestused Napoleon I Venemaa sõjakäigust 1812. "Kiri A.I. Mihailovski-Danilevskile"	v	[1825-1846]	Moskva	2249-1-85 (21)
<u>August Tarendi</u> (1890-1971). Kooliõpetaja. Mälestused 1890-1923	e	[1960-70]	Kullamaa khk, Maidla	Korraldamata. 55 kd.
<u>Otto von Taube</u> . Maanõunik. Mälestused 1829-1841 koolidirektor Christoph von Stackelbergist (1777-1841)	s	1863	Tallinn	1862-1-521 (7)
<u>Erik Tender</u> (1902-91). Arhiivitöötaja. Päevikud	e	1943-1944	Tartu	3825-1-165...171
<u>Ernst Tetsmann</u> . Mälestusi 1900. a "Kuidas ma sain "Postimehe" kaastööliseks"	e	1931	Tallinn	2111-1-14068 (4)

Autori nimi (eluaastad) ja tegevusala. Pealkiri	Keel	Kajastatav aeg	Sündmuste koht	Vlide
<u>Maonus von Tiesenhausen</u> . Päevik	s	1798-1800	Porkuni	854-1-780 (79); 854-1-781 (71)
<u>Andres Tilk</u> (1878-?). Mälestused (anonüümne kirjapanija)	e	[1977-1884]		RM, KS 243
<u>Pavel Tisler</u> . Erukindralmajor. Sõjamälestused 1944-45. a lahingutest Porkuni all, Saaremaal ja Kuramaal	e	1971-1972	Põltsamaa	5166-1-5
<u>Helena von Toll</u> , sünd. von Schilling. Päevik	s	1910-1914	Kuremaa	2041-1-9
<u>Tšerbakov</u> . Päevik	v	1814		4373-1-121
<u>Jakob Vaarask</u> (1862-1936). Vormsi ap.-õigeusu preester. Päevikud	v,e	1885-1918	Vormsi	2288-1-17...60
<u>Jaan Vahtmeister</u> . Mälestused 1905. a sündmustest Kuivajõe vallas (üles kirjutanud Voldemar Juhandi)	e	1935	Tartu	3654-1-46 (10)
<u>Karl Varb</u> . Mälestused I maailmasõjast	e	[1920-1940]		5166-1-34
<u>Georg Wehm</u> (Jüri Veem). Kooliõpetaja. Mälestused "Isiklikke mälestisi eesti sunniasundusist Siberis II"	e	1934	Tallinn, Nõmme	2289-1-1 (79)
<u>Aleksander Veidermaa</u> (1888-1972). Eesti Vabariigi haridusminister. Mälestused	e	1954-1969	Laiküla, Tallinn	RM, KS 230-233
<u>Ernst Vilmanen</u> (1878-1965). Mälestused	e	1957?		RM, KS 274, 81
<u>Aleksander Winkler</u> (1802-1863). Arst. Mälestused Tartu Ülikoolist 1820-29	s	1839	Tallinn	1843-1-79...80
<u>Carl Winkler</u> (1860-1911). Maalikunstnik. Päevik (väljavõtted kirjadest) õpinguajast Tartu Ülikoolis	s	1879-1884	Tartu	1843-1-550 (23)
<u>Georg von Wrangoell</u> . Mälestused "Eine Erinnerung an den Besuch des Schlachtfeldes von Waterloo."	s	1915		2057-1-692 (11)
<u>Ferdinand von Wrangoell</u> (1796-1870). Admiral. Reiskirjedused	v	1820-1837	Siber, Põhja-Jäämeri	2057-1-268... 269,283 ...297,310...312,384
<u>Moritz von Wrangoell</u> (1816-1878). Päevik	s	1848	Orenburg	2057-1-129 (20)
<u>Jüri Ōunao</u> . Mälestused 1894-1955	e	1955	Tallinn	RM, KS 235, 170
<u>Aleksei Zukovitš</u> (1934-?). Luuletaja. Mälestused 1898-1976	e	1976	Adavere	5166-1-28

Identifitseerimata autorite käsikirjad

Anonüümse isiku reispäevikud	s	1782-1786	Saksamaa	1862-1-314...315
Anonüümse isiku mälestused 1905. a rev. sündmustest Sangastes	s	1905	Sangaste	1874-1-1095 (2)
Põltsamaa Ühisgümnaasiumi 5a klassi õpilase päevik	e	1922	Põltsamaa	5166-1-37 (28)
Baltisakslase reispäevik	s	1844	Itaalia, Šveits	RM, KS 28, 97
<u>A. von O.</u> Reispäevikud	s	1850-1852	Kesk-Euroopa	RM, KS 19,
Koolitüdruku päevik	s	1936-1939	Tartu jm	RM, KS 240
Saksa sõjavangi päevik Krasnojarski vanglast	s	1918	Krasnojarsk	2275-1-90 (9)

ANTS PIIP EESTI KOHAST RAHVUSVAHELISTES LIITUDES. 1918.

Eero Medjainen

Veebruari lõpul möödus 110 aastat silmapaistva Eesti õigusteadlase ja riigimehe Ants Piibu sünnist.

Eesti iseseisvale välispoliitikale aluse pannud meestest - välisdelegatsiooni liikmetest jõudis välisministri toolini tervelt neli - Juljus Seljamaa, Karl Robert Pusta, Jaan Tõnisson ja muidugi Ants Piip. Rekord ongi A. Piibu käes - tema võeti välisministriks viide valitsusse. Sellel kohal oli ta riigi kujunemisel, aga ka viimasel aastal. A. Piibu käe all tegutses välisministeerium kokku ligikaudu 44 kuud. Kuid A. Piibu Tähtsus Eesti diplomaatiale oli veel mõjusam ja mõõtmatum - 1930. aastate teisel poolel tulid välisministeeriumisse tööle Tartu Ülikooli iseseisvusajal lõpetanud noored, kes olid rahvusvahelist õigust õppinud juba A. Piibu konspektidest. Üsna nõutavad ja loetavad on need teosed tänini.

Kaasaegsed arvasid, et Eesti välisministeeriumis saadi asjaarmastajate mainest üle ning muututi professionaalideks aastatel 1921-22. See muutus seostus eeskätt välisminister A. Piibu nimega. Tema oli ja on vist tänaseni ainuke välisminister, kes suutis esitada mingi lõpuni arendatud välispoliitilise kontseptsiooni.

Siinjuures ära toodud A. Piibu kiri K.R. Pustale iseloomustab seda protsessi, mille tulemuseks oli Briti välisministeeriumile novembris 1918 a esitatud projekt Balti või isegi Balti-Skandinaavia liidust. See pole mitte mingi viimistletud noot või artikkel, vaid ilmselt ühe hooga paberile pandud siirad mõtted. Tekstist on selgelt näha märgid mõtetegevusest, mis rajaski Eesti diplomaatia. Enamik kirjas esitatud probleemidest olid Eesti poliitikutele muidugi varasemastki tuttavad. Väga üldiselt kõneles Balti-Skandinaavia liidu ideest näiteks J. Tõnisson septembris 1917. a Maapäeval. Sama idee jooksis I maailmasõja päevil läbi mitmete Läänemere äärsete riikide poliitikute peadest. A. Piibu kirjas on need mõtted kokku võetud ja läbi analüüsitud.

Kirja lõpetamise hetkel oli alanud Entente riikide otsustav rünnak I maailmasõjas. Sõda Saksamaa läänrindel hakkas lõppema, idarindel saadi ühele poole juba 1918 a kevadel. Seepärast võib mõista kirjas leiduvat ilmselt ja kompromissitult vaenu Saksamaa vastu. See moment oli tõenäoliselt Piibu kontseptsioonis kõige nõrgem. Kindlasti ei kajastanud need mõtted aga ainuüksi A. Piibu vaateid, vaid ilmselt enamuse välisdelegatsiooni liikmete ja ka keskmise eestlase arusaamu.

A. Piip näib kohati isegi õigustavat Venemaa vägi-valda, see tundub omane ja kodune, seda võib ka unustada. Niisuguses suhtumises pole midagi üllatavat. Ülla-

tav on see, et mõnede eestlaste arusaamad nii püsivad on: Vene vägivallaga ollakse harjunud kui millegi venelastele loomumasega. Teistel pole aga üldse mingit õigust ja võimalust samamoodi käituda. Venega võiks veel kuidagi leppida, Saksaga ei iialgi. Orienteerumine Saksamaale on midagi pärispatulikku.

Kas ei tuleks niisugust suhtumist nimetada Veneorientatsiooniks? Nii mõnelgi ajaloolasel, kes kirjutab 1930. aastate Eesti sise- ja eriti välispoliitikast, annab tunda just taoline maailmanägemus.

Kuid ärgem rutakem sildi kleepimisega A. Piibule. Teema "A. Piip kui õpetaja, jurist, publitsist, poliitik ja diplomaat" alles ootab kirjutajat. Esialgu laskem kõnelda A. Piibul endal.

1. september 1918 - Ants Piibu kiri Karl Robert Pustale Eesti kohast rahvusvahelistes liitudes

V. a. Sõber ja kolleega

Tahan kirjutada mõne sõna meie tulevikuplaanidest. Te küsitate, et meie peame oma plaanid küllalt selgesti välja ütleva, muidu jupiter s.o. M., vihastab ja hakkab meile vastu töötama.¹

Ma olen väga rõõmus, et Te otsekohele ütlesite, et nende kartuste pärast midagi ei tee, sest nii hirmsad kui nad ka ei oleks, meie muidugi neid kartma ei hakka. Või meil ei oleks maksnud kõike seda mängu üldse ette võtta, algusest saadik lootuseta, eneses surma idusid kandes. Pealegi ei ole need jupiterid nii hirmsad. *Sine ira et studio*² - kahjuks peab ütleva, M-I on küllalt õigust, et Rahvaste liiga asjus peame kaunis skeptiliselt olema: võib olla, et ta asutatud saab, aga praegu on see mõte igatahes alles utopia, mitte kategooria, millega tõsiselt rehkendada ja mille peale juba plaane võib rajada. Seda mitte. Samuti näib neutraliteedi ja garantiide aeg [mööda] läinud olevat. Vähemalt praegu siin ei soovita neist asjust kuigi palju kõnelda. Neid peetakse, pärast selle sõja kogemusi, juba nagu mineviku kategooriateks. Ühes Belgia lehes lugesin ma artiklit, kus nemad nõuavad, et neile täissuveräniteet antaks, s.o. nende neutraliteedi kohustus ära kaotataks, neid samasse seisukorda asetataks nagu Hollandi, Taani *etc*, sest alaline neutraliteet on õieti õige suur kohustus, mille tasuks oli garantii. Aga pärast neutraliteedi rikkumist Saksamaa kui ühe garanti poolt on rahvusvahelise garanteerimise lepingu väärtus väga langenud. Minu auväärt inglise sõber, prof Macdonell tunnistas ühes oma avalikus ettelugemises neutraliteedi ja garantiide üle avalikult senise garanteerimise viisi iganenuks ja advokeeris ainult *League of Nation's*³ oma, kuna eraviisil üldse siin väga pessimist on.⁴ Olen tahtnud selle aine üle pikemat artiklit kirjutada, et ise asja üle selgusele jõuda ja meie poliitikale küllalt kindlat teoreetilist baasi anda, kuid pole seda teha suutnud. Aga siiski hakkab ka minule paist-

ma, et alaline neutraliteet ja garantiid Belgia kujus on meie jaoks juba kättesaamatud (kahe suure riigi vahel oles, kuna kolmandate garantiid siin raske, tähendades väga kergesti uut sõda, kui keegi neist meid neelata tahab; kuna aga Europa sõda teiste eest oma populaarsuse täiesti kaotanud, kuna ta ka sisuliselt enam-vähem ajalooline kategooria on). Muidugi, meie peame mõlemat nõudmist üleval pidama, seda kuni viimase võimaluseni mordikus, hammastega, nõudma, kui ametlikku ülesannet. Kuid enesetele peame asja selgeks tegema ja ütleva, toimetama nõnda, et ka selle ideaali langemise korral meil oma tagavara plaan käes oleks.⁵

Nõnda siis: neutraliteedi ja garantiide sansid on väikesed. Nii väikesed, ütlen teie enese informeerimiseks, et ühes siinses riigipaberis meie üle iseseisvuse küsimust minu poolt soovitatud kujus trateeritakse, selle lahendamist vist isegi kui *conditio sine qua non*⁶ rahutraktaadis vaadeldakse, garantiidest ja neutraliteedist täiesti vaikitakse (ametlikult teie seda teadet tarvitada ei või, olgugi et ta meile väga tähtis, sest ametlikult ka mina seda teadet ei tunne; mõistate muidugi). Kuid rehkendama sellega peame. Muidugi ei tähenda see veel küsimuse eitamist, kuid näitab, et praegusel ajal on ta sedavõrd keeruline, et teda ei puudutata. Ütleksin rohkem: teatud kohustused pannakse meile rahvusvaheliselt tingimata peale, ka iseseisvana oles, ja üks nendest on vististi vaba transiit ja, võib isegi olla, Tallinna või ka mõne muu linna kui vabasadama servituudi, mille eest meie muidugi nõuame teatud kompensatsiooni, jällegi iseseisvuse rahvusvaheliste garantiide näol, mida nad meile andma peavad. Kuid siiski on see küsimus sedavõrd õhus rippuv, et teda tuleb õige elavalt puudutada, et ta eluõigust saama hakkaks, nagu nähtavasti seda meie iseseisvuse mõttega on. Igatahes, see tähendab, et meie peame oma iseseisvuse kindlustamiseks teisi, enam reaalseid teid otsima, kui ainult paberilipakas.

Siit jõuamegi kahe probleemi juurde: esiteks, Vene või idaeuroopa föderatsioon, ja teiseks, Skandinaavia liit ja teised kombinatsioonid.

Hakkan peale viimastest. Need on: Balti riik (Eesti-Läti liit), Soome-Eesti Unioon, Laiendatud Balti (Eesti-Läti-Leedu), Suur-Poola (Eesti-Läti-Leedu-Poola). Asetasin nad ritta selles järjekorras, kuidas nad mulle realiseeritavad näikse olevat. Siin valitsusringkondades kõneldakse praegu elavalt viimasest, nõnda et [jutud] otsaga meiegi kõrva puutuvad (minule ei ole mitte kõneldud, küll aga minu läti kolleegale). Tema valelnud otsekohe Poola osavõtmise peale (see oleks ju 1572 a. Poolamaa+Tallinnamaa!). Seda toetavad vististi Dmowsky ringkonnad, nagu korra kõnelesite, Poolast Vene asemikku teha soovijad.⁷ Muidugi, sel lootust teostada ei ole - Poola juhtimine, [ei] ühtegi sumpaatiat. Samuti utoopiline ja isegi vastuvõtmatu on kolmikliit (Eesti-Läti-Leedu), kuna ta Läti-Leedu supremaatiat tähendaks ja ökonoomiliselt ega kultuuriliselt absoluutselt midagi ei anna. Arusaadav, et temast peaaegu ei kõneldagi.⁸

Soome-Eesti. Siin leiame juurde lisatud ära kirja nendest juhtumõtetest, mis Seljamaa Soome enamlastele andis.⁹ Huvitav. Ütleksin rohkem: vast meilgi mõnes asjas mõõduandev kui nähtavasti kodumaa nõusolemisega üles märgitud. Ja ainult. Ainukene alus ühinemiseks oleks ühine välisesindus, kui see ühist välispoliitikat ei nõuaks.¹⁰ Liitu, konventsioone, sõjaväelisi lepinguid - jah, neid teeme ja peame tegema nii palju kui vaja.¹¹ Aga rohkem on praktiliselt võimatu, juba sellepärast, et Soome kodusõja järeldused saavad rasked olema ja nii kergesti nad kahjuks ei kao.¹² Seepärast: sumpaatne, ökonoomiliselt ja poliitiliselt vähe kaaluv. Kuid idee, mida peab diplomaatiliselt rõhutama.

Eesti-Läti liit. See oleks ju iga liidu normaalne baas, kui ta rahvuslikel põhjustel raske ei oleks - meie ökonoomiline, poliitiline, geograafiline ja ajalooline orientatsioon on tõesti sedavõrd ühine, et meie kui ühine Balti peaksime elama. Vlaamid ja valloolid - Belgia. Eesti-Läti - Balti. Seda enam, et meie rahvuslik piir, omale üteldes, kaugeltki väga terav ei ole. [On] paljugi kahtlasi

punkte: Heinaste-Ruhja-Valga-Marienbun,¹³ isegi Petseri. Kohad, mis praegu Lätile läheks, aga kus meie rahvusliikud huvid nagu prevaleerivad olid. *Iridenta*¹⁴ küll mitte, aga siiski küllalt valus haav. Iseäranis Valga, meie raudteede kesk-sidekoht. Ja korraga - tema mitte meiega! Ja Ruhja-Pärnu-Valga tee ju ka jaolt Lätimaast läbi. Muidugi, ehitame lühikese jao paralleelteed oma rajoonis, aga siiski, Kolonisations... Ja siis faktiline poliitiline seisukord: Liivimaa jäi jaotamata. RÜÜtelkond ühine. Balti-Saksa rahvuslik ühtsus? Seal on terve trobikond ökonoomilisi küsimusi, mida ära lahendada tuleb, ja mis meie jaoks väga kahjulikult lõppeda võivad, kui nad rahvusvahelise otsustamise alla tulevad.

Muidugi, kõige nende raskustega saame meie ikkagi valmis ja ma tean, et paljud meie poliitilised tegelased peavad Läti poliitilist kehkelüksust tähele pannes ja nende enamlist sendi (? - E.M.) mäletades lihtsalt vastuvõetamatuks seda küsimust otse arutada. Ma saan sellest kõigest aru, kuid ütlen siiski, et:

1. geograafia on ajaloo ja sumpaatias tugevam,
2. faktiisel küljel on oma suur tähendus, s.o., ka see ühendamise töö, mis saksad meie kodumaal, vastu meie tahtmist teevad, jätab oma jäljed.¹⁵

See tähendab: Läti-Eesti föderatsioon kerkib praegu suurema jõuga päevakorraks, kui meie seda vast näha tahaksime ja me peame ka seda plaani kalkuleerima, ta realiseeritavaks pidades. Siin on muidugi kaks eeltingimust. Kõige esimene on - kuidas lõpeb sõda, siis alles meie oma vaba soov mõlemalt poolt. L-E föderatsioonist võime kõnelda muidugi selleks juhtumiks, kui sakslane täiesti läbi kolgitakse, sest midu tema Kuramaad käest ei anna. Lätlased seavad oma esimeseks ülesandeks rahvusliku ühtsuse, *unit*, mis tähendab, et Kuramaa saksa mõju alla jäämise korral ka Liivimaa lätlased soovivad Kuramaaga ühes minna, kuna meie [seame] esimesele paigale oma vabaduse Saksamaast. Nõnda siis on see küsimus samuti õhus rippuv. Ja et sakslased Kuramaad mitte ei taha oma käest ära anda, siis ähvardab terve *Latvija* nende eneste kaudsel nõusolemisel sakste mõju alla jääda. Siis ei jää meil ikkagi muud üle, kui toonitada oma täielikku iseseisvust. Olgugi mõneks piiratud ajaks, näit. 5 aastaks, mis aja jooksul siis üleüldine referendum *etc* peab otsust andma (sarnane tendents on siin meie iseseisvuse asjus olemas). Isiklikult mina aprobeeriksin Eesti-Läti föderatsiooni, s.o. ühist Balti föderatiiv-riiki, nende negatiivseid külgesid tundes (olen 6 aastat¹⁶ nende seas elanud), kuid leian, et nad reaalselt motiivide vastu panna ei suuda. Kuid kardan, et sõja resultaadid seda mitte teostada ei luba ja me peame kõik tegema, et vähemalt meie ise sakste käest pääseks.

Veel rohkem meeldiks mulle Soome-Balti, s.o. Soome-Eesti-Läti (vist isegi Leedu?) unioon, sõjaliselt küllalt tugev ja ökonoomiliselt ning kultuuriliselt võimas organisatsioon.

Siit, nagu näete, on ainult üks samm Skandinaavia liiduni, mis ühendaks kõik rahvad Balti mere ümber, Balti mere vabaduse hoidmise mõttes. See ei tarvitse olla föderatsioon, vast isegi mitte konföderatsioon, vaid mingi uus liit; nimelt, kui tahate, *League of Nations*¹ osaline teostamine, nagu seda teine grupp - *British Commonwealth* (nagu mitmed praegugi *British Empire* nimetatavad - *Common Sense*,¹⁷ 31. VIII.) ja Ameerika-Prantsuse vahel vististi elule tuleb, Kesk-Euroopa mõttele vastukaaluks. Nendest üksikutest on siis juba kergem üle minna üleüldisele organisatsioonile, *League of free Nations*.¹⁸

Missugused oleks siis Balti liiga ülesanded? Missugune tema konstitutsioon?

Ka nende küsimustele peame vastust andma, nii hästi kui me seda praegu võime, et siis sellega kui reaalseid rehkendada.

Kõigepealt peab ütleva, et mõte Skandinaavias eneses, peale Rootsimaa, veel väga vähe huvi on leidnud. Samuti pole ta populaarne Soome ringkondades, küll aga endiste vene rahvaste ringkondades. Rootsis on loota, et opositsioon Saksamaa vastu

kasvab, sellepärast, et kui Balti mere idakülg kõik Saksa mõju alla jääb, siis see ökonoomiliselt Rootsi surma tähendab, nagu see juba praegu on, kui *traffic* Soome Saksamaalt üle Tallinna-Helsingi (Fähri) käib.

Annan Teile siin väikese projekti sellest kontseptsioonist, mis mul praegu, ilma suuremate eeltöödeta, peas mõlgub, mis aga kõsimuse läbitöötamise juures täiesti muutuda võib.¹⁹

Koosseis: esialgu Rootsi, Eesti, Soome(? - suur Rootsi-vastane vool), Läti (??), Leedu (??), (Poola - utopia!), kui vabad Saksa alt. Astuvad juurde: Taani, Norra. Norra-Taani-Rootsi-Soome-Eesti-Läti-Leedu-Poola; Suur-Vene (!) Iga riik täiesti iseseisev. Alus: leping.

Organisatsioon: Ühine Liidukabinet (*premeride* koosolek, istub vaheldumisi, igal 4. a. korra, igas pealinnas. Arhiiv - Stockholmis).

Kompetents (lepingu põhjal):

- määrab ühise välispoliitika põhimõtted.

- Ühtlane sõjaväe organisatsioon ja seadus (fakultatiivne Ühine komando keel).

- kaubanduse lepingutes: *la clause la nation la plus favorisee*.²⁰

Spetsiaal-redaktsioonid kaupadele *avec certificate d'origine*.²¹ Laevade ühine kabotaaz, mõõdu, sadamamaksude ja merekindlustuse süsteem.

P.S. Ühine kontrollkomisjon sõjatehniliseks unifikatsiooniks ja küllaliseks tehniliseks proviinteerimiseks. Võib tarvilisel korral arvu kohta sundusliku määruse teha.

Ühine tülide sunduslik vahekohus.

Tsiviil ja kaelakohtute ning seaduste identifikatsiooni ja autorisatsiooni lepingud.

Võimalus konsuli- ja diplomaatilist teenistust ühendada, usaldada.

Ühine isikulegitimatsiooni süsteem.

Sanktsioon: Ühine politseiinne jõud, otsuste sunduslikkus Liidukabineti 2/3 enamuse käes.

Casus foederis.²² Kui kedagi liikmetest pealetungimine ähvardab või Balti mere vabadust riisutakse.

Reaalne väärtus: üksikute riikidena olles, igale tema individualiteedi vabaduse maksimumi jättes, võimalust ühist välis- ja sisepoliitika sihti määrata, naabrite tülide vahekohtulikkude otsustamist edendada ja rahu ja sõja korral ühist kaitset luua.

Ja nüüd siis see kõige radikaalsem küsimus: mida mõtleme meie Vene föderatsioonist? Ütelge M-le, et mitte midagi ei mõtle.

Esiteks, tema, kui "suure-riigi" esindaja peaks teadma, et meie ialgi pole separatistid olnud ja jääme Venemaale lojaalseks rohkem kui see võimalik oli - ka siis, kui teda enam ei olnud. Ärge unustagu, et Venemaa läks meie juurest ära, aga mitte meie Venemaast. Ja Venemaa, vene rahvas, oli see, kes oma nahka sellega päästa mõttes, et ta meid sakslastele ära müüs, saksa parunitele - esimene kord Brest'i rahu ajal ja teine kord juulikuus.²³ Ja pärast kõike seda tuleb tema kui suur härra meie juurde ja ähvardab. *Testimonium paupertatis!*²⁴ Teie ja mina oleme ammu ennast nn Vene föderalistideks pidanud, mina iseäranis ökonoomilistel ja kolonisatsioonilistel põhjustel. Seda ei ole me ial salanud ega salga ka praegu. Aga kui need suurvene poliitikud tulevad meie käest nõudma - meie ütlegu, et meie oleme Vene föderatsiooni poolt, siis ütlen mina kõigepealt: [ei] mingit vastust, sest et teie veel pole oma imperialistlikust vaimust lahti saanud, ikka mõtlete, et *okrikom*²⁵ võite või suudate meid teisiti toimetama panna. Jah, meie oleme Vene föderatsiooni poolt, aga niikaua kui seda olemas ei ole, ja kui suurvenelased ainult käskija osa mängida armastavad, föderatsiooni vaimuga, mõttega *ravnõi s ravnõm*²⁶ läbikäinud ei ole, senini ütleme: [ei] midagi ühist teiega! Sest praeguse Vene seisukorraga olete teie näidanud oma pankrotti riigi organisatsioonilises töös ja ei taha sellegi pärast meid lubada oma värsket ja oskavat jõudu selleks tarvitada. Muutke, õppige elust, et Venemaal uuesti ri-

giks saada, tuleb föderatsiooni mitte kui pahe, vaid kui ainukest õnnetoovat abinõu kahe käega vastu võtta. Ja siis, võib olla, unustab meie rahvas kõik ülekohtu ära, mis Venemaa temale teinud (meie, praegu vähesed nn. Vene orientatsiooni mehed, tahame selleks kaasa aidata) ja tahab Venemaaga jälle poliitilistes saatustes käsikäes käia, kuid siiski mitte rohkem.²⁷

Nõnda siis: meie ei ole Vene föderatsioonis olemise vastu. Kuid selleks, et see võimalik oleks, peab see föderatsioon enne sündima. Ajaloo saatusel meie selle loomiseks oma jõudu senikaua siiski mitte ei raiska, kui me kindlad ei ole, et suurvene enamus pariteedi mõttes küllalt edenenu on.

Ja ka sel korral nõuame meie enestele, meie mõlemate huvides, reaalseid kindlustusi, teatud poliitilist iseseisvust alalhoides, muu seas just nimelt oma diplomaatilise esinduse alalhoidmist, mida M. kuidagi vastu võtta ei taha (mis õigus aga passiivselt seni saksa osariikidel oli ja mida nad praegu aktiivselt laiendavad (Baieri ja Saksi on oma esitajad Sofiasse saatnud, olgugi, et Preisi imperialistid selle vastu seisavad). Nii ka meie. Teised tingimused oleks, nagu ma oma märgukirjas ütlesin: täielik riigiaparaat, nii palju kui meie seda enesel vajalikuks peaksime, ainult ühine joon tugevusis ja ökonoomiline ning poliitiline ker-gendatud läbikäimine. Nagu inglise dominiioonidel etc.

Kuid siin tuleb M-le, võib olla kahjuga, rõhutada, et Vene föderatsiooni küsimus praegusel poliitilisel ja rahvusvahelisel pilgul nähtavasti ainult platooniline küsimus on, kuna ei rahukonvrentsil ega ligemas tulevikus see küsimus üles ei kerki. Sest Saksamaa ei anna ialgi Baltimaad Venele tagasi, kuigi ta seda praegu kadettidele ja teistele parempoolsetele läbirääkimistel lubab, või annab ainult ühe osa, muud maad siis täiesti Saksamaa külge jättes, mis Venemaale ja nendele rahvaste saatusega kauplejatele poliitikutele võib kalliks maksma minna, temale mitte soovivat kasu tuues. Ainukene võimalus Balti merd Vene kaubandusele päästa ja Saksamaa poliitiliselt Vene endisest pealinnast ja piiridest võimalikult kaugel hoida, (ühes sellega Vene ja liitlaste sõbralikkust rahva seas jäädavalt kindlustada) on Eesti iseseisvust toetada, seda teostada, olgugi vast selle tingimusega, et 5 või 10 aasta pärast peab iseseisvuse küsimus uuesti rahva poolt demokraatlikule läbivaatamisele tulema. Ja sakslased ei anna tagasi, selleks on küllalt pandiks ühelt poolt Reventlovi sõnad (vt minu artikkel) ja teiselt poolt suurenenud patsifistlik vool liitlaste eneste maal.²⁸

Nõnda siis, kui M. tahab tark poliitik olla, siis jätku ta maha mõte meid hirmu läbi tema föderatsioonile sundida - tema hirmutust me enam ei karda, sest nad töötavad ammu meie vastu ja ei ole seda veel järele jätnud. Kui ta aga Eesti-Vene tulevasele heale läbisaamisele (nagu meie seda soojalt, kõige soojemalt tahame, ja selle kindlustamiseks kõik teeksime) omalt poolt tahaks kaasa aidata, mida ta tuleviku pärast objektiivselt võttes tegema peaks, siis peaks ta aru saama, et meie iseseisvuse püüde ei ole seletatav mitte vaenuga Venemaa vastu, vaid meie viimse jõupingutusega kõik teha, et me sakslaste alt vabad oleksime. Ja sellepärast - saagu sellest aru, et Vene föderatsiooni plaan on praegu Eesti maa hukatus, teda saksa suhu jättes, ja toetagu oma mõjusate sidemete läbi meie võitlust iseseisvuse eest, mis praegu on Taaveti (Eesti) ja Koljatiga (saksa imperialismiga). Ja et seda mõõduka Venemaa toetust ei saaks impeeriumi ära unustada, vaid ümberpöördukt, see aitaks tasa teha seda pöörast ülekohtu, mis Vene masside õlal valitsev enamlaste reziim Eestile on teinud, meid kaks korda Saksale äramüües. Olgugi, et teist korda tal seda enam vaja teha ei olnud ja ta oleks sellest Eesti demokraatlikku vabariiki tunnistanud mööda pääsenud, mida ta ei teinud, pidades paremaks Saksa imperialistidega Eesti talupoja-rahva üle kaubelda. - *Dixi, et animam...*²⁹

Kommentaarid

¹ "M." pole muidugi Eesti välisdelegatsiooni liige (Martna, Menning), kuigi ka see delegatsioon polnud augustis 1918 a. enam sugugi ühtne ja karta võis isegi üksteisele vastutöötamist. Tõenäoliselt oli tegemist siiski Vassili Aleksejevits Maklakoviga. Viimane oli alates 2. koosseisust Vene Riigiduumaa liige, parteiliselt kadett. 1917 a. saadeti ta Vene Ajutise Valitsuse suursaadikuks Pariisi.

² Sine ira et studio (lad) - vihkamise ja tendentslikuseta (toim).

³ League of Nations - Rahvasteliit (toim).

⁴ Sir John Macdonnel (1846-1921) - Briti jurist, võrdleva õiguse professor Londoni ülikoolis. Ta oli ligi 40 a. "The Times" üks juhtivaid kaastöölisi.

Tundub, et Rahvasteliit tekkis lõpuks tõesti tänu vaid W. Wilsoni ning väikeriikide, eriti uute riikide survele. Pikemas perspektiivis oldi üpris pessimistlikud. Eravestlustes ja -kirjades kajastus see ebakindlus, lootusetus ning valmisolek uueks arveteklaarimiseks, mis muutiski I maailmasõja lõpul sõlmitud rahu vaid vahe-rahaks 20 aastaks.

⁵ Eestimaa Päästmise Komitee (Päästekomitee) esimeses päevakäsus kinnitati pärast iseseisvuse manifesti, et Eesti vabariik kuulutati erapooletuks ning Eesti sõjavägi ega ükski Eesti kodanik ei tohtinud "Vene-Saksa sõjast milgi viisil osa võtta". Ka välisdelegatsioon esines esialgu erapooletu riigi saatkonnana. Tüli selles delegatsioonis tekkiski 1918 a. suvel tänu Ferdinand Kull'i tegevusele, milles nähti ohtu Eesti erapooletusele. Kuid juba 1918 a. lõpul taotleti Eestile sõdiva riigi staatust. S.t. tahteti olla võitjaga - Entente riikidega ühel poolel. Kahe silma vahele jäi võimalus, et iseseisvussõda võiks pidada ka sõjana oma neutraliteedi kaitseks. Võib-olla oleks tulnud seda momenti rohkem rõhutada. Nüüd meenus taoline variant alles Tartu rahulepingu V artiklis - "Kui Eesti alaline neutraliteet rahvusvahelisel tunnustatakse, siis kohustub Venemaa ka omalt poolt seda neutraliteeti pidama ning selle neutraliteedi tagamisest osa võtma." Tõenäoliselt pandi see punkt sisse A. Piibu algatusel. Miks aga praegu Tartu rahulepingu mõne punkti täitmist nõutakse, teiste olemasolu on taas unustatud? NATO-ga liitumist nõudes tuleb Tartu rahu alusel oodata kinnitust, et see organisatsioon pole mingil juhul Venemaale vaenulik. Või tunnustada, et kehtivad vaid mõned rahulepingu punktid?

Mõte ja võimalus neutraliteediks ei tekkinud aga kindlasti alles 1930. aastatel nagu on mõnikord arvatud. Neutraliteedi mõiste ise ja temaga seotud täiendid - alaline, absoluutne, relvastatud, garanteeritud jne. tuleks täpsemini paika panna. Eesti ajaloolased puterdavad nende mõistetega väga sageli.

⁶ Conditio sine qua non (lad) - hädavajalik tingimus (toim).

⁷ Roman Dmowski (1864-1939) ja Josef Pilsudski (1867-1935) sümboliseerivad kahte suunda Poola sise- ja eriti välispoliitikas. Mõlemate eesmärk oli küll tugeva ja suure Poola riigi loomine, kuid teed ja vahendid olid pisut erinevad. Pilsudski mõnevõrra demokraatlikum, vasakpoolsem ja ehk ka paindlikum poliitika sümpatiseeris Balti riikidele enam. R. Dmowski oli populaarsem Pariisis.

⁸ 1934 a. sõlmiti lõpuks poliitiline Balti liit ja see on ajendanud mõnda ajaloolast toetuma spekulatsioonile, et taoline liit oli algusest peale päevakorral. On püütud tõestada, et tänu Eesti poliitikute reetlikusele jäi sõlmimata sõjaline Balti liit Eesti, Läti ja Lõude vahel. Unustatakse, et sõjalisi liite, eriti liite ilma sisuta, eeldusteta ja katteta sõlmides demonstreeritakse oma ebaküpsust

olla iseseisev riik. Selles aga Balti riike süüdistati, just seetõttu peeti neid ebastabiilsuse allikaks Euroopas, sest nad ei saavat oma välispoliitikaga hakkama. A. Piip mõistis ja arvestas sellist ohtu 1930. aastatel. 1939 a. ja isegi 1934 a. oli juba kindlasti hilja sõjalist liitu planeerima hakata, 1918 a. polnud selleks aga keegi valmis.

⁹ See koht on käesolevas dokumendis pisut küsitav. Võib-olla on tegemist näpuveaga, sest hiljem, oma "Tormilises aastast" räägib A. Piip Soome-Eesti ühisriigi kava üleandmisest Soome esindajale Petrogradis Carl Enckelile, aga ei midagi Soome enamlastest. Ühisriigi kava edasisest saatusest on säilinud mitu versiooni. Tõenäoliselt saadeti see C. Enckeli poolt Soome, kus asi unustati. Enckeli sõnul pidasid aga eestlased isegi kava utoopiliseks. Teksti koopia leiti 1929. a Eesti välisministeeriumi arhiivist. Praktiliselt samad punktid, mis tolles ühisriigi kavas, kordusid nn. Pätsi poliitilises testamendis. See testament olla üle antud Soome saadikule Tallinnas K. Pätsi küüditamise hommikul 1940 a.

¹⁰ Ühistest välisesindustest räägiti ja kirjutati 1920-30 a. sageli. Rohkem küll Balti riikide ühisesindustest. Tulemusi oli hoopis vähe. Vaid mõned konsulid esindasid korraga enam kui ühte riiki. Soome-Eesti ühiseks saadikuks Jaapanis võib tinglikult pidada prof. Gustav Ramstedti (1919-20). Kuid Eesti poolse volikirjaga jäid lood segaseks ning pealegi polnud Jaapanilt de jure't veel saadud.

¹¹ Eesti ajaloolaste töodes valitseb kohati üpris suur terminoloogiline segadus. Sageli samastatakse näiteks mõisted "orientatsioon" ja "liit". Kui räägitakse orientatsioonist ühele või teisele riigile, siis sageli see tähendab ühtlasi liitu. Ja liit omakorda kohe maksimumi - iseseisvuse kaotamist. Nii on väidetud, et Eestil tuli 1930. aastatel valida kas Saksamaa või Venemaa vahel ja mõlemad suured naabrid tahtsid Eestit endaga liita. Tegemist on nn. tagantjärele tarkusega - kaasaegsetele tundusid võimalikud ka teistsugused liidud. Pealegi oli Saksamaa piisavalt suur riik, kus eksisteerisid erinevad seisukohad, ka veel Hitleri ajal. Orientatsioon Saksamaale, kui midagi niisugust oli, ei tähendanud veel soovi liituda Hitleriga.

1918 a. orienteeruti isegi täieliku iseseisvuse väljakuulutamise järel mitmetele kombinatsioonidele, mis teostumise korral oleks seda iseseisvust oluliselt piiranud. Nagu A. Piibu kirjast selgelt ilmneb, ihaletigi taoliste piirangute järele. Päril must-punased polnud valikud ka 1930. aastatel. Vähemalt otsiti teisigi teid ja ei tegeldud Eesti mahamüümisega nagu on üritatud tõestada.

¹² Vahekord Soomega oli 1918-19 a. probleemiks enamikule Eesti poliitilistele jõududele. Keskmise eestlane oli pigem "roosa" kui valge. Eesti välispoliitika juhtimine oli võrreldes Soomega kindlasti vasakpoolsemate meeste käes. Probleeme oli enam kui vaid erinev vahekord Saksamaaga. Kuigi suhtumine sakslastesse oli eestlastel ja soomlastel põhimõtteliselt erinev. Soomlastele olid nad toeks, baltisakslase tähendust ei tuntud üldse. Siit ka arusaamatused - näiteks J. Tõnissoni peeti Helsingis põhimõtteliseks Soome vastaseks. Kindlasti rikkus vahekordi Eesti esimese Soome "saadiku" Eduard Virgo korteri läbiotsimine Soome valgete poolt Tallinnas 1918 a.

¹³ Marienburg - Aluksne (toim).

¹⁴ Irridentia (lad) - pilge, ärritus (toim).

¹⁵ Eesti-Läti piiriküsimuse üle arutleb A. Piip üllatavalt palju. Kas tõesti valmistas see nii suurt probleemi 1918 a? Iseseisvuse manifestis kuulutati, et Eesti piir Läti ja Venega määratakse

kindlaks rahvahääletuse teel. Tuletagem meelde, et tegelikult toimus rahvahääletus vaid Valgas ja sellegi tulemusi ei võetud eriti tõsiselt.

Mida A. Piip nimetab "Läti poliitiliseks kehkepükseuseks" ja "enamlikuks meelelaadiks", dokumendist otseselt ei selgu. Läti kütid, 1917 a valimiste tulemused Läti aladel jms löid Eesti poliitikutele kindla eelarvamuse oma lõunanaabritest, mis pole päriselt kadunud tänaseni. See "sakste ühendamise töö" tähistab ilmselt Balti hertsogiriigi plaane.

¹⁶ 6 aastat - (arv ebaselge; võimalik veel lugeda kui 4, 9).

¹⁷ British Commonwealth (ingl) - Briti rahvaste ühendus; British Empire (ingl) - Briti impeerium; Common Sense (ingl) - terve mõistus.

¹⁸ Taoline tulevase Rahvasteliidu ja Balti-Skandinaavia liidu idee esialgne samastamine on meil unustatud. Neid võetakse kui iseseisvaid nähtusi, mille vahel sidet polnud. Või üritatakse kahte asja isegi vastandada.

¹⁹ A. Piibu kirja alusel valminud noot Briti välisministeeriumi vene osakonna juhatajale prof J.Y. Simpsonile jättis tulevasest Balti liidust mõne punkti välja. Näiteks ei viidatud Briti rahvaste ühendusele kui innustavale eeskujule. Noot valmis ja anti üle novembris 1918 a.

²⁰ La clause la nation la plus favorisée (pr) - enamsoodustus-rezllm (toim).

²¹ Avec certificate d'origine (pr) - koos päritolutunnistusega (toim).

²² Casus foederis (lad) - "liidukaasus", liidulepingus ettenähtud juhtum, mille esinemisel jõustuvad lepingulised kohustused (toim).

²³ Mõnikord on meil arvatud, et Balti riikide poliitikutele jäid tundmatuks nn Berliini lepingu ehk teise Bresti lepingu need punktid, millega Venemaa ütles lahti Baltikumist. Tegelikult olid nad vägagi täpselt toimuvaga kursis.

²⁴ Testimonium paupertatis (lad) - vaesustunnistus, pankroti-tunnistus (toim).

²⁵ Okrikom (vn) - peaiekaratamisega (toim).

²⁶ Ravnõi s ravnõm (vn) - võrdne võrdsega (toim).

²⁷ Vene föderatsiooni idee ja üldse Vene küsimus oli 1918-19 keskeim probleem ja kindlasti keerulisem kui rahulepingu sõlmimine Keskriikidega. Tundub, et A. Piibu vaated ja arusaamad Venemaast olid siirad. Need polnud kirja pandud vaid selleks, et kergendada vastuste leidmist Maklakovile ning prantslastele, kes asja vastu huvi tundsid. Ligilähedased mõtted võisid A. Piibu peas liikuda ka 1930-40 a. Ka siis usuti, et N Liidul oleks kasulik Eesti iseseisvust säilitada, kasvõi piiratud kujul. A. Piibu pidamine nn Inglise orientatsiooni meheks on tore sümbol, aga liialdada pole sellega mõtet.

²⁸ Ernst zu Reventlow (1869-1943) - krahv, endine mereväe ohvitser, Saksa poliitik ja publitsist, Riigipäeva liige 1920. aastatel, 1927 a liitus natsidega.

²⁹ Peaks vist olema - dixi, et salvavi animam meam (= ma olen rääkinud ja oma hinge päästnud, so olen holetanud).

Fragment Ants Piibu ülaltoodud kirjast

Siiit jõuamegi kahe probleemi 7 juurde: enton, Weni või decuroopa föderatsiooni ja teise, Skandinaavia liit ja teine kombinatsioonid: 2. Hakkamata viimastest need on: Balti riik (Eesti - Läti liit), Soome - Eesti - Uudus, laiendatud Balti (Eesti - Läti - Leedu), Suur-Poola (Eesti - Läti - Leedu - Poola). Mins ajetehtis nad ritta jelles järjekorras, kuidas nad mulle realliputawad näis olevat.

EESTI DEMOBILISEERITUD SÕJAVÄELASTE LIIT

Andrus Kasekamp

Viimase aja ajalookirjanduses on pälvunud rohkesti tähelepanu Eesti Vabadussõjalaste Liidu tegevus 1930. aastatel. Tutvustaksin järgnevalt nimetatud organisatsiooni eelkäijaks olnud Eesti Demobiliseeritud Sõjaväelaste Liidu (EDSL) tegevust, mis on seni pälvunud vähem tähelepanu.

Esimene EDSL osakond registreeriti 8. veebruaril 1921 Tartus. Sama aasta 8.-9. mail toimus ka esimene üleriiklik kongress.¹ Taaralinn jäigi EDSL keskjuhataste asupaigaks. Esimeheks valiti üliõpilane H. Laretei (reservkapten), abiesimeheks G. Hango, sekretäriks K. Pahk ja laekuriks L. Konnov. ESDL peasihiks oli valituse poolt vabadussõjalastele maa- ja teenistukohtade saamisel lubatud eesõiguste kättevõitmine ning vabadussõja-aegse ühistunde alalhoidmine.²

EDSL kasvas kiiresti. 1921. aasta oktoobris oli tal 106 osakonda, II kongressiks, mis toimus 7.-8. maini 1922. aastal, oli registreerunud aga juba 131 osakonda.³ Kõige enam oli neid Tartumaal. Väideti, et Liidu tegutsemise haripunktil kuulus sellesse 143 osakonda 4400 liikmega.⁴ 1922. aasta algul hakati välja andma oma ajalehte "Vaba Maa", mis ilmus 1924. a kevadeni.

Demobiliseeritud sõdurite probleem seisnes selles, et kusagil polnud sätestatud, kuidas vabadussõjalastele antud lubadusi ellu rakendatakse. Esimese praktilise sammuna hakkas EDSL Sõjaministeeriumile maa-soovijate kohta andmeid koguma. Vabadussõjalaste hulgas oli 16405 maasoovijat.⁵ EDSL töötas välja eelno, milles nähti ette ametikohtadele võtmise kord ning karistused selle rikkumise eest. 1921. a juunis esitati eelno Vabariigi valitusele. Riigikogu komisjon pidas seda aga "liiga radikaalseks".⁶ Teatud vastutulekuid EDSL nõudmistele siiski tehti. Näiteks Sõjaväe Staabi ülema ringkirjas 2. novembrist 1921. a märgitakse, et kuna EDSL liikmete poolt on kuulda palju nurinat kohtade saamise asjus, siis tuleks edaspidi koha vabanedes pöörduda sobiva kandidaadi leidmiseks otse EDSL osakonna poole.⁷

Palvekirjadest ja avaldustest siiski ei piisanud ning seepärast otsustati oma tahte läbiviimiseks julgemaid samme astuda. 1923. aastal osales EDSL II Riigikogu valimistel. Valimisplatformi tähtsamad nõudmised olid järgmised: nõuda vabadussõjalastele antud lubaduste täitmist; likvideerida ülearused riigiasutused; ellu viia riigiteenistuse ja pensioniseadus; riigiteenijad peavad oskama riigikeelt; võidelda kuritarviduse vastu; kohus peab olema iseseisev ja rippumatu; vähendada

riigikaitse kulusid ja sõjaväeteenistuse aega; täielikult ära jagada mõisad (mitte osade kaupa), kirikumõisad võtta kohe jagamisele; maapõuevara peab jääma asuniku pärisomanduseks; vähendada makse; tõsta rahvakoolide taset ning lõpetada tasuta kursused; sisse seada riiklik töökindlustus ja 8-tunniline tööpäev; anda riiklikku abi vigastatud sõjameestele ja surnud sõjameeste omastele.⁸

Valimistel sai EDSL alla 6000 hääle.⁹ Valituks osutus ainult August Nieländer Tartust. Paraku ei soovinud ta aga oma tegevust muusikakooli juures katkestada ning Tartust lahkuda. Teda asendas Heinrich Laretei. Siit sai alguse tema poliitiku- ja diplomaadikarjäär. Riigikogus liitusid H. Laretei ja ainus üürnike esindaja nelja-liikmelise asunike rühmaga (kodukorra kohaselt said vähemalt kuue-liikmelised rühmad valida oma esindajad komisjonidesse).¹¹ Järgmistel Riigikogu valimistel 1926. aastal esines H. Laretei juba asunike, riigirentnike ja väikepõllupidajate koondise nimekirjas. 1923. a lõpul osales EDSL ka kohalike omavalitsuste valimistel. Seekord mitte omaette vaid ühiste nimekirjadega – maal koos asunikega ja linnades koos üürnikega.¹² Ainus märkimisväärne tulemus saavutati Tartu linnavalikogu valimistel, kus saadi 9 kohta.

EDSL juhataste arvates oli ebaedu tingitud rahu-puudusest, mistõttu ei suudetud teha piisavat kibutus-tööd.¹³ Siiski oli ka teine ja olulisem põhjus – EDSL polnud ainus organisatsioon, mis kaitset vabadussõjalaste huvisid. Suure osa sõjameeste häälest tõmbas ära viit-seadmiraal J. Pitka juhitud rahvuslik-vabameelne erakond, mis võitis Riigikogus neli kohta.¹⁴

1924. a alguseks oli EDSL lagunemas. Poliitikaga tegelemine oli lõhkunud Liidu ühtsuse ja tema roll oli ammendatud. "Vaba Eesti" kirjutas: *Sõjapäevist on möödunud neli aastat. Majanduslikud kitsikused mille tagajärjel liit peaaegselt tekkis, on oma teravuse silmnähtavalt kaotanud/.../ Majandusliste olude paranemisega on ka vähenenud liidu töö, on enam vähem oma tähtsuse kaotanud liidu praegune eesmärk.*¹⁵ Mõisad olid juba suurelt jaolt jagatud ning teenistukohtade küsimus polnud enam nii terav. Negatiivselt mõjus ka analoogsete huvidega asunike erakonna organiseerimine ja selle kasvav edu.¹⁶

Julgust edasitegutsemiseks andis aga aateline ülesanne: "kodumaa kaitse otstarbe selgitamine ja kodanikkude sõjaväeline kasvatus".¹⁷ Väideti, et kuna *meie rükk majanduslikult nõrk, kaitseväge teenistuse aeg lühikene on,*

mis ei võimalda tarvitsi uueaja tehnilisi oskusi, ja et meie suurt regulaar-kaitseväge üleval pidada ei suuda!.../ siiski kulude kokkuhoidmise mõttes tuleb osa rahvaväe sõjaväelisest kasvatusetööst seltskondlike organisatsioonide kohustusse anda.¹⁸ Ümberkorralduste kaudu loodeti kujuneda poolametlikuks asutuseks, mis tegutseks riigi toetusel. 1924. a veebruaris tutvustati sõjaminister A. Anderkoppile Liidu ümberkorralduste kava ja paluti rahalist abi.²⁰ Aprillis võttis EDSL delegatsiooni vastu riigivanem F. Akel, kes suhtus plaanidesse "heatahtliku poolehoiuga" ning lubas toetust Eesti Panga puhaskasumi summadest.²¹

1924. a kevadel valmis uue põhikirja projekt, milles oli fikseeritud Liidu uus eesmärk: *Koondada enese ümber Eesti vabadussõjalasi, kaitsevädalasi ja kodanikke, kes seisavad demokraatilisel alusel, süvendada aumõist, arendada sõjaväelist kasvatust ja pühendada kõik oma jõud vaba Eesti kaitseks ja edendamiseks.*²² Liidu päästmiseks jäi see abinõu aga hiljaks. Liit oli lagunemas ja enamuse liikmeid oli üle saanud majanduslikust kitsikusest. Samas võib öelda, et uus siht oli enneaegne. Peaaegu sama eesmärgi püstitas ka viis aastat hiljem asutatud Eesti Vabadussõjalaste Keskliit. 1930. aastate algul oli olukord Eestis hoopis teistsugune ja siis leidis see aateline suund enesele palju laiemat kõlapinna.

1926. aastal otsustati EDSL likvideerida.²³ Varandus anti üle kohalikele vabadussõjalaste liitudele. Sellest otsusest tingituna langes Tallinna Eesti Vabadussõjalaste Liidule osaks "esimene tuleproov". Küsimuse all oli - kas võtta üle "halva kuulsusega" EDSL kõrts või see sulgeda? Liidu juhatus tegi ebapopulaarse kuid õigustatud otsuse kõrtsi sulgemise kohta.²⁴ Mitmed osakonnad nimetasid end ümber "Vabadussõjalaste Liiduks" ja võtsid vastu uue põhikirja. Tegutseda suudeti siiski vaid lühikest aega ning õige pea tegevus lakkas.

1930. aastate algul asutati suures osas endiste EDSL meeste poolt EVL osakondi. Vastuseks R. Marandi poolt püstitatud küsimusele EDSL ja EVL kõrgema juhtkonna kontinuiteedist, saan viidata vaid ühele

isikule - A. Evertile. Ta oli EDSL Pärnu osakonna esimees ja "Vaba Maa" tegevtoimetaja ning hiljem ka Tallinna EVL esimene sekretär.²⁵

Kahtlemata väärrib EDSL tegevus pikemat tähelepanu, sest 1920. aastate esimesel poolel omas ühning märkimisväärselt suurt liikmeskonda, ületades arvukuselt (töenäoliselt) hilisema Vabadussõjalaste Liidu. Hoolimata II Riigikogus saadud ühest kohast, võib EDSL tegevust teatud mõttes isegi edukamaks pidada, sest eesmärk maa ja kohtade saamise osas suures ulatuses saavutati.

Viited ja kommentaarid

- 1 Eesti Riigiarhiiv (ERA). 4231-1-2. L 1.
- 2 Vaba Eesti. 2. jaanuar. 1922.
- 3 ERA. 4231-1-1. L 4; Vaba Eesti. 2. juuni. 1922.
- 4 Sõdur. 1926. Nr 46/47. L 1015.
- 5 Vaba Eesti. 2. juuni 1922.
- 6 Vaba Eesti. 2. juuni 1922.
- 7 Vaba Eesti. 2. jaan. 1922.
- 8 ERA. 4231-1-2. L 143.
- 9 Vaba Eesti. 17. mai 1923.
- 10 Nieländer A. Taktikepi ja relvaga. Mälestusi. Stockholm, 1982. L 151.
- 11 H. Laretei. Saatuse mängukanniks. Müllu jäänud märkmeid. Lund, 1970. L 128.
- 12 Vaba Eesti. 7. detsembr. 1923.
- 13 Vaba Eesti. 14. juuni 1923.
- 14 E. Laaman. Erakonnad Eestis. Trt, 1934. L 53-54.
- 15 Vaba Eesti. 1. veebr. 1924.
- 16 E. Laaman. L 54.
- 17 Vaba Eesti. 1. veebr. 1924.
- 18 Vaba Eesti. 5. apr. 1924.
- 19 Samas.
- 20 Vaba Eesti. 23. veebr. 1924.
- 21 Vaba Eesti. 17. apr. 1924.
- 22 Samas.
- 23 ERA. 3632-1-11. L 6.
- 24 Võitlus. 1931. 28. november.
- 25 R. Marandi. Must-valge lipu all. Uppsala, 1991. L 20. K. Jalakas, EVL Keskjuhatuse liige ja "Võitluse" peatoimetaja, osales EDSLs, aga mitte juhtival positsioonil. Teistest tuntud poliitikute oli EDSL väga aktiivne tegelane hilisem riigikontrolör K. Soonberg (Soonpää).

ILMAR ARENS IDA-PEIPSIMAA EESTI ASUSTUSE UURIJANA

Ott Kurs

9. jaanuaril 1994 lahkus jäädavalt eesti asustus- ja õigusajaloolane *dr iur* Ilmar Arens.

Ilmar Arens oli sündinud 29. novembril 1912 Pärnu-Jaagupis. Juba koolipõlves hakkas ta tegema kaastööd ajakirjandusele. Tema esimene trükiproov ilmus 1925. a.¹ Hiljem avaldas ta Pärnus raamatu, mis sisaldas jutustusi, luuletusi ja jutluse.² Üldiselt vaheldusid Arensil õpingud tööga. Esimest korda astus ta Tartu Ülikooli õigusteaduskonda 1935, töötanud vahepeal, jätkas taas õpinguid kolm aastat hiljem³ ning lõpetas Ülikooli 1941. aasta jaanuaris. Et vahepeal oli üks okupatsioonivõim teisega asendunud, tuli Arensil mais 1942, pärast kolme eksami "ümbertegemist", ülikool teist korda lõpetada.⁴

Diplomitöö kirjutamine viis Arensi tihedasse koostöösse prof Jüri Uluotsaga (1890-1945), kes oli samuti Lääne-Eestist pärit. Arensi diplomitöö "Kuninga vakus" käsitles vakuringkonda, mis moodustas Vana-Eesti haldusüksuse Korbe lääneosa vastu Soontaganat, st kodukihelkonna Pärnu-Jaagupi koos ääreosadega teistest hilisematest kirikukihelkondadest. Teadusliku edasiõppijana oli Arensil kavas diplomitööd täiendada ja esitada siis kevadsemestri lõpul 1943 magistritöö "Waccua Cunnica". Aprilli algupäevil esines ta diplomeeritud edasiõppijatele ja teaduslikele stipendiaatile seminariettekandega muistsete Korbe ja Soontagana haldusüksuste olemusest ja piiridest⁵. Siis aga olukord muutus.

Olin oma magistritöö kirjutamisega esialgsel kujul jõudnud 90. leheküljeni, seega umbes 2/3 kavandatud ulatusest, kui ühel õhtusel patrooni prof. Uluotsa külastamisel aprilli keskpäevil 1943 tegi ta mulle suuresti üllatava ettepaneku katkestada ajutiseks oma magistritöö ning siirduda alates 1. maist 1943 mõneks kuuks välitöödele Peipsitaguseid (Ida-Peipsimaa) eesti asundusi uurima (!). Nimelt oli Tartu Ülikoolil avanenud harukordne võimalus lähendada kolm teadlast erialaseks uurimiseks Oudovamaale, et osa võtta ühe Saksa eriuksuse poolt teostatavast vähemusrahvaste registreerimisest (rahvastelugemisest), liikudes nendega (julgestamise otsarbel). Prof. Uluots tahtis mulle anda mõtlemisaega, kuid ütlesin, et seda pole vaja, kuna olen kohe nõus Venemaale sõitma.⁶

Uluotsa ettepanekus ja Arensi kiires nõustumises pole midagi eriskummalist, sest iseseisvas Eesti Vabariigis puudus Venemaale rännanud eestlaste teadusliku

uurimise võimalus. Eesti ja Lähis-Venemaa okupeerimisel Saksa sõjajõudude poolt 1941 paistis selline võimalus saabuvat. Pärast Lääne- ja Kesk-Ingeri hõivamist hakkasid Saksa võimud huvituma sealse rahvastiku etnilisest koosseisust. Sügisel 1941 jõudsid Eestisse teated Ingeris peatselt algavast vähemusrahvaste registreerimisest. Siis tekkis Tartu Ülikoolis huvi teaduslike uurimiste läbiviimiseks Ingeris ja Peipsitaguses (nii nimetati tollal Ida-Peipsimaad). Mõtte algatajaks oli õigusteaduskonna dekaan Jüri Uluots, kes tegeles ka eestlaste ja idapoolsete hõimurahvaste ajaloo uurimisega. Uluotsa väiteil oli Lauga (Luuga) ja Neva (Neeva) vaheline "Tšuudimaa" kuni Novgorodini veel kuni 13. sajandi alguseni läänemeresoomlaste poolt asustatud ning tema arvates pidi Soome lahe, Peipsi ning Ilm- ja Selijärve (Ilmeni ja Seligeri) vahelise piirkonna läbiuurimine tuginema eesti arheoloogide, keele- ja rahvateadlaste, rahvaluuleuurijate ja ajaloolaste koostööle.⁷ Uluotsa algatus leidis ülikoolis üldist poolehoidu ning rektor Edgar Kanti (1902-78) energilisel tegutsemisel saavutati Saksa võimudega kokkulepe eesti teadlaste lähetamiseks Ingerisse, kus oktoobris 1941 oli alanud vähemusrahvaste registreerimine. Seda teostasid Eesti omavalitsuse asundusameti töötajad, keda abistasid Ingeri kooliõpetajad ja haritumad inimesed. Olukorrast anti teateid ka Soome valitsusele, kes aga esialgu oli ingerlastest vähe huvitatud. Ingeri vähemusrahvaste registreerimine lõpetati veebruari algul 1942. Sellele järgnes näljas ja külmas olnud inimeste abistamine ning sealsetele eestlastele ja soomlastele võimaluse andmine Eestisse asumiseks. Aasta algul lubati neil tulla Narva kaudu Eestisse omal jõul, suvel 1942 korraldati Eestisse tulek juba sakslaste poolt eraldatud raudteevagunitega. Vabatahtlik ümberasumine oli niivõrd massiline, et sakslastel oli raskusi veovahendite leidmisega. Suvel 1942 registreeriti vähemusrahvused ka Ingeri naaberladel Luga linna piirkonnas ja Novgorodi ümbruses. Augustis ja septembris 1942 korraldati Eesti Rahva Muuseumi juhataja Eerik Laidi (1904-61) eestvedamisel uurimisretk Lääne-Ingeri vadja aladele.⁸ Ekspeditsioonis osalesid veel rahvateadlased Gustav Ränk (1902) ja Ilmar Talve (1919), keeleteadlane Paul Ariste (1905-90) ja kunstnik Ilmar Linnat (1913-87). Järgmisel suvel (1943) toimunud Ingeri uurimisreisilt jäid ära Laid, Ariste ja Talve, kuid uute liikmetena liitusid keeleteadlased Julius

Mägiste (1900-78) ja Feliks Oinas (1911) ning antropoloog Juhan Aul (1897). Ariste, Aul, Ränk ja Talve on hiljem avaldanud ekspeditsioonimaterjalidele tuginevaid uurimusi. Esimese uurimisreisi kirjeldusi on avaldanud Ariste ja Talve.⁹

Kevadel 1943 kandus uurimistöö üle Ida-Peipsimaa eestlaste asualadele. Selleks koostati laiaulatuslik programm rahvateaduslike, asustuslooliste, keeleliste ja majanduspoliitiliste küsimuste selgitamiseks Tartu Ülikooli õppejõudude ja stipendiaatide poolt. Uurimusrühma arvati Ilmar Arens, keeleteadlane ja folklorist F. Oinas, tollane eesti keele professor Mihkel Toomse (1905-86), agronoomia üliõpilane ja ekspeditsiooni saatva kaitsegrupi ülem Jaan Lõoke, geoloog Gregor Vaher ning Narva koolinõunik August Pikkoja. Välitöid tehti 12. märtsist 13. septembrini 1943. Vaheajad olid 15.-27. aprillini ja 1. juulist 18. augustini. Esimene vaheaeg oli tingitud kevadistest rasketest liiklusoludest, teine aga punapartisanide rünnakutest Ljadõ rajoonis. Väliuurimiseks jagati Ida-Peipsimaa tööpiirkondadeks ehk Oudova, Slantsõ, Polna, Samro ja Ljadõ rajooniks. Kolm esimest vastas tollasele ametlikule jaotusele; Samro uurimispiirkond oli Osmino piirkonnakomandatuuri rajooni lääneosa ning Ljadõ oli osa samanimelise piirkonnakomandatuuri rajoonist. Kahe viimatinimetatud üksuse idaosas olid väliuurimised sooritatud juba Luga piirkonna vähemusrahvuste registreerimisel. Rajoonid jagunesid registreerimisvaldadeks, mis vastasid samasuurtele haldusüksustele. Ekspeditsiooni käiku ja eesmärgi tulemusi valgustas kümnekond pikemat kirjutist Arensi ja Oinase sulest "Postimehes" (ilmusid aprilli algusest oktoobri lõpuni 1943) ning "Eesti Sõnas".¹⁰

1943. aasta sügiseks oli selge, et rinne võib kokku variseda ka Peipsi ja Ilmeni ruumis. Sellekohased märgid ilmnedid juba aasta alguses, mil punavägi murdis Laadogast lõuna pool läbi Leningradi piiramisrõnga. 25. septembril 1943 avaldati Wehrmachi Oudova välikomandandi eestikeelne üleskutse kohalikele eestlastele; selles kutsuti neid asuma vabatahtlikult ümber Eestisse. Kaasa sai võtta koduloomi, teravilja, rõivaid ja toitu umbes kaheks nädalaks. Mida kaasa ei saanud võtta, tuli anda Saksa majanduskomandole. Evakueerimiseks lubati Eesti ja Saksa sõjajõudude toetust. Kes vabatahtlikult ei soovinud Eestisse asuda, võis evakueerimisel sattuda täiesti ettearvamatusse kohta. Punapartisanide poolt hõivatud aladelt Pljussa jõest idas oli võimatu eestlasi hulgaliselt ära tuua.

28. septembril 1943 toimetati raudteel Slantsõst Oudovasse 47 eestlast ja 18 soomlast. Sama päeva varahommikul suundus Oudova sadamast Ustjst Mustveesse esimene seitsme lodjaga puksiir. Igas lodjas oli 40-80 inimest koos koduloomade ja pakkidega. Kuni 15. oktoobrini suundus Peipsi läänekaldale iga päev üks selline laevakaravan. Edasi toimus see ülepäeviti ning kat-

kes 10. novembril täielikult. Selleks ajaks jõuti Eesti-poolsele kaldale toimetada 1306 eestlast, 28 soomlast ja kaks lätlast. Allakirjutanu mäletab oma lapsepõlvest seda, kuidas neid Mustveesse saabunud, vanakestest, naistest ja lastest koosnenud Venemaa eestlaste perekondi suurematesse taludesse paigutati. Täiskasvanud mehed olid kas punaväkke mobiliseeritud (nooremad) või siis nõukogude võimude poolt juba 1937-38 hävitatud. Neilt Venemaa eestlastelt said meie inimesed omavahelistes vestlustes kuulda täit tõe idapiiride taga toimunust.

Samasugused reisirühmad ka Võõpsu ja Mehi-koorma sadamasse. Võõpsu sadamasse saabusid eestlased Rameda poolsaarelt ning Polna rajoonist (kokku umbes 800 inimest). Osa eestlasi jõudis oma esivanemate maale rongiga Pihkva-Petseri ning Narva kaudu. Kokku asus Peipsi tagant Eestisse üle paari tuhande eestlase.

Välitöödele järgnes veel arhiivimaterjalide kogumine ja aineistiku süstematiseerimine. 1. märtsil 1944 asuti teadusliku aruande koostamisele, mis lõpetati sama aasta maiks. "1943. a. Peipsitaguses teostatud uurimistööde aruanne" sisaldab 562 lehekülge teksti ning allikate ja kirjanduse loetelu. Põhiosa autor on Ilmar Arens, kes käsitleb eestlaste väljarändu ning asualasid Peipsi taga, Oudova rahvastikku ja rahvuspoliitikat ning Samolva eestlasi. Viimast nimetab ta lokaalseks eriuurimuseks. Feliks Oinas pühendub eestlaste kultuuriliste ja rahvuslike olude uurimisele. Põllumajanduse olukorda analüüsib Jaan Lõoke, keeleküsimusi aga Mihkel Toomse. Põhiliselt teiste poolt kogutud materjalidele toetudes käsitleb vähemusrahvuste kooli Peipsitaguses ja Ingeris August Pikkoja. Aruandes on lühidalt vaadeldud ka loodusolusid (Gregor Vaher) ning Oudova rajooni eestlaste ümberasumist Eestisse (leitnant Feliks Piht). Aruanne valmis 1. maiks 1944 ning anti üle rektor Edgar Kantile.

Nii jõuti läbi urida ja jäädvustada Ida-Peipsimaa eestlaskond selle kadumisaastal. Koos eestlaste lahkimisega hävis ka nende poolt Oudovamaa siseladadel rajatud kultuurimaastik, mis algas juba 12-15 km kaugusel Peipsi idakaldast. Taanduvad Saksa sõjajõud viisid sellega lõpule bolševike poolt varem alustatu. Erinevalt bolševikest polnud aga sakslaste eesmärgiks etnilise vähemuse füüsiline hävitamine, vaid selle toomine tollal *Ostlandi* (eesti keeles kasutati nimetust Ida-ala) koosseisu lülitatud *Estlandi* (Eestisse), mida siis veel loodeti oma mõjuvõimuse hoida.

1897. a elas Oudovamaal 15 032 eestlast, kes moodustasid 10,5% maakonna rahvastikust. Aastaks 1917 oli eestlaste arv tõusnud 40 000ni ehk veerandini kogu rahvastikust. Eesti asustus oli saavutanud oma majandusliku ja kultuurilise kõrgseisu. Läbisaamine valdavalt järve rannikul elanud venelastega oli normaalne. Rah-

vuslik iseteadvus kulmineerus suvel 1917, mil loodeti ühineda Eesti- ja Liivimaaga terviklikuks autonoomseks piirkonnaks. Selle petliku lootusega seletub ka asjaolu, et ligi 60% Oudovamaa eestlastest loobus Tartu rahuga loodud võimalusest opteeruda Eestisse. 1926. a elas Oudovamaal 16 882 eestlast. Peagi järgnes aga sundkollektiviseerimine ning eestlaste küüditamine, vangistamine ja hävitamine, lõpuks ka sõda. Nii oli 1943 Oudovas veel vaid 6125 eestlast, põhiliselt naised ja lapsed.

Oudovamaa ekspeditsiooni teadusliku aruande üks eksemplar jm lähiajaloo materjal päästeti Ilmar Arensi poolt. Ida-Peipsimaa ligi 10 kilo kaaluvaid materjale kandis ta endaga kogu aeg kaasas. Saksamaalt sai Arens Heidelbergi ülikooli rektorilt loa paigutada need sealse romaani instituudi keldrisse. Baltisakslased lubasid Peipsitagust ala käsitleva uurimuse omal kulul eesti keeles ära trükkida. Ilmar Arens jt asjaosalised aga loobusid sellisest lahendusest.

Mis puutub Ilmar Arensi enda edasisse saatusse, siis jõudis ta sõja lõpus Saksamaale. 1946-48 töötas ta külalislektorina Balti Ülikoolis Hamburgis ning oli 1953-63 lektoriks Eesti Teaduslikus Instituudis, alates 1956. a aga teaduriks Rootsi Riigiarhiivis Stockholmis. Nii on tema elu möödunud Saksamaal, kus ta 1946 omandas doktorikraadi, ning pärast seda Rootsis.¹¹ Mitme temast endast olenematu asjaolu tõttu ei võimaldatud Ilmar Arensil asuda elama USAsse.

Vaatamata eluvintsutustele ja kasinatele võimalustele tegi ta kogu aeg vapralt uurimistööd asustusloo ja õigusteaduse ala. Tema suuremad ja väiksemad uurimused on avaldatud kas eesti, saksa või rootsi keeles ning käsitlevad vägagi mitut valdkonda (Lääne-Eesti ajalugu ja haldusjaotus, Ida-Peipsimaa jm Lähis-Venemaa probleemid, õigusajalugu jm). Rohkesti on tal populaarseid artikleid ajakirjanduses, neile lisandus uusi ka elu lõpukuudel. Siinkirjutanu arvates moodustavad Ilmar Arensi mitmekülgse teadustegevuse kõige väärtuslikuma osa siiski käsitlused Ida-Peipsimaa eesti asustusest, millest on ilmunud ka eestikeelne kokkuvõte.¹² Saksa keeles ilmunud Ida-Peipsimaa-uurimuse¹³ ühe eksemplari oli autor omal ajal saatnud ka Tartu Ülikooli raamatukogule, kus seda hoiti nõukogude seaduste kohaselt kiivalt erifondis. Samal teemal on autoril ka rohkesti väiksemaid töid. Pärast kodumaa taasvabanemist asus Ilmar Arens siinkirjutaja õhutusel koostama eestikeelset tagasivaatelist ülevaadet oma Ida-Peipsimaa

uurimusest. Sügisel 1993 käsikirjana valminud töö sisaldab mälestusi ning rohkesti tänapäeva lugejale tundmatut teavet – ilmekaid fakte, fotosid ja dokumente poole sajandi eest Eestisse asunud lähimast Venemaa eestlaste rühmast, samuti huvipakkuvaid meeolulipile ning autori silmade kaudu nähtud inimsaatusi ja -suhteid. Mälestusliku raamatu esialgne autoripoolne pealkiri oli "Venemaale virutagem." Viimase all ei mõelnud autor mitte Venemaale malakaga virutamist, vaid sinna väljarändamist. Tagasivaatelse teose lõplikuks pealkirjaks jäi siiski üheselt mõistetav "Peipsitagused eestlased".¹⁴ Tööle on lisatud ka Ilmar Arensi valikbibliograafia.

"Kleio" tegijad mäletavad tänutundega Ilmar Arensit kui esimest ajaloolast, kes oma artiklites tutvustas meie ajakirja ja selles ilmunud materjale (toim).

Kirjandus

- ¹ P. Järvelaid. Ilmar Arens - 80. // Eesti Jurist. 1992. Nr 6. Lk 429-431.
- ² I. Arens. Kevade album. Pärnu, 1934.
- ³ Vt viide 1.
- ⁴ I. Arens. Õigusajaloolase mälestusi. // Akadeemia. 1992. Nr 11. Lk 2297-2310.
- ⁵ Samas.
- ⁶ I. Arens. Peipsitagused eestlased. Fakte, dokumente ja mälestuskilde Ida-Peipsimaa uurimusest 1943-1944. Trt. Tartu Ülikooli kirjastus, 1994.
- ⁷ E. Kant. Jüri Uluots Tartu Ülikoolis ja eesti teaduses. // Akadeemia. 1990. Nr 1. Lk 3-17.
- ⁸ O. Kurs. Virolaisten tutkimusmatkat Inkeriin Toisen maailmansodan aikana. // Inkeri. 1993. Marraskuu. S 4.
- ⁹ Vt: I. Talve. Matka vatjalaisiin. // Inkerin teillä (Kalevalaseuran vuosikirja 69-70). Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1990. S. 46-66.
- ¹⁰ I. Arens. Vanim Eesti asundus teispool Peipsit. 'Maakolk' Lämijärve käärus on Samolva eestlaste põline asukoht. // Eesti Sõna. 10. dets. 1943. Lk 6, 11. dets. 1943. Lk 4.
- ¹¹ Vt viide 4.
- ¹² I. Arens. Eestluse tekkest Peipsi taga ning ta hävitamisest kommunistliku rezhiimi ajal 1917-1941. // Eesti Riik ja Rahvas Teises Maailmasõjas. VI. Stockholm: EMP, 1958. Lk 113-134.
- ¹³ I. Arens. Die estnische Russlandskolonisation im 19. und 20. Jahrhundert und die Trans-Peipus-Esten unter dem Zaren- und Sowjetregime 1861-1941. Commentationes Balticae. Jahrbuch des Baltischen Forschungsinstituts in Bonn. I/XI, XII-XIII, XIV-XV. Bonn, 1964, 1967, 1971.
- ¹⁴ Vt viide 6.

KAKS UURIMUST ROOTSIAEGSEST TALLINNAST

E. Gierlich. Reval 1621 bis 1645: Von der Eroberung Livlands durch Gustav Adolf bis zum Frieden von Brömsebro. // Historische Forschungen: hrsg. von der Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen. Bonn, 1991. 404 S.

A. Weinmann. Reval 1646 bis 1672: Vom Frieden von Brömsebro bis zum Beginn der selbstständigen Regierung Karls XI. // Historische Forschungen: hrsg. von der Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen. Bonn, 1991.

Teise maailmasõja järgses baltisaksa ajalookirjutuses moodustab ühe viljakama lõigu Tallinna teema. See oli tingitud ühelt poolt traditsioonist, mis võeti 1939. a Saksamaale ümberasudes kaasa. Selle koolkonna loojaks ja nimekaimaks esindajaks oli Paul Johansen. Teiseks oluliseks eelduseks Tallinna varasema ajaloo uurimisel oli sõjaaastail Saksamaale viidud ja 1990. aastani sinna jäänud Tallinna Linnaarhiiv, mis võrreldes teiste Läänemere-äärsete linnade arhiividega paistab silma erakordselt rikkaliku alikmaterjaliga.

Eriti edukaks kujunes Tallinna ajaloo uurimise osas 1970. aastate keskpaik. 1973. aastal viis Heinz von zur Mühlen lõpule Paul Johanseniga koostöös valminud monumentaalse uurimuse sakslastest ja mitesakslastest keskaegses ja varakeskaegses Tallinnas, mille peaarõhk oli suunatud just nn. mitesakslaste osa esiletoomisele.¹ See teos kujutas endast aastakümnete jooksul tehtud töö kokkuvõtet, millega oli algust tehtud juba sõjaeelses Eestis. Peagi jõudsid lugejateni noorema põlvkonna ajaloolaste Tallinna-teemalised doktoritööd. Nii ilmus 1973. a Stefan Hartmanni uurimus Põhjasõja-aegsest Tallinnast. 1975. aastasse mahuvad isegi kaks monograafiat - Johann Dietrich von Pezoldi väitekiri Tallinna magistraadi, gildi ja Rootsi võimukandjate suhetest ja omavahelistest sisepingetest aastatel 1670-78 ja Gottfried Etzoldi uurimus Tallinna kaupmeestest ja kaubandusest Uusikaupungi rahust 18. sajandi keskpaigani. Mõni aasta hiljem, 1978. a, jõudis kaante vahele Otto-Heinrich Eliase põhjalik käsitus Katariina II reformipoliitikast ja asehalduskorra-aegsest (1783-1796) Tallinnast.² Tegelikult võime rääkida ka viiendast doktoritööst. Nimelt kaitses samal 1978. a oma väitekirja teemal "Tallinna elanikkond ja selle struktuur aastatel 1754-1804" Csaha Janos Kenez. Kahjuks ei ole tema töö eraldi raamatuna laiemal lugejaskonnani jõudnud.³

Pärast enam kui kümne aastast vaheaega, on noorema põlvkonna baltisaksa ajaloolastelt taas ilmunud kaks uut monograafiat. 1991. a ilmusid Ernst Gierlichi ja Arno Weinmanni uurimused Brömsebro rahu (1645) eelsest ja järgsest Tallinna ajaloost. Seega asetuvad nad ühte ritta eelpool viidatud doktoritöödega, kuid eesmärgiseade, probleemide ringi ja esituslaadi poolest on tegu täiesti iseseisvate ja omanäoliste töödega, mis peaksid huvi pakkuma nii Tallinna kui ka teiste Eesti linnade ajaloost huvitatuile.

Ernst Gierlich on oma doktoritöö "Tallinn 1621-1645: Liivimaa vallutamisest Gustav Adolphi poolt kuni Brömsebro rahuni" perioodivalikut põhjendanud tõdemusega, et ehkki need piiridatumid ei kujutanud endast olulisi sündmusi Tallinna ajaloos, oli neil siiski mõju linna arengule ja seda eelkõige ülemere- ja sisemaa-kaubanduse osas. Samas nimetab autor tehtud piiritlust väliseks, selgitades seda vajadusega täita ajaline lünk S. Hartmanni, J.D. von Petzoldi, O.-H. Eliase jt tööde vahel (lk 10). Seega on vaatluse alla võetud suhteliselt kitsas ajalõik, mis on lühem kui üks inim põlv. Kuid tänu ajalisele piiratusele saab autor anda põhjalikuma läbilõike linna paljutahksest elust ja elanikest.

Seatud eesmärgi saavutamiseks on E. Gierlich eristanud kaheksat erinevat eluvaldkonda: 1. linna poliitiline ülesehitus, 2. majanduselu, 3. maa- ja mõisamajandus, 4. kohtukorraldus, 5. sõjandus, 6. sotsiaalsed vahekorrad, 7. kiriku- ja 8. kultuurielu.

Allikana on töö kirjutamisel piirdutud Tallinna Linnaarhiivi materjalidega ja seejuures on ülekaalukalt esikohal rae protokollid. Kuna ülejäänud arhivaalid (linna privileegid, finantsaruanded, laevasõidulehed, kirjavahetus jne.) on sekundaarset liiki, võime väita, et E. Gierlich jälgib Tallinna ajalugu raeliikmete silme läbi.

E. Gierlichi doktoritöö nurgakiviks on Tallinna poliitilist ülesehitust ja tema erinevate institutsioonide funktsioneerimist käsitlev peatükk (lk 21-118). Tallinna õigused ja vabadused olid fikseeritud linna privileegides, mille kinnitamine ja muutmine kuulus Rootsi kuninga kompetentsi. Samuti reguleerisid linnaelu aktuaalseid küsimusi mitmesugused kuninglikud mandaadid, deklaratsioonid ja resolutsioonid. Kuid erinevalt teistest Rootsi riigi linnadest oli Tallinnal säilinud suhteliselt suur autonoomia, mille üheks tõenduseks oli jätkuvalt kehtiv Lübecki linnaõigus (täpsemalt küll selle 1586. a revideeritud variant). Ainult kõrgemaks apellatsioonikohtuks oli Tallinnale alates 1584. aastast Lübecki asemel Stockholmi õuekohus. Ka neis linnaelu küsimustes, millised Lübecki õiguses reguleerimist ei leidnud, pidasid tallinlased silmas Lübecki eeskujusid ja tavasid (lk 21).

Vastavalt Lübecki õigusele ja sealsele tavale oli Tallinnas välja töötatud kodanike õigused ja kodani-

kuks saamise põhimõtted (lk 22-23). Samuti sätestas Lübecki õigus rae tegevuse ja kompetentsi üldpõhimõtted. Kuid tänu rae autonoomiale töötati seal omakorda välja linnale sobivad reeglid (mitmesuguste ühisaegaste sisekord, rõiva-, matuse-, pulma- ja tänavakaubanduse kord jms). Seejuures kujunes üheks kesksemaks vaidlusteemaks linna kogukonna esindajate (eelkõige Suurgildi) osa linnaelu juhtimises ja rahaasjade kontrollimises (lk 23-48). Loomulikult ei olnud raad huvitatud oma võimu jagamisest. Ja kui Suurgildi liikmeil oligi võimalus osaleda mitme institutsiooni töös, siis väike- ehk käsitöögildide (Kanuti ja Oleviste gild) esindajatel see õigus praktiliselt puudus. Sellest tulenesid arusaamatused ja vaidlused mitte ainult rae ja gildide, vaid ka gildide endi vahel. Vaadeldaval perioodil ei kujunenud need küll nii tõsisteks konfliktideks, nagu see juhtus 17. sajandi teisel poolel. Kuid rae ja gildide suhteid ei saa käsitleda ainult vastuolulistena. Moodustas ju gildide liikmeskond aktiivsema osa linna kogukonnast, kelle seisukohti tuli rael arvestada. Suurgildi puhul ei tohi unustada, et enamuse raeliikmeid koostes just sealt. Vaid Oleviste gild oma valdavalt mittesakslastest liikmetega jäi teiste varju. Kahjuks ei esita aga E. Gierlich mingeid andmeid kolme Tallinna gildi ja Mustpeade vennaskonna liikmete arvu kohta (lk 48-57).

Mõningaid etteheiteid teeksin E. Gierlichile Tallinna finantside käsitlemise osas (lk 62-74). Leheküljel 72 on toodud andmed linna sissetulekute ja väljaminekute aastatel 1619-45. Kuid seda on tehtud valikuliselt, ehkki tabelit saatvast tekstist selgub, et autori käsutuses on olnud materjali kõigi aastate kohta. Konkreetseid arvandmeid ei ole esitatud ka kogutud naelatolli, aktsiisi jt tuluallike suuruse kohta ning nende jagunemise proportsioonidest. Samuti soovinuks saada enam infot linna väljaminekute jaotumisest. Andmete esitamine ainult 1635. a kohta on ebapiisav (lk 72-73), sest nagu autor isegi märgib, olid nimetatud aasta tulud perioodi madalaimad, mis mõjus negatiivselt rahade jagamisele. Nii näiteks ei saanud 1635. a anda toetusrahasid üliõpilastele, leskedele ja vaestele. Muuski osas tuli olla kokkuhoidlik.

Samavõrd keerukad kui rae ja kogukonna suhted, olid pingelised linna vahekorrad krooniga (lk 83-101), seda nii majanduse kui ka poliitika vallas. Majanduses püüdis Tallinn end kiivalt kaitsta merkantiniislikku laadi reformiplaanide eest. Vähesel autonoomiaga Rootsi linnades oli riigi poolt algatatud kompaniide ja manufaktuuride tegevus tavaline, kuid Tallinn seisis oma õiguste ja vabaduste kaitse ettekäändel sellistele püüdlustele jäigalt vastu. Samuti esines arusaamatusi ja vaidlusi linna osavõtu suuruse üle sõjategevusest, sõjaväelaste majutamisest ja kontributsioonidest. 1628/29. a asendati kontributsioon mitte vähem koormava riikliku sisse- ja väljaveotolli-litsentsiga, mis pandi vilja väljaveokeeldude ja riiklike viljaostude (madalamad turuhinnast) tõttu niigi allakäinud kaubandusele.

Omad pinged valitsesid ka Tallinna linna ja Toompeal resideeriva kubeneri ning talle alluvate garnisoni ja kohtuorganite vahel (lk 101-110). Eriti viimasega tekkis vaidlusi jurisdiktsiooni territooriumi üle, st. kus lõppes linnakohtu võimkond ja algas linnusekohtu oma. Vaidlusi õigusemõistmise üle oli Tallinna rael ka Eestimaa Ülemmaakohtuga. Sellele lisandusid piiritülid ja linna põgenenud talupoegade probleem (lk 111-118).

E. Gierlichi töö teine suurem peatükk on pühendatud linna majanduslikule arengule (lk 119-216). Traditsiooniliselt on see jagatud kaheks - kaubandus ja käsitöö. Kahjuks ei ole autoril kummaski valdkonnas seni teadaolevale palju uut lisada. Jääb üle vaid tõdeda, et esitatu aluseks on Arnold Soomi uurimused Rootsi poliitikast vene transiitkaubanduse suhtes üle Eesti linnade, Balti viljakaubandusest ja Tallinna kaubandusest,⁴ nagu ka W.-R. Rühle artikkel 17. sajandi alguse Tallinna kaubandusest.⁵ Kahjuks ei ole E. Gierlichile kättesaadav olnud Helmut Piirimäe faktiderohke venekeelne artikkel Tallinna 17. sajandi kaubandusest.⁶ Samalaadseid etteheiteid võib teha käsitöö osas, mis on samuti A. Soomi poolt põhjalikult käsitlemist leidnud.⁷ E. Gierlich, püüdes valgustada linnaelu kõiki tahke, on kaubanduse puhul jäänud üsna pealiskaudseks, tutvustades igast asjast midagi ja natuke. Nii on Tallinna eksport ja import mahtunud ainult kümnekonnale leheküljele (lk 125-135). Tekstile lisatud, kuid enamuses kommenteerimata arvutil koostatud graafikud ei anna meile täpseid arvandmeid; seega visuaalselt küll kenad vaadata, aga väheinformatiivsed. Leheküljel 124 on toodud huvitavaid andmeid aastatel 1626-42 Tallinnasse sõitnud laevade keskmisest kandevõimest. Kuid samad andmed oleks võinud esitada eri piirkondade kohta eraldi. Vähe on kasu teadmisest, et 20 aasta jooksul suurenes Hollandi laevade kandevõime pea kaks korda ja Läänemere-äärsete linnade (Lübeck, Gdansk jt.) laevadel ainult vähesel määral. Olgu siinkohal võrdluseks toodud, et selliseid andmeid on Narva osas esile toonud H. Piirimäe.⁸

Majanduselu valgustava peatüki juures on tõeliseks õnnestumiseks mündindust ja rahaväärtuse muutumist käsitlev osa ning sellega seonduv linlaste sissetulekute ja kulutuste võrdlev analüüs (lk 195-215). Nagu selgub, ei tulnud 17. sajandi II veerandil inimeste töötasud ja sissetulekud elukalliduse tõusuga kaasa.

Otseses seoses eelnevaga on Tallinna maa- ehk mõisamajandust valgustav III peatükk (lk 216-227). Linna valduses oli nii tavalisi kui ka kirikumõisu. Neist esimesest laekusid tulud Ühislaekasse ja teisest Jumalalaekasse. Nagu autor Keila mõisa näite varal veenvalt tõestab, oli mõisate majandamine linnale üsna keerukas ettevõtmine; pidevalt oli päevakorral nende väljarendamine, pantimine, vahetamine.

Linna majanduselu juhtimise kõrval oli rae tähtsaimaks funktsiooniks õigusemõistmine (lk 228-255).

Linnakohtule allusid kõik linnaelanikud, väljaarvatud aadlikud, kes allusid seisuslikule Eestimaa Ülemmaakohtule või Tallinna linnusekohtule. Vaimulike kohtuasju arutas konsistoorium. Tsiviilasjade (võla-, kaubandus-, laevade prahtimise, pärandus- ja eestkostesjad, aga ka kinnisvara ülekanded, rendid jne) puhul oli esimeseks instantsiks Foogtikohus raeliikmeist valitud kohtufoogtide juhtimisel. Järgmine instants oli Raekohus, mille töös osales kogu raad juhtiva bürgermeistriga eesotsas. Viimasesse tulid kohtuasjad kas otse või juba Foogtikohustus langetatud otsuse põhjal. Samuti arutati seal kriminaalasju (solvangud, vargused, liiderlikkus, nõidumised, tapmised jne), kuid nii mõnigi raskem juhtum võis apellatsiooni korras minna edasi Stokholmi õuekohtusse. Omaette organiks oh nn. *Wettegericht*, mille peaulesandeks oli jälgida rae korralduste täitmist.

Viies peatükk on pühendatud tallinlaste sõjaliste koormistele (lk 256-276), s.o. linnaelanike küüdi-, majutus- ja ehituskohustustele linnakindlustuste juures. Kindlustustööde juures oodanuks viidet 1980. aastal avaldatud Rein Zobeli põhjalikule monograafiale Tallinna keskaegsetest kindlustustest.⁹ Joonealuses on küll viidatud tema 1966. a ilmunud samateemalisele lühivormile,¹⁰ kuid kasutatud kirjanduse loetelus ei leia ma enam ka seda teost.

Sotsiaalseid suhteid valgustavas kuendas peatükis (lk 277-322) annab rohket ainet kaasamõtlemiseks E. Gierlichi nägemus Tallinna elanikkonna suurusel. Kõrvutades mitmesuguseid maksulehti (kvartaliarved, vallirahad jne) pakub autor oletatavaks all-linna (koos eeslinnadega) elanike arvuku ajavahes 1625-30 4700-5000 inimest (lk 281). Võrdluseks olgu toodud, et H. von zur Mühlen on esitanud 16. sajandi I poole all-linnas elanute arvuku 5000 ja J. D. von Pezold 1680. aastate osas 8000-9000 inimest (viimane siiski koos Toompeaga).¹¹ Samade maksulehtede põhjal on E. Gierlich koostanud ülevaate Tallinna elanike rahvuslikust koosseisust, kus ta seni 16. sajandi I poole suhtes käibel olnud sakslaste osa 40% elanikkonnast¹² on 17. sajandi II veerandiks tõstnud 57%-le (lk 285-286). Arvestades aga maksulehtede täitmise suurt ebatäpsust alamrahva osas, võis sakslaste osa tegelikult siiski endiseks jääda. Samas peatükis on käsitletud ka Tallinna hügieeni- ja tervishoiuolusid (lk 303-322), kusjuures oodanuks kas või historiograafilist viidet Heino Gustavsoni sellealastele töödele.¹³

Ehkki kiriku- ja kultuurielu oli keskaegses linnas väga tihedalt omavahel põimunud, vaatleb E. Gierlich neid nähtusi töö kahes viimasel peatükis eraldi (lk 323-378). Ometi märgib ka autor ise, et Tallinna rael oli Lübecki eeskujul episkopaalõigus mitte ainult kirikuvarede ja vaimulike ametisääramise, vaid ka koolide juhtimise üle. See õigus pärines reformatsiooni-eelsest perioodist ja jäi püsima Rootsi võimuperioodi algul. Rae suur autonoomia kiriku- ja koolielu küsimustes tekitas vastuolu Toompeal asuva Eestimaa piiskopiga,

kes püüdis oma jurisdiktsiooni alla saada ka Tallinna all-linna. See õnnestuski, kuid alles 1686. aastal.

Kirikuelu all käsitleb E. Gierlich Tallinna erinevate koguduste probleeme. Mõlemal saksa kogudusel ja eesti kogudusel oh oma jumalakoda (Niguliste, Oleviste ning Pühavaimu kirik), rootsi koguduse jumalateenistusi peeti aga erinevates kirikutes. Siit said alguse pinged nende põhikogudustega. Sageli omandasid omavahelised suhted isegi rahvastevahelise vaenu ilme. Autor on peatunud ka kirikute finantseerimise, konsistooriumi töö ja jumalateenistuste läbiviimise korra juures.

Kultuurielule pühendatud peatükis on õnnestunud poeglaste partikulaarkooli ja tütarlastekooli lähem tutvustus (lk 344-351). Juhiksin tähelepanu ka Tallinna gümnaasiumi asutamisele väga detailsele kirjeldusele (lk 352-357). Gümnaasiumi rajamine sai võimalikuks tänu Eestimaa rüütelkonna ja Tallinna rae vahel saavutatud kompromissile, kus mõlemad pooled loobusid oma nõudmistest endise Mihkli kloostri hoonetele ja varale. Siingi eeldanuks viidet kooli 350. juubeli puhul 1981. aastal koostatud eestikeelsele ajaloole.¹⁴

Arno Weinmanni väitekirja "Tallinn 1646-1672: Brömsebro rahust Karl XI iseseisva valitsemise alguseni" eesmärgiseade on kitsam. Toetudes samuti Tallinna rae protokollidele, on ta keskendunud eelkõige linnaelu kolmele sõlmprobleemide ringile (lk 8-10).

Esimeseks suuremaks probleemiks, mis vaadeldaval perioodil tõsiselt linna majanduslikku ja poliitilist elu mõjutas, oli 1648. aasta Tallinna rae ja Rootsi riigivalitsuse vahel sõlmitud kaubandusleping. See moodustas ühe osa Rootsi Läänemerekaubanduse reformiplaanist (lk 11-36). 1648. aasta lepingu peaesmärgiks oli Läänemere kaubanduselu elavdamine ning madalmaalaste, lüübecklaste, inglaste jt. kaubanduse Arhangelskist Tallinnasse suunamine. Tallinna osa uue kaubanduslepingu väljatöötamisel oli tagasihoidlik - enamus lepingupunkte oli linnale ette kirjutatud ja neid ei olnud võimalik muuta ega isegi nende üle diskuteerida. Tallinnale soodsate otsuste langetamist segasid ka sagedased vastuolud ja eriarvamused rae ja Suurgildi vahel, mida Rootsi võimukandjad oskuslikult ära kasutasid. Selle tulemusena pidi Tallinn loobuma mitmetest oma ajaloolistest õigustest. Võõrastele kaupmeestele antud omavaheliste kaubatehingute õigus oh Tallinna kaupmeestele äärmiselt kahjulik. Praktiliselt tähendas see põhimõtte - "võõras ei kauple võõraga" tühistamist. Kuigi Rootsi riik 1650. ja 1653. a resolutsioonidega mõningad ajaloolised õigused taastas, tähendas toimunu ikkagi Tallinna rae järkjärgulist tagasiõigust linna majanduselu iseseisvast juhtimisest.

Omaette probleemiks on 1648. aasta lepingu otse- ja mõju Tallinna kaubandusele. A. Weinmann leiab tol- lisissetulekute, sisse- ja väljasõitnud laevade arvu, nende koormatuse ja peamiste kaubaartiklite analüüsimise tulemusena, et 1650. aastate esimese poole jooksul mingit olulist murrangut ei toimunud. Seejärel viis aga kau-

banduse otsustavalt madalseisu 1656. aastal puhkenud Vene-Rootsi sõda, millega kaasnes 1657. aasta katk. 1660. aasta kaubanduse hindamist takistab aga allikate puudumine. Olgu siinkohal võrdlusena toodud, et kui sõlmitud lepinguga ei kaasnenud Tallinna kui ühe lepingupoole kaubanduse kiiret ja märgatavat elavnemist, siis naaberlinnade Narva ja Nyeni 17. sajandi II poole arengule oli selle mõju otsene. Üks põhjus peitus tollides, mis alates 1648. aastast olid kõigile kolmele linnale ühe tasemega.

1648. aasta lepingujärgse Tallinna kaubanduse käsitlemise juures on A. Weinmann viidanud A. Soomi vastavateemalistele töödele,¹⁵ samas teda mitte korra, vaid täiendades. Kuid temalegi ei ole olnud kättesaadav H. Piirimäe Tallinna 17. sajandi kaubandust käsitlev artikkel,¹⁶ mille põhiseisukohad on avaldatud ka 1976. aastal ilmunud "Tallinna ajaloo" I köites.¹⁷

Ei tahaks aga nõustuda A. Weinmanni väitega, et 1651. aasta vilja väljaveo tõusu taga võis olla selle suurtes kogustes vahetamine soola vastu Venemaal (lk 23-24). Vilja väljavedu Venemaalt oli pea kogu 17. sajandil keelatud ja Tallinn varustas end peamiselt kohaliku Eesti- ja Liivimaalt pärineva viljaga.¹⁸

Kaubanduse reformiplaanide ühe osana vaatleb A. Weinmann Tallinna vaidlusi kuberner Erich Oxenstiernaga talupojakaubanduse üle (lk 32-35). Probleem oli selles, kas jätkata senist "sõbrakaubanduse" süsteemi või vabastada talupojad võlasõltuvusest, andes neile oma toodete realiseerimiseks suurema valikuvabaduse. Kuigi "sõbrakaubandust" on varemgi üsna põhjalikult käsitletud, eeskätt A. Soomi poolt,¹⁹ võime edaspidigi esitada küsimuse selle kaubandusvormi kasulikkusest talupojale. Tuleb ju ühelt poolt lugeda negatiivseks talupoja võlasõltuvust, mis sageli pärandati isalt pojale. Teiselt poolt ei tohi unustada, et talumehel oli linnas nn. oma kaupmees, kelle poole sai pöörduda krediidi ja ikaldusaastatel isegi vilja saamiseks.

A. Weinmanni uurimuse huvipakkuvam osa käsitleb Vene-Rootsi sõja- ja katkuäegset Tallinna (lk 36-85). Ka siin väärib esiletõstmist tema nägemus linnaelanike arvust nii katku eel kui ka järel. Kui linna territooriumil oli 1654/55. a 518 maksukohustuslikku majapidamist ja võttes majapidamise suuruseks keskmiselt seitse inimest, saab autor all-linna elanike arvuks 3626. Liites sellele umbes 3000 eeslinnade elanikku tuleb Tallinna rahvaarvuks (ilma Toompeata) enam kui 6000 hinge (lk 36-44). Seega võrreldes E. Gierlichi perioodiga on Tallinna elanikkond suurenenud. Sedavõrd laastavam oli katk. Peamiselt kaupmeeste eluasemeks olnud Suure-Rannavärava kvartalis jäi A. Weinmanni andmetel ellu 37,1%, kolmes madalama elujärgega käsitöölise linnakvartalis aga 25,5 elanikest. Arvestades ebatäpsusi katkujärgsete maksulehtede täitmisel ja osa elanikkonna linnast põgenemist, suri katku umbes 2/3 tallinnlasi (lk 45-50).

Katkuga üheaegselt tuli Tallinnal kanda sõjaraskusi (lk 50-85). Lisaks riigi poolt nõutud kindlustustöödele pandi linnale peale kõikvõimalikke kontributsioone. Pealegi oli linn 1653. aastal andnud kuninganna Kristiinale 30.000 riigitaalrit laenu, mille tagasimaksimine lükkus sõja tõttu 1670.-80. aastatesse. Majandustegevuse seiskudes muutus endine laenuandja peagi ise laenuvõtjaks.

A. Weinmanni dissertatsiooni kolmas suurem probleemistik hõlmab Tallinna rae võitlust oma autoriteedi ja sõltumatuse säilitamise eest linnas (lk 86-156). 1660. aastatel esile tulnud rae vastuolud linnakodanikega said alguse eelkõige katkust. Allakäinud majanduse kiiremaks taastamiseks pidas raad vajalikuks kergendada uute meistrite ja sellide vastuvõttu tsunftidesse. Sellega ignoreeriti tsunftide skraades sätestatud sisekorda. Vastuolud kulmineerusid 1661. aasta augustis käsitöömeistrite ja linnasõdurite kokkupõrkega raekoja platsil. Kuigi väikegildid pöördusid abi saamiseks ja lahenduse leidmiseks Rootsi riigivalitsuse poole ja Tallinna raad oli sunnitud Kanuti gildi altermanni arreteerimisotsuse annuleerima, ei saavutanud käsitöölisedki täit edu. Saatuslikuks said taas vastuolud nii gildide eneste vahel kui ka Oleviste gildi saksa elemendi vastandumine mittedakslastega.

Sõjast ja katkust tingitud pingeline olukord sundis ka Suurgildi nõudma raelt suuremat kontrolliõigust linna valitsemise üle. Pealegi ärritas kaupmeeskonda vähe edu toonud 1648. aasta kaubandusleping. Taastamaks varasemaid õigusi, nõuti esmajoones võraste kaupmeeste tegevuse piiramist. Kõigele lisaks tüli personaliseerus. Nimelt süüdistati linnas valitsevas ebaõigluses bürgermeister H. Tunderfeldti ja raesekretär H. Fonni, kes nõbudena mõjutasid kogu rae tegevust. Osalise lahenduseni jõuti 1672. aastal kuberner B. Horni vahendusel saavutatud kokkuleppega, millega raad rahuldus mõningad kaupmeeste teisejärgulised nõudmised. Kokkuvõtvalt võime tõdeda, et A. Weinmanni poolt esile toodud rae ja gildide vahelised vastuolud moodustasid eeloo konfliktidele, mida 1670.-80. aastate osas on väga detailselt käsitletud J. D von Pezold.²⁰

Oma töö viimases, neljandas osas, väljub A. Weinmann ainult Tallinna tasandilt, vaadeldes lühidalt linna suhteid tema naabrite - Eestimaa aadli ning Narva ja Nyeni linnaga. Eestimaa rüütelkonnaga kujunes põhiliseks vaidlusteemaks aadlike vaba viljakaubandus Tallinna sadamas (lk 157-160), Narva ja Nyeni puhul oli selleks tallinnlaste vaba soola- ja heeringakaubanduse õigus üle nende linnade Venemaale (lk 160-163). Viimamainitud teema puhul teeksin aga A. Weinmannile tõsisid etteheiteid. Nimelt säilitatakse Tallinna Linnarhüüvis väga mahukaid Narva ja Tallinna 16./17. sajandi kaubandustüülisid kajastavaid toimikuid. Neisse on koondatud kõikvõimalikke asjakohaseid kirju, väljavõtteid privileegidest, resolutsioonidest, protokollidest jt.

materjale.²¹ Kõik need allikad olid 1990. aastani Koeblenzis uurijatele kättesaadavad ja nende põhjal võinuks teha ka vaadeldavast soola- ja heeringakaubanduse tülist detailse ülevaate. Nüüd on aga mainitud tüli (mille juured ulatuvad tegelikult Liivi sõja eelsesse perioodi) mahutatud ainult paarile leheküljele. Samuti ei tahaks seda probleemi vaadelda ainult kahe linna kaupmeeste kemplemisena. Konflikti arutati juba Rootsi kommerts-kolleegiumi tasandil ning sisuliselt vaieldi vanade hansaegsete põhimõtete kehtimise üle uusaegses Narva kaubandussituatsioonis.

Lõpetuseks teeks nii E. Gierlichile kui ka A. Weinmannile etteheiteid kasutatud kirjanduse osas. Eesti autorite tööde mittetundmisele oleme eespool juba viidanud. Mõlemale autorile on omane ka liigne Tallinnakesksus. Kahtlemata oleks uurimusi rikastanud võrdlusmaterjal Põhja-Saksamaa, Rootsi ja ka teiste Eesti linnadega, sest käsitletavat linnasisesed ja linna ning riigivõimuorganite vahelised vastuolud ei ole iseloomulikud ainult Tallinnale.²² Samas ei ole aga kahtlust, et vaatamata kõigile esile toodud puudustele, saame E. Gierlich ja A. Weinmanni doktoritööde põhjal üsna hea pildi ühe linna ülesehitusest, tema institutsioonide funktsioonidest ning linnasisesest konfliktidest. Julgeksin neid töid soovitada kõigile linnaajaloolastele. Tegu ei ole nahksete ja kuivade ajalooõpikutega, vaid edasimõtlemiseks palju ainet pakkuvate tõsiste uurimustega.

Nüüd, kus Tallinna Linnaarhiiv on taas kodus, jääb üle soovida, et seda kasutataks uurijate poolt sama intensiivselt kui seda tehti Saksamaal.

VIITED

¹ P. Johansen, *H. von zur Mühlen*, Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. // Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart im Auftrage des Johann-Gottfried-Herder-Forschungsrates e. V. hrsg von R. Schmidt und H. Weczerka. 15. Köln/Wien, 1973; Vt ka: P. Ariste, Tähelepanav teos Tallinna eestlastest XIV-XVI sajandil (P. Johansen, H. von zur Mühlen). // Keel ja Kirjandus. 1974. Nr 8. Lk 504-508.

² S. Hartmann, *Reval im Nordischen Krieg*. // Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 1. Bonn-Godesberg, 1973; I.D. von Pezold, *Reval 1670-1687: Rat, Gilden und schwedische Stadthererschaft*. // Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte. NF. Bd. 21. Köln/Wien, 1975; G. Etzold, *Seehandel und Kaufleute in Reval nach dem Frieden von Nystad bis zum Mitte des 18. Jahrhunderts*. // Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas. Nr. 99. Marburg/Lahn, 1975; Elias O.-H. *Reval in der Reformpolitik Katarinas II: Die Statthalterschafts Zeit 1783-1796*. // Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 3.

Bonn/Bad-Godesberg, 1978; Vt. ka T. Veispak, *Neli monograafiat 17.-18. sajandi Tallinna ajaloo*. // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. 30. Ühiskonnateadused. 1981. Nr 3. Lk 338-343.

³ T. Veispak, *Väitekiri Tallinna 18. sajandi rahvastikust (Csaha Janoz Kenez. Beiträge zur Bevölkerungsstruktur von Reval in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts (1754-1804)/Inaugural-Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Dr. phil., vorgelegt dem Fachbereich Geschichtswissenschaft der Johannes-Gutenberg-Universität zu Mainz. Marburg/Lahn, 1978.)*. // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. 32. Ühiskonnateadused. 1983. Nr 1. Lk 82-84.

⁴ A. Soom, *Die Politik Schwedes bezüglich des russischen Transithandels über die estnischen Städte in den Jahren 1636-1656*. // Opetatud Eesti Seltsi toimetused XXXII. Trt, 1940; A. Soom, *Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert*. // Kungl. Vitterhets Historie och Aktivites Akademiens Handlingar. Historisk serien. Lund, 1961; A. Soom, *Der Handel Revels im siebzehnten Jahrhundert*. Wiesbaden, 1968.

⁵ W.-R. Rühge, *Revals Seehandel 1617-1624*. // Zeitschrift für Ostforschung. 1989 (38).

⁶ H. Piirimäe, *Nekotorõe voprosõ trazitnoi torgovli Rossii so stranami Zapadnoi Jevropõ tšerez Tallin v XVII v.* // Ekonomitsjeskie svjazi Pribaltiki s Rossiiei. Sbornik statei. Riga, 1968. S 95-116.

⁷ A. Soom, *Die Zunfthandwerker in Reval im siebzehnten Jahrhundert*. // Kungl. Vitterhets Historie och Aktivites Akademiens Handlingar. Historiska Serien 15. Stockholm, 1971.

⁸ H. Piirimäe, *A. Sostav, objom i raspredelenie russkogo vovoza v 1661-1700 gg. tšerez svedskie vladenija v Pribaltike na primere g. Narvõ*. // Skandinavskii sbornik. Nr V. Tallinn, 1962. S 43-45; H.A. Piirimäe, *Torgovõe otnošenija Rossii so Švetsiei i drugimi staranami Evropõ po materialam narvskogo vovoza v 1661-1700 gg.* // Skandinavskii sbornik. Nr VII. Tln, 1963. S 49-50.

⁹ R. Zobel, *Tallinna keskaegsed kindlustused*. Tln, 1980.

¹⁰ R. Zobel, *Tallinna linnamüür*. Tln, 1966.

¹¹ H. von zur Mühlen, *Versuch einer soziologischen Erfassung der Bevölkerung Revels im Spätmittelalter*. // Hansische Geschichtsblätter. 75 (1957). S. 66; I.D. von Pezold, *Reval 1670-1687*. S 10-11.

¹² H. von zur Mühlen, *Versuch*. S. 67; P. Johansen, *H. von zur Mühlen*, Deutsch und Undeutsch. S. 124.

¹³ H. Gustavson, *Meditsiinist vanas Tallinnas kuni 1816. a*. Tln, 1969; H. Gustavson, *Tallinna vanadest apteekidest kuni 1917. a*. Tln, 1972.

¹⁴ Tallinna 1. Keskkool 1631-1981: NSV Liidu vanima keskkooli minevik ja tänapäev/Koost. E. Laul. Tln, 1981.

¹⁵ Vt viide 4.

¹⁶ Vt viide 6.

¹⁷ H. Piirimäe, *Kaubandus*. // Tallinna ajalugu: 1860-ndate aastate. // Koost. R. Pullat. Tln, 1976. Lk 244-262.

¹⁸ H. Piirimäe, *Vene-Rootsi viljakaubandusest 17. sajandil*. // Eesti NSV Teaduste Akadeemia toimetised. 15. Ühiskonnateaduste seria. 1966. Nr 1. Lk 45-54.

¹⁹ A. Soom, *Der baltische Getreidehandel*. S. 260-270.

²⁰ I.D. von Pezold, *Reval 1670-1687*.

²¹ TLA. Aa. 225; Bh. 62 I-II (1-4); Bh. 63 I.

²² Vt. näiteks J. Asch, *Rat und Bürgerschaft in Lübeck 1558-1669*. Lübeck, 1961; D. Lindström, *Skrå, stad och stat: Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350-1622*. Uppsala, 1991.

Enn Küng

KAHE HARJUMAA KIHELKONNA AJALUGU KODU-UURIJALT

Julius Põldmäe. Jüri kihelkond. Minevik ja tänapäev. Kirjastuskooperatiiv "Faatum" 1991. 59 lk + 16 pilditahvliit. Julius Põldmäe. Harju-Jaani kihelkond läbi aegade. AS Infotrukk. Tln, 1992, 113 lk + 18 pilditahvliit.

Kaks teeneka põllumehe, publitsisti ja kodu-uurija Julius Põldmäe sulest ilmunud raamatukest on kiiduväärseks katseks aidata üle saada teatud mälulünkadest, mida vahepealsed aastakümned on meie rahvale tekitanud, räsides eriti hoolimatult nooremate põlvkondade ajaloolisi juuri ja kodukohatunnetust.

Esimese raamatu saatesõnas kirjutab autor: *viimased ajal võib kuulda rahvasuust ja lugeda ajakirjandusest ikka rohkem ja rohkem mõisteid "maakond", "kihelkond" ja "vald", ometi ei suuda praegune põlvkond nende mõistete taga peituvat lahti mõtestada sel määral, et neid üksusi uuesti kasutusele võtta. Ja ometi me seda kavatseme. Järelikult on vaja nende mõistetega ajaloolisest aspektist lähemalt tutvuda.* Sellisest eesmärgipüstitusest lähtudes annabki autor lugejale ülevaate Jüri minevikust (lk 5-48), alustades selle paikkonna vanemast ajaloo ja kirikukihelkonna kujunemiskäigust. Seejärel esitatakse fakte Jüri koguduse eluolust, mõisatest, usuilistest liikumistest, koolioludest, majandus- ja seltsielust. Omaette peatüki on pälvinud kultuurilukku jälgi jätnud jürilased. Mainides väga napilt 1917-20 aastate olulisimaid poliitilisi sündmusi, jõuab J. Põldmäe Eesti Vabariigi aega, mil kihelkond haldusüksusena lõplikult taandub, andes koha valdadele. Tuginedes 1939. aasta põllumajandusloenduse andmeile, koormab põllumehest autor selles osas lugejat põllumajandusstatistikaga isegi üle. Ajalooline osa lõpeb ülevaatega vallavolikogude tegevusest. Viimased 50 aastat on autorile tänapäev, so elamine nõukogude korra oludes. Raamatu selles osas (lk 48-55) keskendub autor peamiselt haldusküsimustele - valdade likvideerimisele, külanõukogude ja kolhooside-sovhooside asutamisele ja reorganiseerimisele.

Harju-Jaani kihelkonna ajaloo ülevaade on koostatud paljus analoogselt eelmise tööga. Erinevuseks on, et puudub nn tänapäevale pühendatud osa ning käsitluse raskuspunkt asub Eesti Vabariigi ajal (lk 50-109). Selle töö huvitavaimaks ja uudsemaks osaks ongi käsitlus vallast kohaliku haldusüksusena. Autor annab üsna hea ülevaate vallast - algul üldiselt, alates tekkest 19. sajandi algul kuni Eesti Vabariigi lõpuni, siis aga kahest konkreetsest Harju-Jaani kihelkonna piires eksisteerinud vallast - Peningist ja Raasikust. Tänu arhiivis säilinud Peningi valla volikogu ja vallavalitsuse materjalidele saab eriti värvika pildi Peningi omavalitsuse tegevusest 1917-40. Refereerides vallaprotokolle, annab J. Põldmäe aastate kaupa ülevaate sellest, kuidas teostus maareform, millised olid vallamaksud, kuidas teostati hoolekannet ja korraldati haridusasju, millised olid poliitilised jõuabekorrad valla tasandil ning mil-

line oli vallaomavalitsuse büdžett (1938/39. aasta näitel). Säilinud materjalide tõttu natuke napim, kuid siiski eelmist mitmes punktis täiendav on ülevaade Raasiku vallast 1918-40. Raamatu lõpus on jälle 1939. aasta põllumajandusloenduse põhjal antud ülevaade põllumajanduse arengutasemest Peningi ja Raasiku valla alal. Seda on kõrvutatud andmetega sõjajärgsest ajast. Selgub, et siinses põllumajanduses jõuti 1939. a tasemeni alles 20 aastat pärast II maailmasõja lõppu.

Korrektne on viitamine kasutatud kirjandusele ja allikaile. Huvitavat lisa pakuvad mõlemas raamatus fotod, eriti teise raamatu pilditahvliid "Pilte Harju-Jaani kihelkonnast 19. sajandi lõpuaastail. Pildistanud Peningi koolmeister ja vallakirjutaja Heinrich Tiidermann (1863-1904)" (31 fotot).

Viimastel aastakümnetel on kodu-uurijad koostanud mitmeid käsikirjalisi kodukihelkondade ajalugusid, ent J. Põldmäe tööd on esimeseks nii ulatuslikuks läbimurdeks trükisõnasse. Muidugi on lokaalajaloo tegelejad ka kutselised ajaloolased. Kihelkondade, valdade ja isegi külade ajalugu on uuritud üliõpilaste diplomitööde tasemel üsna palju. Enamasti hõlmavad need aga lühemaid perioode (tavaliselt 19. sajandi keskpaigast 20. sajandi alguseni) või keskenduvad üksikutele valdkondadele (asutuse-, rahvastiku-, kooli- ja kultuuriloole). Laiema haardega lokaalajalugusid on kutseliste ajaloolaste sulest seni ilmunud vaid üks - Enn Tarveli "Lahemaa ajalugu" (1983). Viimast tuleks seni pidada teatud etaloniks, unustamata seni meie kõige esimest - *prof theol. Joh. Köpu* mahukat monograafiat "Laiuse kihelkonna ajalugu" (1935). Ka mujal maailmas on lokaalajalugu tõsine uurimisvaldkond, mille tasemest meil paraku päris õige ülevaade puudub. Eesti Vabariigi ajal, mil prof. Hans Kruus sõnastas Eesti kihelkondade ajaloo koostamise põhimõtted ja programmi (vt Ajalooline Ajakiri 1930, nr 1/2, lk 117-120), tehti selles valdkonnas esimesed tõsised sammud. Valmis sai paar põhjalikumad uurimust, nagu käsikirja jäänud *Joh. Hiilemetsa (mag. phil)* väitekiri "Torma kihelkonna ajalugu" ja *Hugo Rebase* "Rannu kihelkonna ajalugu vanemast ajast kuni Vene-Liivi sõjani (1558)" (1937). (XXXIX + 198 lk).

Aeg on tollane programm üle vaadata ja kaasajastada. Kihelkondade, valdade ja külade ajalugu ei ole oluline ainult kohalikele inimestele, vaid ka neile, kelle juured ulatuvad sellesse paikkonda. Nagu veetilgas võib peegelduda meri, nii peegeldub lokaalajaloo kogu eesti rahva ajalugu. Ülevaate tasemelt monograafia tasemele jõudmine on siin aga ajaloolaste ülesanne.

Tiit Rosenberg

AJALOODOKTORIKS EESTI MAAKÄSITÖÖLISTE UURIMISE EEST

15. detsembril 1993 kaitses Tartu Ülikooli muinas-teaduste muuseumi direktor Jüri Linnus ajaloodoktori väitekirja "Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist 19. sajandi alguseni". Kohal oli 6 nõukogu liiget: esimees prof Jüri Ant, aseesimees ajaloodoktor Ea Jansen, liikmed prof Helmut Piirimäe, prof Evald Tõnisson, prof Sulev Vahtre ja ajaloodoktor Olaf-Mihkel Klaassen ning nõukogu sekretär prof kt Tiit Rosenberg. Kaks nõukogu liiget, prof. Enn Tarvel ja ajaloodoktor Ants Viies olid saatnud oma arvamuse kirjalikult. Tööd oponeerisid ajaloodoktor Linda Dumpe Riiast ja ajaloodoktor Heldur Palli Tallinnast.

Jüri Linnus on sündinud 19. jaanuaril 1926. aastal Tartus tuntud Eesti rahvateadlase, hilisema Eesti Rahva Muuseumi direktori Ferdinand Linnuse pojana. Tartu Ülikoolis valis ta põhialaks ajaloo, keskendudes täpsemalt rahvateadusele. Tolleaegses ülikoolis etnoloogiat iseseisva erialana ei eksisteerinud, sest seda loeti ajaloo abiteaduseks. J. Linnuse ülikooli lõpetamine 1950. aastal sattus ajale, kus Eestis algas hoogne "nõiajaht" - "endised" tuli nõukogude elus nii kõrvale tõrjuda kui vähegi võimalik. J. Linnuse isa hukkus vene vangilaagris 1942. aastal ja sellega oli ta märgistatud inimene - "kodanlik natsionalist".

Ülikoolis oli ta oma juhendaja prof Harri Moora ettepanekul valinud oma kitsamaks uurimisalaks maakäsitöö ning soovis loomulikult sellesse süveneda ka edaspidi. Tegelikult sai ta põhialal tööle hakata alles 1956. aastal, kui sai töökoha Eesti Rahva Muuseumis (tollal Etnograafiamuuseumi nime all). Seal alates oli J. Linnus ERMiga töösuhetes 30 aastat - kuni 1986. aastani. Algul oli ta pikka aega muuseumi teadussekretär, seejärel 1976-82 teadusdirektor ning viimased aastad tema enda eestvedamisel loodud soomeugri osakonna juhatajana. ERMiga pole side katkenud tänaseni - J. Linnus on muuseumi nõukogu liige.

Pärast vabanemist küllalt koormavast asedirektori ametist sai ta tõsiselt keskenduda uurimistööle. Selle tulemuseks oli 1983. aastal valminud kandidaadiväitekiiri "Vabad maakäsitöölised Eestis 16. saj. kuni 19. sajandi alguseni". (See tuli tolleaegsete nõudmiste kohaselt kirjutada vene keeles). Sama aasta suvel sai töö Tartu Ülikoolis ka edukalt kaitsstud.

ERMis tunti Jüri Linnust kui äärmiselt nõudlikku, kuid samas ka head erialast nõuandjat ja innustajat. Eesti vanema põlve ja keskealiste etnoloogide hulgas on vist üsna vähe neid, keda ta omal ajal pole ühel või teisel

moel aidanud. Ei saa unustada ka tööka, et kuni 1970. aastani õpetas J. Linnus rahvateadust Tartu Ülikoolis ning paljud tema õpilased on kaitsnud teaduskraadi. Lisaks on ta pidanud ja peab jätkavalt üliõpilastele loenguid antiikajaloo kohta. Mitmes Tartu koolis tuntakse J. Linnust hea ajalooõpetajana. Jüri Linnuse suurim teene Eesti Rahva Muuseumi, ühtlasi Eesti etnoloogia ees on see, et muuseum ei mandunud nõukoguliku kultuuri-asutuseks. J. Linnus ei väsinud rõhutamast, et muuseum peab olema teadusasutus, ainult siis saab muuseum olla muuseum selle sõna tegelikus tähenduses.

Vaatamata aastate jooksul peetud mitmetele administratiivsetele kohustustele on Jüri Linnus olnud väga viljakas autor - teadusartikleid on kaugelt üle saja. Neist umbes 1/3 käsitleb tema lemmikala - Eesti maakäsitöölisi. 1975. aastal ilmus ka monograafia "Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul".

Kaitsmisele esitatud väitekiiri ei ole harjumuspärane töö, vaid kujutab endast erinevatel aegadel ilmunud osade kogumit, millele on lisatud neid ühendav alguspeatükk - "kokkuvõtlik ülevaade". Kaitsmisel J. Linnus ütleski, et siin on tegemist tema 40 aastase töö tulemuste kokkuvõttega.

Väitekiiri sisaldab järgmisi osi:

1. Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandi alguseni. Kokkuvõtlik ülevaade. 1993.
2. Hilisfeodalismi perioodi maakäsitöölise uurimise probleeme. 1975.
3. Maakäsitöölised Eestis 15. ja 16. sajandi ajaloolikes. 1981.
4. Maakäsitöölised Lõuna-Eestis 17. sajandi esimesel poolel. 1983.
5. Maakäsitöölise sotsiaalne koosseis Eestis 17. sajandi lõpul. 1984.
6. Maakäsitöölised Eestis 17. sajandi lõpul. 1987.
7. Maakäsitöölised Eestis 18. sajandil ja 19. sajandi algul. 1975.
8. Vabade maakäsitöölise etniline päritolu Eestis 18. sajandil. 1979.

Oma töö eesmärgiks kirjutab J. Linnus järgmist: "... leida Eesti hilisfeodalismiperioodi maakäsitöös neid tegureid, mis põhjustasid või aitasid kaasa lokaalsete erijoonte kujunemisele eesti rahvakultuuris". Nagu autor kaitsmisel nentis on ta "ajaloolaste jaoks alati olnud etnograaf ja etnograafidele ajaloolane". Tõepoolest, töö on uurimismetoodikalt ja allikalt puhtalt "ajalooline", eesmärgi poolest aga tüüpiline Eesti rahvateadusele. Uurimistöö käigus on autor läbi töötanud aukartust-

äratava koguse arhiivainest - seda on vist tõepoolest väiksema määre jagu. Lisaks sellele hulk publitseeritud allikaid ning loomulikult teiste autorite uurimusi. Kahetseda võib, et kogu kasutatud allikmaterjali ning kirjandust pole ühte kohta kokku koondatud ning seda tuleb otsida üksikviidetest, monograafias on see õnneks olemas.

Käsitöölise "äratundmiseks" laialipaisatud pudemete seast on kasutatud kahte moodust: otsesed andmed - inimest on nimetatud vastava alaga tegelejaks ning reeglina kandis ta ka vastavat lisanime. Teine võimalus tähendab nende leidmist lisanime järgi. See on loomulikult kaudne tee ja ainult tõenäoliselt võib tegemist olla vastava ala käsitöölisega.

Tööst selgub, et Eesti külas oli vähemalt 56 eri käsitööala meistreid ning aja jooksul kitsam spetsialiseerumine üha suurenes. Kõige tähtsamad on alati olnud sepad, puusepad, kingsepad, kangrud ja rätsepad. Samas leiame ka nii haruldasi või isesuguseid meistri-mehi nagu püssisepp, tupesepp, paberimeister, lakkija, õletöömeister või täpselt teadmata tegevusalaga "perlennschilter" või tagatipuks - katlapaikaja. Siinjuures ei saa unustada tõsiasi, et maakäsitöölised pidid rahuldama kahe üsna erineva sotsiaalse kihi - talurahva ja mõisnike, vajadusi. Varasemal sajandil mõisnike elulaad arvatavasti väga põhjalikult talupoegade omast ei erinenudki, kuid 18. sajandil toimus murrang. Nüüd tekis maakäsitöölise hulgas uus rühm - mõisakäsitöölised, kes pidid rahuldama mõisnike uueladseid vajadusi. Nad töötasid sagedasti koos linna- või nn vabade käsitöölisega ning omandasid neilt hulga tööoskusi ja uuendusi. Vabad käsitöölised olid varasemal ajal just need, kelle kaudu palju Euroopast pärit uut talupoegadeni jõudis. Et neid oli palju rohkem Põhja-Eestis, levisid maarahva jaoks uued moed seal hoopis varem ja laiemalt kui Lõuna-Eestis. Viimases oli üldine kodune käsitööoskus seevastu paremal järjel kui Põhja-Eestis, sest käsitöö kui tegevusala oli hoopis selgemalt põllutööst eristunud. Mõisakäsitöölise järgi oli kõige suurem vajadus Lõuna-Eestis, kus oli vähe vabu käsitöölisi. Neil linnadest ajutiselt mõisa kutsutud tsunftimeistritel oli vähe kokkupuuteid talupoegadega, seepärast nad ka kohalikule rahvakultuurile suurt mõju ei avaldanud. See on ka üks põhjusi, miks Lõuna-Eesti talupojakultuur oli palju vanapärasema ilmega kui Põhja- ja Lääne-Eestis.

Kaitsmisel rõhutas J. Linnus, et väga paljudele olulistele küsimustele pole arhiividest võimalik vastust leida. Neist on võib-olla tähtsaim see, milline oli talupoegade endi tegelik käsitööoskus ja mida konkreetselt ikka tehti ise kodus ja mida lasti teha meistreil. Põhja- ja Lõuna-Eesti rahvakultuuri, eriti rõivastuse erinevuse

ühel olulise põhjusena rõhutas autor, et põhjas säilis kaua vana tava anda mõisa teenijarahvale tasuta rõivaid ja jalatseid.

Oponent dr L. Dumpe hinnang J. Linnuse tööle oli ülimalt heakskiitv. Ta arvas, et töö aktuaalsus on väljaspool kahtlust, sest käsitöö on olnud üks kõige peamiselt ainelist kultuuri kujundavaid tegureid. L. Dumpe oli veendunud, et töö pole tähtis mitte üksi Eesti, vaid kogu Baltikumi uurijate jaoks. Märkides ära J. Linnuse suuri kogemusi ja oskusi arhiivainese läbitöötamisel, leidis ta, et see tagab järeltuleva kõrge usaldatavuse. Olulisemaist lünkadest tõi ta esile selle, et puudub võrdlusmaterjal naabermaadega, pole käsitöölise toodangut ning on mööda mindud kodutöökeskustest. J. Linnus märkis nõustuvalt, et need lüngad ei tule mitte tema tahtest, vaid arhiivainese iseloomust. Samas ta tunnistas, et Tallinna Linnaarhiivi materjalidega ta tuttav ei ole. Naabermaadesse puutuvalt tõi ta välja, et publitseeritud ainest pole ning originaalide uurimiseks pole olnud võimalust. Ta rõhutas, et taolise võrdlusaine kasutamine oleks ülimalt vajalik ning loodab, et nooremad uurijad selle lünga täidavad.

Teine oponent dr H. Palli oli samuti kindel, et tehtud töö on vajalik mitmele teadusharule ja väärib ajaloodoktori kraadi. Sellega on täidetud küllalt oluline lünk meie kultuuri arenguloos ja antud "ümmargune pilt eesti käsitöölise kujunemisloost". H. Palli pidas märkimisväärseks, et käsitöölise on vaadatud meie rahvakultuuri koostisosana. Tema märkustest koorus välja mõte, et autor on olnud allikate vastu paiguti liialt usaldav. Ta nentis, et eesti talupoegade lisanimed, nagu ka talunimed, on olnud ebapüsivad. Sellepärast on riskantne nende põhjal mingeid kindlaid järeldusi teha ning töös esinev statistiline materjal on üsna tinglik. Oponendi arvates võib hälbe määr käsitöölise arvu ja vastavate liigimede vahel olla ca 20%; tegelikult on käsitöölisi rohkem, kui J. Linnusel toodud.

J. Linnus oli märkustega nõus, lisades, et ta püüdis olla väga ettevaatlik ja esitas väiksemaid võimalikud arvud, sest "iga Sepp ei ole veel sepp".

Kiitvaid hinnanguid olid nõukogule saatnud veel Läti juhtiv rahvateadlane akadeemik Saulvedis Cimermanis ja kunstiteaduse doktor Karl Tihase.

Lõpuks rõhutas Jüri Linnus, et tema poolt tehtu on alles Eesti maakäsitöö uurimise algus. Uutel uurijatel on ees väga avar tööpõld ning nad peavad jõudma sügavamale eesti rahvakultuuri ja käsitöö vastastike seoste mõistmisel.

Heiki Pärdi

TOOMAS ANEPAIO - MAGISTER JURIS

Kelle jaoks 'oma mees Havannas'?

Noorema põlvkonna ajalooteaduskonna kasvandikes peaks see uudis tekitama teatud elevust. Ei juhtu ju eriti sageli, et ajalooteaduskonna kasvandik jõuab teaduskraadini hoopis teisel erialal. 27. jaanuaril 1994. a on see aga juhtunud. Toomas Anepaio kaitses magistriväitekirja "Eesti Vabariigi kohtunikekorpus 1918-1940" (juhendajad prof J. Ant ja prof P. Järvelaid; oponeerisid ajalookandidaat dots Kalle Merusk ja õiguskandidaat Poigo Nuuma).

Idee õigusajaloolaste ettevalmistamiseks ka Ajalooteaduskonna kasvandikest ulatub umbes aastasse 1985. Mõtisklesime Arvo Teringuga õigusajaloo seisust Eestis ja arvasime, et olukorra parandamiseks oleks vaja õigusajaloolaste arvu järsult suurendada ja viia nende ettevalmistus kardinaalselt uuele alusele. Meile oli selge, et parimaid tulemusi annab nende üheaegne ettevalmistamine Ajaloo- ja Õigusteaduskonnas. Hea idee on alati seda väärt, et kunagi ta ellu viia.

1987. a läksime koos prof Igor Gräziniga (kes tuli meile kateedrijuhatajaks) selle plaaniga üldajaloo kateedri juhataja prof Herbert Ligi juurde. Prof Ligi leidis ajaloo osakonna üliõpilaste hulgast kaks kandidaati, keda see plaan intrigeeris. Need olid Toomas Hiio ja Toomas Anepaio. Lisaks ajaloostuudiumile asusid mõlemad eriprogrammi järele ka õigusteaduskonnas õppima. Nii sugune tänaseks täiesti normaalne võimalus oli 6-7 aastat tagasi veel suur erand. Selline oli siis Toomas Anepaio õigusajaloolaseks saamise eellugu.

Toomas Anepaio on sündinud 12. novembril 1964. a Haapsalus õpetajate perekonnas. Isapoolt on ta kaheksandat põlve läänlane (Lihula kihelkonnast), emapoolt suguvõsa pärineb Lõuna-Eestist (Nõo kihelkonnast). Kooliteed alustas ta Haapsalu 8-kl Koolis (tänapäev F. Wiedemanni nimeline gümnaasium). Keskkooliduse sai ta Nõo Keskkoolis 1983. a. Vaatamata oma matemaatika süvaõppele, suundus ta samal aastal Tartu Ülikooli ajalugu õppima. Ent üsna pea tuli õpingud katkestada ja minna nõukogude armeesse sundaega teenima.

Pärast armeeteenistusest naasmist sekkus T. Anepaio aktiivselt tollasesse ülikoolipoliitikasse ja kõrvaltvaatajale võis jääda mulje, et poliitikahuvi varjutab hoopiski huvi teadustöö vastu. Temast sai aktiivne võitleja liikumises "Ülikool relvavabaks" ja fosforiidiliikumises.

Poliitilisest tegevusest kõrvale tõmbununa asus ta aktiivsemalt tegelema teadusliku uurimistööga ajaloo teaduskonnas prof Herbert Ligi (1928-90) juhendamisel. 1987. a hakkas ta spetsialiseeruma õigusajaloolase, õppides paralleelselt ajaloo ainetega ka õigusteaduslikke distsipliine. Õigusteaduslikku stuudiumi suunasid juristidest prof Igor Gräzin ja Peeter Järvelaid.

Õpingud ülikoolis jõudsid lõpule 1991. a, diplomitöö kaitsmisega teemal "Tsaari-Venemaa seadusandluse transformeerumine Eesti Vabariigi seadusandluses (mereõiguse näitel)".

1991. a sai Toomas Anepaiost Tartu Ülikooli tollase riigi ja õiguse teooria ja -ajaloo kateedri (tänapäev

Eesti õiguse ajaloo õppetool) magistrand.

Õppides magistrantuuris aastatel 1991-1993 lõi T. Anepaio Eesti Vabariigi kohtunikkonna biograafilise andmebaasi, mis on unikaalne seni tehtutest mitmes mõttes. Väga oluline on see, et oleme astunud suure sammu, et koostada Eesti kohtunike leksikon ja valmistada pinda Eesti juristide leksikoni teostamiseks. Samas on oluline see, et T. Anepaio täiendab oma uurimusega meil juba välja kujunenud kohtute ajaloo uurimissuunda (Adolf Perandi, August Traat jt). T. Anepaio väitekirjast võime saada küllalt hea ülevaate Eesti Vabariigi kohtute kujunemisest (Riigikohus, kohtupalat (kohtukoda), rahukogud (ringkonnakohtud)).

Töö maht ei võimaldanud sisse võtta jaoskonna kohtunikke (resp. rahukohtunikke) ja kohtu-uurijaid ning sõjaväekohtutes tootunud juriste, kuid tahaks loota, et see kogutud materjal saab lõpuni viidud kord iseseisva uurimuseks.

T. Anepaio magistratöö on heaks aluseks Eesti kohtusüsteemi uurimise edasiviimisel. Juba lähiaastatel peaks töö jätkuma Vene impeeriumi 1864. a kohtureformi teostamise uurimisega Eestis (mis algas 1889. aastast). Oleme olukorras, kus Eesti Vabariigi kahe maailmasõja vahelise kohtusüsteemi teaduslik läbitöötamine ja mõistmine eeldab selle peamiste mõjurite head tundmist. See tähendab, et me vajame selget ülevaadet kohtusüsteemi arengutest Eestis 1889-1918 ning head võrdlevat ülevaadet Euroopa kohtusüsteemi arengutest 1914-1940. Tahaks loota, et T. Anepaiol jätkub jõudu ja kannatust need tööd teostada.

Toomas Anepaio sulest on seni ilmunud artiklid "Eesti Vabariigi Riigikohtu loomisest" ja "Riigikohtu esimees Kaarel Parts" ("Eesti Jurist", 1992, nr 6). Kõnesoleva magistratöö tulemused ilmuvad monograafiana "Eesti Vabariigi kohtunikkond 1918-1940" sarjas *Studia juridico-historica estonica*.

1993. aastast on T. Anepaio taasloodud Eesti Vabariigi Riigikohtu arhivaar ja värskest Tartu Ülikooli Eesti õiguse ajaloo õppetooli lektor. Peale Tartu Ülikooli on ta oma teadmisi jaganud veel Sisekaitse Akadeemia kadettidele ja ka Bakalaureuse Kooli kuulajatele.

Tulles tagasi pealkirjasa esitatud küsimuse juurde tahaks väga loota, et T. Anepaio näol võidakse nii õigusteaduskond, kus on juurutamisel mitmed uued kursused kui ka filosoofiateaduskond, kes saab alati küsida õigusajaloolist konsultatsiooni mehelt, kes on kodus ka ajaloolaste töö spetsiifikas.

Küllap on üsna iseloomulik, et Toomas Anepaio Eesti Vabariigi institutsioonide ajalugu käsitleva loengukursuse kuulajaskonna moodustavad nii Õigusteaduskonna kui Filosoofiateaduskonna arhiivindusele spetsialiseerunud üliõpilased. Loodetavasti on see mõlemale poolele kasuliku koostöö üks esimesi samme.

Peeter Järvelaid

UUS ÕIGUSAJALOO MAGISTER - MARJU LUTS

30. septembril 1993 kaitses õigusteaduskonna erialanõukogu ees oma väitekirja "Friedrich Carl von Savigny (1779-1861) meetodi- ja süsteemiõpetus" Marju Luts, juhendajaks prof Peeter Järvelaid. M. Luts on esimene jurist, kes on saanud võimaluse õppida eriprogrammi järgi õigusajalugu. Selle studiumi sisse mahtus ka loengute kuulamine ajaloo osakonnas. Ta on saanud end täiendada Saksamaal: 1988-89 Leipzigi, 1990 Kieli Ülikoolis. M. Lutsu seniseks suurimaks tööks lisaks väitekirjale tuleb lugeda Hans Hattenhaueri "Euroopa õi-

guse ajaloo" tõlkimist eesti keelde. Alates 1. oktoobrist 1993 on M. Luts ülikooli doktorant ja jätkab DAADI stipendiaadina 1994. aasta juulini oma teadustööd Saksamaal Kieli Ülikoolis.

Ülikooli ajaloo uurijaid võiks ehk huvitada fakt, et tegemist on esimese naisega, kellele on omistatud õigusajaloo teaduslik kraad Tartu Ülikoolis.

Jüri Jegorov

AJALOOÕPETAJANA SEMINARIL SAKSAMAAL

Euroopa Nõukogu on ulatanud abistava käe Ida-Euroopa õpetajatele. Nimelt võivad nad kandideerida EN liikmesriikides korraldatavatele õpetajate täienduskursustest osavõtule. Ühest kursusest võib osa võtta 1-3 välismaalast, kes peavad kursuse keelt keskmisel tasemel oskama.

Allakirjutanu ja Helle Ruusing valisid seminariteemal "Katholizismus und Moderne. Konflikte und Umbrüche in der Kirche des 19. und 20. Jahrhunderts", mis toimus 15.-17. novembril 1994. Seminari korraldas Hesseni õpetajate Täiendusinstituut (HILF) koostöös samasuguse asutusega Rheinland-Pfalzi liidumaal ja Frankfurti ülikooliga. Osavõtjad majutati kristliku noortelaagri kompleksis Kirchähr'is, samas viidi läbi ka loengud ja arutelud.

Seminari korraldus oli piasjadeni läbi mõeldud, alates hommikupalvusest ja lõpetades vestlusringiga hilisõhtul. Ürituse sisuliseks juhiks oli Frankfurti ülikooli dekaan dr Michael Raske. Loenguid pidasid ja arutelusid suunasid sama ülikooli kirikuajaloo õppejõud dr H. Wolf, U. Scharfenecker ja C. Arnold. Viimastest oli eriti meelde jääva esinemislaadiga H. Wolf, kes on mh Vatikani arhiivile tuginedes taastanud, kuidas inkvisitsioon täpselt läbi viidi. Tema selleteemaline doktoritöö on trükitis avaldatud.

Seminar tervikuna oli keskendunud saksa katoliku kiriku 19. sajandi lõpu, 20. sajandi alguse ajaloo küsimustele. Sissejuhatavalt käsitleti probleemi, kas kirikuajalugu on teoloogia või ajaloo osa. Ettekandaja arvates asub kirikuajalugu erilisel kohal teoloogia ja ajaloo vahel. Elavat arutelu osavõtjate seas pälvisid järgmised küsimused: paavsti ilmeksimatus ja saksa katoliiklaste suhtumine sellesse, pastoraalreferentide positsioon tänapäeva katoliku kirikus, saksa kõrgemate vaimulike suhted Vatikaniga. Loengute käigus tõusis eriti esile, et katoliku kirikus valitseb ulatuslik sisemine demokraatia. Kogu katoliku kiriku ajalugu kirendab näidet, kuidas kõrgemad vaimulikud on omavahel diskuteerinud olulistest küsimustest, näiteks kas tunnistada paavsti ilmeksimatuks või mitte. Lektorite käsitlustes on niisugustes diskussioonides küllaltki kaalukas roll olnud saksa kardinalidel ja piiskoppidel.

Põhjalikult vaadeldi pastoraalreferentidega seo-

tud probleeme. Nimelt valitses saksa katoliku kirikus II maailmasõja järel vaimulike puudus. Seetõttu lubati jumalateenistusi läbi viia kiriku teenistuses olevatel pastoraalreferentidel. Nüüd on paavst niisuguse korra keelustanud, kuid paljude inimeste jaoks on loodud töökohad, mis siiski on vajalikud. Muuseas, paavst Johannes Paulus II suhtes on sakslased küllaltki kriitilised, eriti tema konservatiivsuse tõttu. Nähtavasti on saksa katoliiklased küllaltki vabameelsed, näiteks jäi ühele kursustest täiesti arusaamatuks, miks poola noored vaimulikud käivad tänapäeval vaimulikurüüs.

Seminari viimase päeva hommikul toimus jumalateenistus, mis tekitas eestlastes mõningaid probleeme. Kursust valides ei olnud meil mingit ettekujutust selle toimumiskohast ja osavõtjaist. Kohapeal selgus, et kõik teised on katoliiklased ja usuõpetuse õpetajad. See, et meist oli üks luterlane ja teine üldse ristimata, üllatas seminarist osavõtjaid ja korraldajaid. Meil õnnestus kursustel suheldes siiski anda ülevaade kiriku olukorrast tänapäeva Eestis, samuti tutvustada meie ajalugu ning sidemeid Saksamaaga minevikus ja praegu. Ka saksa üliõpilased on huvi tundnud katoliku kiriku vastu Baltimail. Nii on allakirjutanu valduses nüüd eritrukk "Aeta Balticast", mis sisaldab prof A. Hampeli juhendatud M. Kleibrinki tööd "Die Katholische Kirche im Baltikum". Selles on väikest tähelepanu osutatud Eestilegi, peamiselt J. Aunverile tuginedes.

Lisaks seminarile avaldasid meile muljet autosõit Reini ääres ja suurepäraselt renoveeritud Limburgi linna külastamine. See oli võimalik tänu HILFi töötaja Adolf Schusteri külalislahkusele. Tema korraldusel külastasime samuti üht tavalist saksa riigikooli, mille rektor hr Kohl isiklikult näitas oma valdusi. Usuõpetuse tundi jälgides võis järjekordselt tõdeda, et meie kooliõpilaste tase ei ole häbenemist väärt, pigem võiks keskmise koolipoi si teadmisi küllaltki headeks pidada. Ilmselt võib sama õpetajategi kohta öelda.

Euroopa Nõukogu sedalaadi abi Ida-Euroopa õpetajatele tuleb tänuväärseks pidada. Arvestades õpetajate palkasid, on sõiduraha maksmine EN poolt ja ülalpidamine korraldajate arvelt asjaolud, mis üldse võimaldavad osavõtu niisugustest üritustest.

Ilje Piir

XII RAHVUSVAHELINE ARHIIVIKONGRESS

XII rahvusvaheline arhiivikongress toimus möödunud aasta 6.-11. septembrini Kanadas, Montréalis. See on prantsuskeelse Québeci provintsi suurim linn, kus elab ligi 3 miljonit inimest. 1992. aastal tähistas Montréal oma asutamise 350. aastapäeva, mis andis kongressile omapärase tausta.

Kongressil osales enam kui 2600 inimest umbes 130 maalt. Esmakordselt võtsid kongressist osa ka Eesti, Läti ja Leedu delegatsioonid.¹ See sai võimalikuks tänu Põhjamaade riigiarhiivide toetusele.

Eesti on rahvusvahelise Arhiivinõukogu täieõiguslik liige alates 1992. aasta märtsist.² Kongressil esinesid eestlased kolmeliikmelise delegatsioonina: Arhiiviameti peadirektor Peep Pillak ja arhiivinõunik Indrek Jürjo ning Martin Ahermaa, kes esindas Eesti Keskarhiivi Kanadas ja Ontario Arhiivide Ühingu. Kuigi kohtasime hr Ahermaad Montréalis esimest korda, leidsime kohe hea kontakti ning esinesime ühiste seisukohtadega.

Rahvusvahelise Arhiivinõukogu (*International Council on Archives*) poolt iga aasta tagant korraldatava kongressi põhiteemaks oli seekord arhivaari elukutse infoajastul. "Informatsiooni epohh" on toonud kaasa suured muudatused kaasaja ühiskonnas ja arhivaaridel tuleb seda arvestada. Sissejuhatavas sõnavõtus püüdis Kultuuri ja Tehnika Koostööagentuuri peasekretär Jean-Louis Roy Prantsusmaalt lahti mõtestada, mida tähendab mõiste "infoajastu".

Kongress oli jagatud neljaks plenaaristungiks. Igal istungil oli üks põhiettekande ja kaasettekanded. Esimese plenaaristungi põhiettekande pidas Liv Mykland Norrast teemal "Tegevusalast elukutseni - kuidas arhivaar mõistab oma rolli". Kaasettekanded rääkisid erinevustest arhivaaride töös, kes on spetsialiseerunud ülikoolide, ettevõtete, riigiasutuste ja massimeediumi arhiividele.

Teise plenaaristungi põhiteemaks oli standardiseerimine arhiivinduses, mis on üheks võtmeküsimuseks informatsiooniajastu arhiivitöös.

Kolmas plenaaristung pühendati arhivaaride ettevalmistamisele. Põhiettekande "Arhivaaride ettevalmistamisest vastavalt XXI sajandi ühiskonna nõuetele" pidas Angelika Menne-Haritz Marburgi Arhiivikoolist. Kaasettekandjate hulgas olid mitmete maade arhiivinduse eriala üliõpilased, kes rääkisid oma nägemustest ja probleemidest. Viimasel, neljandal plenaaristungil käsitleti arhiivisüsteeme ja nende seoseid informaatika, muuseumide ning raamatukogudega.⁴ Kongressi lõputseremoonial pidas emotsionaalse ettekande tuntud Poola ajaloolane ja "Solidarsuse" aktivist Bronislaw Geremek.

Lisaks plenaaristungitele oli võimalus kuulata ettekandeid ja vahetada kogemusi nn Agoraal, mis kujutas endast veidi väiksemat saali. Üks kongressi huvi-

tavamaid ettekandeid peetigi Agoraal ja see käsitles endise Ida-Saksa Stasi arhiivi ning selle kasutamise seotud poliitilisi ja eetilisi probleeme. Ka allakirjutanu pidas Agoraal Eesti arhiivindust käsitleva lühiettekande.

Kongressi raames oli korraldatud Kanada arhiive ja arhiivindust tutvustav näitus ning mess, kus mitmed firmad üle maailma tutvustasid ja pakkusid müügiks kõikvõimalikku arhiivitöös vajaminevat - arvutiprogramme, kopeertehnikat, restaureerimistehnoloogiat ja materjale, riuleid, arhiivikarpe, kirjandust jne jne.

Kongressist osavõtjaile korraldati ühepäevane väljasõit omal valikul kas Quebeci või Ottawa arhiividega tutvumiseks. Ottawas asunud Kanada Rahvusarhiiv jättis oma tehnilise varustatuse ja töökorralduse poolest igati kaasaegse mulje.

Kongressi ajal toimus mitmeid seminare, nõupidamisi ja kohtumisi kitsamas ringis. Üheks niisuguseks oli Balti riikide esindajate nõupidamine Audio-Visuaalsete Arhiivide Komiteega (Committee on Audiovisual Archives), kus arutati koostöövõimalusi selles vallas. Väga oluline oli Põhjala ja Baltimaade delegaatide kohtumine. Kuna asutakse ühes regioonis, ollakse seotud ühise ajaloo ja paljud arhiivinduslikud probleemid samalaadsed. Seepärast peeti vajalikuks tihendada mitte ainult riikidevahelist kahepoolset koostööd, vaid teha seda regionaalsel tasandil. Nii leiaks meie taotlused ka rahvusvaheliselt suuremat kõlapinda.⁵

Kongressi lõppedes andis Rahvusvahelise Arhiivinõukogu senine president Jean Favier Prantsusmaalt volitused üle Kanada Riigiarhivaarile Jean-Pierre Wallot'le.

Järgmise, XIII rahvusvahelise arhiivikongressi valmistavad ette Hiina arhivaarid (keda muuseas pidi olema 1 miljon) ja see toimub 1996. a septembris Pekingis. Kongressi põhiteemaks on arhiivid uue aastatuhande vahetusel - kokkuvõte ja perspektiivid: rahvusvaheline koostöö ja arhiivid, arhiivide struktuuri ja infrastruktuuri areng, tehniline täiustamine ja muutused arhivaari kutsetöös.

Peep Pillak

Viited ja kommentaarid

¹ 1988. a Pariisis toimunud XI rahvusvahelisest arhiivikongressist võttis N. Liidu delegatsiooni koosseisus osa tollane Eesti NSV Arhiivide Peavalitsuse juhataja Leo Laks. Samuti oli Eestist osalejaid ka 1972. a Moskvas toimunud rahvusvahelisel arhiivikongressil.

² Eesti võeti Rahvusvahelise Arhiivinõukogu liikmeks. // Päävaleht. 20. apr. 1992.

³ Eesti esindajad rahvusvahelisel arhiivinduse konverentsil. // Vaba Eestlane. 15. okt. 1992.

⁴ Kongressil peetud ettekannete tekstid saadeti juba varem kõigile osavõtjatele tutvumiseks. Arhiiviameti infondis on võimalik kasutada ingliskeelseid ettekannete tekste.

⁵ Esimene Põhja- ja Baltimaade arhiivide esindajate kohtumine toimuski 3.-4. märtsil Helsingis. Vt Päävaleht. 3. märts 1993.

ROOTSI RIIGIARHIIV 375

1993. aasta 24. novembril tähistas Põhjamaade vanim arhiiv - Rootsi Riigiarhiiv, oma asutamise 375. aastapäeva. Sel puhul toimunud pidustustes osalesid Tema Majesteet kuningas Carl XVI Gustav ja Tema Majesteet kuninganna Silvia. Kõnega esinesid Rootsi kultuuriminister Birgit Friggebo, prof Herman Schück ja Norra riigiarhivaar John Herstad. Muidugi pidas terituskõne ka Rootsi riigiarhivaar dr Erik Norberg. Lavastati lühietendus arhiivi ajaloo läbi aastasadade, toimus vanamuusika kontsert ja suur pidusöök.

16. oktoobril 1618. a antud kantsleikorralduses määrati ühe kuningliku kantslei sekretäri ainsaks ülesandeks "riigi uue ja vana arhiivi" hooldamine. Kuna tema käsutusse määrati ka kolm abilist, võib seda pidada arhiivi asutamiseks. Arhiivi tegevus piirdus 19. sajandi lõpuni siiski ainult kuningliku kantslei dokumentide koondamise ja säilitamisega.

Arhiiv paiknes kuningliku "Kolme Krooni" (*Tre Kronor*) lossi ruumides. Vanemate arhiivide Stockholmi koondamise tagajärjel hakkas see peagi kitsaks jääma. Mitmekümneaastase tegevuse käigus töötati välja arhiivide korraldamise ja paigutamise põhimõtted, koostati nimistud ja registrid. 17. sajandi lõpuks oli arhiiv üsna eeskujulikus korras.

7. mail 1697. toimus katastroof: tulekahju hävitas "Kolme Krooni" lossi ja koos sellega üle kahe kolmandiku arhiivist. Eriti valusalt sai kannatada arhiivi vanem, kuni 1654. aastani ulatunud osa. Muuhulgas langesid tuleroaks Eesti ajaloo seisukohalt hindamatud Vana-Liivimaa arhivaalid.

Tulekahju järel paiknes arhiiv üle poole sajandi ajutistes ruumides. 18. sajandi teisel poolel paigutati selle põhiosa uude kuningalossi. Mõnekümne aasta möödudes aga jäid lossi osalt ebasobivad ruumid arhiivi jaoks kitsaks ja kasutusele võeti ajutised hoidlad. Lisaks vähendati arhiivi koosseisu, nii et 19. sajandi esimesel veerandil oli personal ühe inimese võrra väiksem kui 1620. aastatel.

Rootsi Riigiarhiivi uus tõusuaeg saabus 19. sajandi keskel: arhiivile osteti oma maja ja anti uusi töökohti. 1874. a teisel poolel on arhiivis registreeritud 771 külastust, 1888. a juba 5400.

1874. aasta kantsleikorraldusega laienes tunduvalt Riigiarhiivi tööpiirkond: lisaks kuninglikule kantsleile sai tema ülesandeks ka teiste keskasutuste dokumentide vastuvõtmine. 1891. aastal sai Riigiarhiiv uue, esimese spetsiaalselt arhiivi jaoks ehitatud hoone. See mahutas üle 15000 jooksva meetri riuleid.

Käesoleval sajandil on Riigiarhiiv jõudsalt kasvanud. Laienenud on arhiivi tegevusväli, õigused ja võimalused. Arhiiv omandas järkjärgult riigi arhiivipoliitika juhi funktsioonid.

Üheks tõsisemaks arhiivi ees seisvatest probleemidest on pidevalt olnud ruumipuudus. Seepärast esitati

alates sajandi algusest korduvalt ettepanekuid uue arhiivihooone ehitamiseks. 1968. a valmis lõpuks kaheksa aastat kestnud ehitustööde järel Stockholmis Kungsholmeni linnaosas Mariebergis 10-korruseline arhiivirajatis. Kuus korrust sellest moodustavad kalju sisse raiutud hoidlad, neist neli asuvad allpool merepinda. Hoidlad sisaldavad ca 78000 riulimeetrit, kuid ikkagi on arhiiv olnud sunnitud ruumipuuduses kasutusele võtma uusi hoidlaid väljaspool peahoonet.

Tänapäeval on Rootsi Riigiarhiiv kõrgetasemeline ja laialdaste õiguste, vastutuse, kuid ka võimalustega arhiivinduse keskus. Tal on eeskujulikud hoidlad ning oma tööd tundvad ja armastavad arhivaarid. 1990. aastal oli arhiivis ametis 143 inimest, neist 66 akadeemilise haridusega arhivaari. Samal aastal registreeriti 16.857 külastust, laenutati üle 40.000 säiliku ja vastati enam kui 1635 päringule.

Sõjajärgsetel aastatel on arhiiv tööd andnud paljudele eestlastele, kelledest mitme nimed on Eestis hästi tuntud (Arnold Soom, Evald Blumfeldt, Jaan Olvet jt).

1991. aastast on Rootsi Riigiarhiivi peadirektor ja Rootsi riigiarhivaar dr Erik Norberg, kes varem pidas Kuningliku Sõjaarhiivi direktori ametit. Uurimistöö on teda korduvalt ka Eestisse toonud. Suures osas just tänu temale on Rootsi ja Eesti arhiivide vahel välja kujunenud väga tihe koostöö. Selle tunnistuseks on kasvõi fakt, et Rootsi Riigiarhiivi juubelipidustustele olid kutsutud Põhjamaade riigiarhivaarid ja Eesti Arhiiviameti peadirektor. Oma osa Rootsi-Eesti heades arhiivinduslikes suhetes etendab kindlasti ka meie ühine minevik – vana hea Rootsi aeg. Tolleaegsete dokumentide seeriad on osaliselt jaotunud meie ja Rootsi arhiivide vahel. Et selle perioodi ajalugu vähegi põhjalikumalt käsitleda, on vaja hästi tunda mõlemal pool asuvaid allikmaterjale. Ka hilisemast perioodist võib leida nii mõndagi vastastikust huvipakkuvat. Nii on näiteks Rootsi Riigiarhiivi hulgaliselt deponeeritud Stockholmis asuva Balti Arhiivi fonde. Koopia nende fondide nimistutest asub Eesti Riigiarhiivis.

Juba kolme aasta jooksul on Rootsi Riigiarhiiv võimaldanud ühel Eesti arhivaaril ennast nelja kuu jooksul Rootsis täiendada. Ülemöödunud aastal kasutas seda võimalust Tiit Arumäe Riigiarhiivist, möödunud aastal Kalju Idvand Pärnu Linnaarhiivist ja käesoleval aastal Jaak Rand Eesti Ajalooarhiivist. Ühiselt on korraldatud Eesti-Rootsi arhiiviseminare ja näitusi. Paljudes Eesti arhiivides kasutatakse Rootsist kingitusena saadud kirjutusmasinaid. Tihe on koostöö ka Rahvusvahelise Arhiivinõukogu raames.

Rootsi Riigiarhiivile järgnevatiks aastateks edu soovides loodame, et Eesti-Rootsi üha arenevast koostööst täienevad mõlema poole arhiivid huvitavate allikmaterjalidega uurimiseks tulevastele põlvkondadele.

Tiit Arumäe, Peep Pillak

MISSUGUNE ON VENEMAA SOOME-UGRI RAHVASTE TULEVIK?

Kolme soome-ugri riigi - Eesti, Soome ja Ungari kõrval on Venemaal hulk fiktiivse autonoomiaga või hoopiski omariikluseta soome-ugri rahvaid. Endise N Liidu loodust alistava ja inimest ahistava poliitika tõttu on nende rahvaste olukord katastroofiline. Mitmete, eriti loodusvarade poolest rikkaid rahvaste asualad on maavarade röövelliku kaevandamise ja ammutamise tõttu lootusetult saastatud. See puudutab nii Lääne-Siberi õli- ja maagaasi poolest rikkaid hantide, manside ja neenetsite asualasid kui ka ametlikult Murmanski oblasti nime kandvat saamide kodumaad. Loodusrikkused on saanud needuseks sealsetele põlisrahvastele, kes nüüd moodustavad kogurahvastikust vaid tühise murdosa. Soomeugrilaste asualasid on laastanud ja lagastanud leminlik-stalinlikud orjalaagrid ja ekstensiivmajandus, eriti sõjatööstus. Kadumisohus on nende rahvaste keeled. Kohalikes parlamentides on esindatud vaid üksikud põlisrahvaste (venestunud) esindajad.

N Liidu assimilaatorliku poliitika tõttu on kõik Venemaa soomeugrilased jäänud oma iidsetel asualadel vähemusse või on neilt hoopiski välja tõrjutud. Nii elab tänapäeval Ingeris, halduslikult Peterburi linnas ja Leningradi oblastis, vaid umbes viis protsenti seal enne repressioone elanud luteriusulistest soomlastest. Välja on suremas ka Ingeri õigeusklik põlisrahvastik - vadjalased ja isurid. 1989 oli neid Venemaa piirides vastavalt 60 ja 449 inimest. Pidevalt on vähenenud karjalaste arv nii praeguses Karjala Vabariigis (kus nad moodustavad veel vaid 10% rahvastikust) ja Tveri oblastis, endise Karjala rahvusringkonna (eksisteeris kuni 1939) aladel, kus neid on vaevalt 1/5 kunagisest 150 000st. Järjest väheneb mordvalaste arv. Mordva asustus on väga hajutatud: umbes 1,2 miljonilisest rahvast elab üks miljon väljaspool Mordva Vabariiki - Penza, Uljanovski (Simbirski), Samara, Orenburgi, Nižni Novgorodi jt oblastites. Kiita pole ka teiste soomeugrilaste olukord: komilased moodustavad 23,2% Komiinu (Komiimaa), udmurdid 30,9% Udmurtia ja marielased 43,4% Marieli (Marimaa) rahvastikust. Permikomilased moodustasid 1926. a omas ringkonnas 73,2%, tänapäeval aga vaevalt 60% rahvastikust.

Mida teha, et üldse püsima jääda? Kõige selle arutamiseks on soomeugrilased hakanud üksteisega tihedamalt suhtlema. 16. mail 1992 toimus Udmurtia pealinnas Ižkaris (ka Odžkar), venepäraselt Iževskis, I Ülevenemaaline soome-ugri rahvaste kongress üle 300 osavõtjaga, kellest 129 oli delegaadi staatuses. Ülemaailmsel soome-ugri rahvaste kongressil Komimu pealin-

nas Söktövkaris võeti 3. detsembril 1992 vastu deklaratsioon soome-ugri rahvaste koostöö printsiipidest, sihtidest ja ülesannetest. Rajatud on soome-ugri rahvaste konsultatiivkomitee, mille Soomes paiknev peakorter annab välja infobülletääni, kus on toodud iga rahva olulisemad kultuurisündmused. Igal sellisel üritusel, nagu näiteks meie hiljutistel hõimupäevadel, on tavaliselt külalisi teiste soome-ugri rahvaste hulgast. Lisaks nendele korraldatakse ühiseid teadusteoreetilisi ja praktilisi seminare ja konverentse. Nii toimus soome-ugri rahvaste konsultatiivkomitee (mõnede rahvuslaste arvates endise nomenklatuuri) egiidi all 25.-28. oktoobrini Iževskis rahvusvaheline seminar Venemaa Föderatsiooni soome-ugri regioonide riikluse, konstitutsiooni ja keelte funktsioneerimise probleemidest. Seminaril osales ligikaudu 40 delegaati. Kõige enam oli neid korraldajamaalt Udmurtiast (üle 10), järgnesid Komimu (4), Mordva, Karjala ja Permi Komi (igast 3). Esindajad puudusid Marielist, Handi-Mansiast ja Neenetsiast. Üks esindaja oli Moskvast (Venemaa föderatsiooni ja rahvaste komitee osakonnajuhataja, osseet Ramazan Sadatkojev). Ungarit esindas kaks parlamendiliiget (Zoltán Hajdú ja György Kiss) ning üks haridus- ja kultuurinõunik (Margit Pap Kissnö), Soomet saatkonna teine sekretär Moskvast (Maimo Henriksson) ja soomerootsi folktingi pressisekretär (Veronica Hertzberg). Eesti esinduses oli neli inimest: Riigikogu liige Andres Heinapuu, välisministeeriumi poliitikaosakonna I sekretär Heiki Samel, Keeleameti direktor ja Inimõiguste Instituudi liige Mart Rannut ning allakirjutanu Tartu Ülikooli Geograafia Instituudist.

Tallinlased lendasid kohale lennukiga, mina sõitsin rongiga. Jaamas kedagi vastas polnud, kuid mulle olid teada seminari tehnilise korraldaja, Udmurdi Õpetajate Täiendusinstituudi hariduse ökonoomika ja juhtimise kateedri juhataja prof Karl Ponomarjovi telefoninumbrid. Kolmest numbrist vastas küll vaid kodune, millel andis lahkelt selgitusi proua Ponomarjova. Kuna samaaegselt korraldas Udmurdi Ülikool soome-ugri rahvaste ajaloole pühendatud konverentsi (ma ei tea, kas selles osales eesti ajaloolasi), sain kasutada nende busi sõja- ja muu tööstuse (nt SS 20-raketid, kalašnikov-automaadid, Iž-püssid ja mootorrattad, Moskvitš-autod) poolt suureks paisutatud (üle 650 000 elaniku) linna sissesõiduks. Edasi liikusin juba omal käel seminari korraldamiskohani Udmurtia Valitsushoones (nii kutsutakse Udmurtia Ministrite Nõukogu hoonet). Seal oli lühike tee mäest alla, pikki Puškini tänavat kuni

filharmooniani, mille taga paiknevas Udmurtia Ministrite Nõukogu võõrastemajas leidsin endale peavarju. Kohe pakuti ka lõunat, millele poolteise tunni pärast järgnes õhtusöök ning sellele Tšaikovskile pühendatud kontsert filharmoonia suures saalis.

Seminari esimene tööpäev algas hommikusöögiga ministrite nõukogu hoones. Järgnes avasõna soomeugri rahvaste konsultatiivkomitee esimehelt, komilaselt Valeri Markovilt. Sõna võtsid veel Udmurtia president Aleksander Volkov, konsultatiivkomitee esindaja Valeri Vlassov, ungarlane Zoltán Hajdú ja "Udmurt Keneš'i" esindajana ajaloodoktor Kuzma Kulikov. Viimane rääkis Venemaa soomeugri rahvaste riiklusest. Sel teemal oli tal ka äsja Iževskis ilmunud raamat, mida eesruumis koos muu kirjandusega müüdi. Kulikovi ettekandest jäi kõlama kartus, et seoses maa ostu ja müügi õiguse kehtestamisega Venemaal kaotavad idapoolsed soomeugrilased oma maad, sest neil puudub maa eromandi kogemus. Udmurdi keele tõrjutust tutvustas prof Ivan Tarakanov, Paul Ariste aspirant Tartus aastail 1955-1958. Kõik Udmurtia kohanimed on venekeelsed ning ainult kahel kolhoosil on udmurdi nimi. Karjala olukorda tutvustas ajalookandidaat Zinaida Strogalštšikova, kes on tegev Karjala Vabariigi Ülemnõukogu rahvusvaheliste suhete komisjoni ja Vepsa Kultuuri Seltsi esinaine. Tema arvates tuleb leida põlisrahvaste kaitse mehhanism; iga rahvusrajoon peaks olema omaette valimisringkond. Praegu on Karjalas vaid üks rahvusrajoon (Kalevala) ja Vepsa rahvuskülanõukogu (Soutjärvi). Mordvat esindanud kohalik venelane prof Aleksander Suhharev, Mordva Ülikooli regionoloogia instituudi juhataja, rääkis rahvusrühmade kontsentreerumisest eri paikadesse ning väljaspool elavate mordvalaste kultuurilise teenindamise (kultuuri-autonoomia) küsimusest. Komi sotsioloog Aleksei Konjuhov arutles etnilise palati rajamise võimalustest ning keeleshaduse nõrgast toimest Komimaal. Järgnevalt andis Veronica Hertzberg ülevaate soomerootslastest. Mordva Ülikooli mordva rahva taassünni labori juhataja, ersalase ajaloodotsent Ivan Jefimov kurtis linnakultuuri puudumise üle mordvalastel ning mõningate ringkondade taotlusest moodustada Mordva Vabariigi kohale Saranski oblast. Koloniaalsüsteemi lagunemist ning venekeelse ajakirjanduse tendentslikkust Udmurtias vaagis kohaliku ülikooli dotsent Marusja Jašina. Loodusvarade ja maa suhet põlisrahvaste õigustega ning etnilise koosseisu muutmise küsimuste vastavust ÜRO dokumentidega käsitles oma sõnavõttus härra Ossipov, emakeelse hariduse puudumist aga Udmurtia Ülemnõukogu kultuuri, hariduse ja rahvussuhete komisjoni esimees Leonid Zagrebin. Udmurtias pole nimelt ette nähtud emakeelset kooliõpetust; Venemaal õpetatakse vaid vene, tatari, baškiiri ja sahha (jakuudi) keeles. Pärast lõunasööki anti sõna mulle. Rääkisin oma

33 aastat tagasi alustatud tegevusest Venemaa soomeugrilaste uurimisel ning praegu koos Rein Taageperaga koostamisel olevast ülevaateosest Venemaa soomeugri vabariikidest ja autonoomsetest piirkondadest. Pärast mind esines endine KGB ohvitser Nikolai Kuznetsov, kes kinkis siis mulle oma värskeltilmunud raamatu "Süngest pimedusest" ("Šimes pejmõtš"). Raamatus on kirjutatud udmurdi teadlase Kuzebai Gerdi, komi teadlase Vassili Lõtkini ning mitmete soome ja eesti haritlaste represseerimisest Udmurtia maa-alal. Kuznetsov näitas ka Tartu ülikooli kasvandike Werner Neumannile (sünd 1907) ja Felix Jürmanile kuulunud dokumente ning ütles, et järgmises raamatus käsitleb ta Udmurtias represseeritud eestlasi. Tema jutu järgi kuulus nende hulka ka Gustav Ernesaks. Soomeugri rahvaste kultuuri tutvustamisest Ungaris rääkis Margit Pap Kiss. Tööpäeva lõpus luges Kuzma Kulikov ette pöördumiste esialgsed tekstid. Pidulikku õhtusööki saatis rahvakunstiansamblist "Italmas" ("Kullerkupp") välja kasvanud etnograafilise suunitlusega kunstimeistrite rühma esinemine. Tantsudes märkasin rohkesti Eurasia stepikoridori rahvastele omaseid ühisjooni. György Kiss märkis oma tänukõnes muuseas ka ungarlastele lähedasi jooni udmurdi rahvakunstis. Soomlaste poolt esines sõnavõtuga Maimo Hendriksson, eestlaste nimel Andres Heinapuu. Ametlikule söögi-joogiküllasele õhtule järgnes mitte vähem külluslik koosviibimine udmurdi rahvuslaste juures. Siin esinesid rahvuslike lauludega ungarlased, soomerootslane Veronica Hertzberg ja rahvasaadik Heinapuu, kes laulis "Haanjamiist".

27. oktoobri päevakord algas Mart Rannuti põhjaliku ettekandega rahvusvahemuste ja põlisrahvaste õigustest vastavalt rahvusvahelistele dokumentidele. Kodõmkari Õpetajate Täiendusinstituudi ühiskonnateaduste kateedri juhataja Anatoli Konšin käsitles permikomilaste probleemi. Nad püüavad koostada oma rahva tõelist ajalugu, kutsuvad ringkonnast lahkunud inimesi koju, püüavad suunata noori väljapoole õppima (sooviksid saata ka Eestisse). Permi oblasti rajamaal asuv Komi ringkond on majanduslikult nõrk ning vajab dotsiooni. Ringkonnas korraldatakse alates suvest 1991 teaduslik-praktilisi konverentse. Järgmine toimub tuleva aasta mai lõpus; kutsuti mindki sinna (viimati viibisin ringkonnas suvel 1961). Umbes poolteistkümnelt aastat eest Tartus kandidaadiväitekirja kaitsnud Petroskoi keeleteadlane Pekka Zaikov tutvustas kuulajaile karjalakeelsete aabitsate ja õpikute väljaandmist. Hästi kujundatud ja värviküllased õpikud on päriskarjala (viena) ja livvi (aunuse) murdes. Antakse välja karjalakeelset ajalehte "Oma Mua". Ka vepsa laste jaoks on emakeelsed õpikud. Vepsa keele taastamisele oluliselt kaasa aitav ajaleht "Kodima" ilmub kord kuus. Esimesed numbrid ilmusid kahes - vepsa ja vene - keeles, viimased on trükitud vaid vepsakeelsetena. Pekka Zaikovilt said-

ki kuulajad teada karjalakeelsetest õpikutest ja aunusekarjala sõnaraamatust. Osa kaasavõetud raamatuist saatis ta minu kaudu kingituseks Tartu Ülikooli raamatukogule. Petroskoi Ülikoolis on moodustatud läänemeresoome filoloogia ja kultuuri teaduskond, kes soovib elavdada sidemeid Tartu Ülikooliga. Rahvaste ja keelte taassünni küsimusi käsitlesid ka vepsa pankur Aleksei Bakulin ning udmurt Nadežda Krajeva. Selgus, et udmurdikeelne õpetus oli aastani 1958. Kõik vanad õpikud on hävitatud, säilinud on need vaid Tatarstani pealinnas Kaasanis. Raskustest sõnaraamatute väljaandmisel rääkis Udmurdi ülikooli lingvistikalabori juhataja, omal ajal Tartus filoloogiakandidaadiks väidelnud Rif Nasibullin, keda olin äsjastel hõimupäevadel Tartus kohanud. Baskortostani udmurtide hulgast pärit, Vassili Lõtkini õpilane Nasibullin elab alates 1968 Iževskis. Ta andis mulle ja Mart Rannutile üle oma kirjutise, mis avalikustab udmurdi rahva õiguste eest võidelnud Iltimir Minlikajevi (1946-1993) füüsilise hävitamise loo. Koju jõudnult andsin selle "Postimehele", kus see ka hiljem avaldati. Edasi rääkis A. Heinapuu setu küsimusest ja III Seto kongressist ning R. Sadatkojev rahvuskeelte arendamise võimalustest. Viimase arvates on head keeleseadused tšuvaššidel, jakuutidel, tatarlastel ja baškiiridel. Paljud rahvuskeeled pole aga funktsionaalselt arenenud. Nii kasutatakse osseedi keelt vaid 50s sfääris (vene keelel on 200 sfääri). Sadatkojev kutsus üles arendama rahvuskeelset sõnavara. Vene terminoloogia mehaanilise ülevõtmise näitena tõi ta hoiukassa "udmurdikeelse" nimetuse: tsenral'noj trudovoj sberegatel'noj kassa! Sadatkojev soovitas ka tihedamat koostööd sugulas- ja naaberrahvaste vahel. Seminari võttis kokku V. Markov, kes rõhutas seadusandliku baasi hädavajalikkust Venemaa soome-ugri rahvastele. Lõpuks võeti vastu seminarist osavõtnute pöördumiste tekstid eri instantsidele. Boris Jeltsinile saadetu kõlab järgmiselt:

Meie, Venemaa Föderatsiooni soome-ugri regioonide riikluse, konstitutsiooni ja keelte funktsioneerimise probleemidele pühendatud seminarist osavõtjad Venemaalt, võtame vastu suure ärevusega presidendi administratsiooni üksikute ametiisikute poolt massiteabe-

vahendites esitatud avaldusi kavatsusest kõrvaldada konstitutsiooni projektist Föderatsioonileping ja põhimäärus vabariikide suveräänsusest Venemaa Föderatsiooni koosseisus. Kõike seda vaadatakse soome-ugri rahvaste üldsuse ning meie vabariikides elavate teiste rahvate esindajate poolt katsena likvideerida nende riiklus. Antud kavatsuste realiseerimine transformeerib Venemaa Föderatsiooni unitaarriigiks, mis osutub tõkkeks kõigi tema rahvaste rahvusliku arengu teel ja asetab kahtluse alla Venemaa eksisteerimise paljurahvuselise föderatiivriigina. Seepärast nõuame (nastaivajem) 12. detsembriks 1993 referendumile esitatud Venemaa Föderatsiooni konstitutsiooni projekti teksti sisselülitamist täies koosseisus.

Osavõtjate nimel:

*Soome-ugri rahvaste konsultatiivkomitee esimees
V. Markov*

*VF soome-ugri rahvaste assotsiatsiooni kaasesimees
M. Šiškin*

Iževsk, 27. oktoobril 1993

Seminari ametlik osa oli lõppenud. Öhtul andis osavõtjatele kontserdi rahvakunstiansambel "Italmas". Nagu ikka, järgnes pidusöök. Tehti kokkuvõtteid ja öeldi tooste. Tallinlased sõitsid minema öhtuse lennukiga. Väliskülalistest viimasena sõna võtnuna tänasin südamliku vastuvõtu eest ning soovisin kodudes emakeele säilimist ja ka teiste sugulaskeelte õppimist, et edaspidi võiksid soome-ugri rahvaste esindajad kokkusaamistel ka omi keeli kasutada; panin ette ka soome-ugri ühiskondi käsitleva perioodika vahetamist. 28. oktoobri hommikul korraldati ekskursioon, mis jäi mulle aga kättesaamatuks, sest rong väljus keskpäeval. Jaama sõidutati mind taksoga. Algas kodutee, esialgu soojas Udmurtia rongis, Moskvas Tartuni aga kaunis jaheda üldvaguni teisel naril. Venemaal müüakse sõidupileiteid isikut tõendava dokumendi esitamisel, mistõttu abivalmil Moskvas õppival Iževski noormehel ei õnnestunud mulle varem piletit valmis osta.

Ott Kurs

Eesti Vabariigi 75. aastapäeva teaduslik konverents

Ago Pajur

Kleio 7. Lk 57-58.

Õiendus

Dots. Aadu Must Ajaloo osakond

13.09.03

"Kleio" 7. numbris kirjutab mag. A. Pajur EV 75. aastapäeva teaduskonverentsi puudutavas lühiteates, et "vahepeal näis konverentsi teostamine juba ilmvõimatuna. Umbes kuu aega enne aastapäeva aga ärkas ülikooli juhtkond, nõudes "ürituse" läbiviimist. Nõudmist toetati mitmete lubadustega, milledest enamik osutus kattetuteks" (lk. 57).

Minu teadmist mööda, mis ei pruugi olla täielik, on need väited valed. Konverentsi ideed ei algatanud ega tõstatanud uuesti päevakorda mitte ülikooli juhtkond, vaid EV valitsus. Palun kirjalikku seletust selle kohta, kes ülikooli juhtkonnast kellelt nõudis konverentsi läbiviimist; kes ülikooli juhtkonnast sellega seoses kellele ajaloolastest missuguseid lubadusi andis; missugused neist lubadustest täideti ja kelle poolt ning missugused jäeti täitmata.

Kui ka "Kleio" toimetus peaks jõudma järeldusele, et tsiteeritud laused ei vasta tõe, siis palun avaldada ajakirjas vastav õiendus.

Professor Peeter Tulviste

Rektor; prorektor 1992-1993

Lugupeetud härra rektor!

Kuna informatsioon konverentsi eel väidetavalt antud lubaduste ja nende hilisema mittetäitmise kohta pärineb dokumenteerimata allikatest, siis osutub nimetatud andmete tõlevastavuse väljaselgitamine tagantjärele võimalikuks. Seoses sellega palun vabandust kontrollimata faktide kasutamise pärast.

25.09.93.

A. Pajur

Toimetuselt

Teie vastulause arutamise käigus ajaloo osakonna juhatajalt professor H. Piirimäelt saadud informatsiooni kohaselt oli konverentsi toimumine tõsisel ohul rahaliste vahendite puudumise tõttu, kuid lõppkokkuvõttes õnnestus see ära pidada ainult tänu ülikooli juhtkonna kaasabile.

Kateedrite koosolekute protokollides on juubelikonverentsi korraldamise arutamine märgitud väga pealiskaudselt, ilma seal räägitut piisavalt avamata.

Vabandame veel kord.

Toimetaja

STATE REGULATION OF TOBACCO TRADE IN NARVA IN THE 2ND HALF OF THE 17TH CENTURY

Enn Küng

The article views the problems of tobacco trade in Narva, shaped by Sweden's official tobacco policy from one hand and from the other hand influenced by attempts of the town's merchants to deal freely in this commodity that gave great profit.

Trough the 17th century tobacco trade was under state control in Sweden. At first certain companies were allowed to import tobacco and to control the sale of the product, but from 1662 state monopoly of tobacco was established. Differently from Sweden and Finland this order wasn't valid in Estonia and Livonia where tobacco trade remained free. In Narva that belonged to Ingrianland territorially, tobacco was one of the most important trade articles. Equalizing the conditions of tobacco trade with the other Estonian and Livonian towns became an important aim of the diplomatic activities of the Narva town council and merchants. The matter was repeatedly discussed at the Royal Commercial Board. In the spring of 1665 the royal commissary Gustav Soop became acquainted with the situation in tobacco trade. Taking into account that North-West Russia formed the hinterland of the town's trade that guaranteed the state customs incomes, and that tobacco companies were not able to supply this region with enough tobacco, the custody government of Karl XII decided to allow the Narva merchants to trade with tobacco en gros. First of all the company continued to deal with small tobacco trade, but from 1669 the custody government set this branch of trade free. In 1675 Karl XII gave the privilege of tobacco trade to local merchants alone. All the foreigners who arrived in the town had to sell the tobacco with them to the merchants of Narva immediately. At the same time the use of tobacco was strictly forbidden in 17th century Russia. The tobacco that reached the Russian market in the period concerned, was imported there illegally. Considering the great amount of tobacco that Russians alone couldn't consume, and that Narva's hinterland was mainly North-West Russia, this illegal trade was proceeded on a very large scale. In the middle of the 17th century the main part of tobacco brought to Narva came from Lübeck. The Netherlands held the second place. English tobacco mostly came from Virginia.

SWEDISH SECRET SERVICE IN SPRING 1701

Kalle Kroon

In 1700 the Nordic War had broken out. In the early spring of 1701 the hostile armies prepared for actions planned for the coming summer. The author has studied the contemporary correspondence between the Livonian governor general Erik Dahlberg and the Estonian governor general Axel Julius de la Gardie that has preserved in the Estonian History Archive. The correspondence gives evidence that the Swedish reconnaissance was well informed of the military and political preparations of alien forces. The letters reveal the meeting between the Russian czar Peter I and the king of Saxonia-Poland August II in the town of Birzal in February 1701, and the agreements made there, requisitions, the arrival of French emissary in Jelgava etc. The anonymous enclosures of Erik Dahlberg's letter where the situation in the Polish court is described and the time of convocation of the coming Seim is notified, are of particular interest. There are some exaggerations in this data as for the number of alien forces and resources. Six letters are added as appendices to the article.

THE LIPHARTS AS LIVONIAN LANDOWNERS

Tiit Rosenberg

From the end of the 18th up to the beginning of the 20th century the von Liphart family was the second biggest landowner in Livonia after the Russian state. Compared with other Baltic-German noble families there were relatively less civil servants in

the family, they were also less active in provincial politics. The Lipharts are primarily known as amateur artists and art collectors.

The founder of the Liphart landowners' family was Johan Liphart (about 1608 - about 1662) who probably came from the family of the elder of the Tallinn St. Kanut Guild. Evidently his university education laid the foundation to his social rise. The first manor that went to the possession of the family was Sodava In Audru parish, Pnumaa.

In 1688 the von Liphart family was enrolled to the register of Livonian nobility in Stockholm. The rapid rise of the family that followed can first of all be associated with Friedrich Wilhelm von Liphart. In the 18th century a number of Livonian manors in both Estonian and Latvian territories went into the possession of the von Lipharts. In 1751 Carl von Liphart bought the most famous manor of the family - Raadi. He was one of the first in the Baltic countries to unite his manors into a fideicommiss- and entailed possession in 1776. In 1816 the family owned 12 manors with more than 14.000 peasants.

MANUSCRIPT DIARIES AND MEMOIRS IN ESTONIAN HISTORY ARCHIVE

Kalev Jaago

Sources of Estonian history from the 1240s are concentrated in the Estonian History Archive. Among the rest diaries of politicians, artists, military men, pastors, seafarers, but also ordinary people are to be found here. One of the most interesting diaries belongs to O. W. Fersen, the governor general of Ingrianland.

The author has studied a number of personal, church, manor, private firms' etc. funds, in order to collect data on diaries and manuscript memoirs. A computer database has been formed of according data that includes the following data: 1. name of the author; 2. the author's field of activity (politician, military man, clergy, merchant etc.); 3. profession(s); 4. years of birth and death; 5. type of manuscript (diary, memoirs etc.); 6. content of manuscript (title); 7. language(s); 8. time of composition; 9. place of composition; 10. reference; 11. volume of manuscript; 12. comments. In the course of the work mistakes concerning dating and authors that occurred in the archive's reference apparatus were corrected. In the outprint this data is only partly presented. The work for improving the data base continues.

ANDRES SAAL'S STUDY TRIPS AND HOLIDAYS IN EUROPE IN 1911-1912

Olaf-Mihkel Klaassen

The Estonian writer and photographer Andres Saal who lived and worked on the island of Java in Indonesia, had in 1884-97 been a contributor of the "Olevik" published by A. Grenzstein in Tartu. In Indonesia A. Saal mainly practised reproduction technique, working as a head of a photographer's studio subject to the military powers from 1902. In the interests of the work he made a study trip to Europe in 1911-12, connecting it with regular holidays. The program foresaw to become acquainted with the latest achievements of reproduction technique in 17 towns of 7 countries. He was cordially welcomed in Estonia where his writings sent from Indonesia had been published regularly in the form of books and articles, as well as elsewhere in Europe where he was known by his works on tropic photography. The reception at the Wien Geography Society was especially warm. In Paris he visited his former superior and long-time penfriend A. Grenzstein who had emigrated from Estonia in 1901. The misunderstandings that arose grew to a conflict and ended the friendship that had lasted for 28 years. Besides this episode A. Saal's holidays and study trip in Europe were fruitful. He acquired a lot

of new knowledge, made new acquaintances, and several experiments in the laboratories of Munich and Wien. At the same time his wife Emma satisfied her interest in art, his children Regina and Leo were at a boarding school in Switzerland. The study trip was of remarkable importance to A. Saal's further work in Indonesia.

ANTS PIIP ABOUT THE BALTIC UNION IN 1918

Eero Medijainen

Ants Flip (1884-1942) was an outstanding Estonian politician and lawyer, professor of international law at the University of Tartu. A. Piip was also foreign minister of the Republic of Estonia for several times. On his 110th birthday the author has published and commented on a letter from A. Piip to C. R. Pusta that dates from 1918. The possible ways of development of Estonian foreign policy are analyzed in the letter, and alliance relations with the Baltic states and Scandinavia are considered necessary. The most intriguing part of the letter is the analysis of relations with Russia - under certain circumstances Piip regards even federation relations with Russia possible.

THE DEVELOPMENT OF JUDICIAL SYSTEM IN THE REPUBLIC OF ESTONIA

Toomas Anepaio

The "Manifest to all peoples of Estonia" of February 24, 1918 issued by the Council of Governors of the Estonia Diet foresaw the re-establishment of courts without delay, as the former judicial system had fallen apart during the Revolution and Occupation.

The real work for building up the judicial system of the Estonian state started in November 1918 after the end of German occupation. The main tasks in organizing the jurisdiction stood in front of the Ministry of Justice that was being organized at the same time. At the head of the ministry were J. Poska and J. Jaakson.

The first legislative step in the field of judicial system was the regulation "On the Establishment of Temporary Courts" that with some changes restored the Russian system. The regulation abolished class-based peasant courts and joined district courts and general courts into one system. The "Temporary Administrative Law" of November 19, 1918 also bore the idea of judicial and legislative continuity. This continuity made it possible to use the juridical literature and legal practice of czarist times; these laws were also familiar to the people. Simultaneously the work for modernizing laws and creating Estonian original legislation started. At least 4 trends were under discussion at this work.

The legal institutions of the Republic of Estonia were to start their work on December 2, 1918, but the main obstacle was a lack of personnel and space. Most of the rooms had to be rented; in the houses that were state property first of all higher courts started their work. Until December 1920 the lawyers and examining judges were named by the Temporary Government. After that it was the competency of the State Court. On November 13, 1918 J. Reichmann, the chairman of the State Appellation Court, started his work as the first lawyer. In November-December 1918 43 lawyers entered service, at the end of 1920 their number was 76. Courts didn't allure lawyers with higher education as the salary was rather small and the work full of responsibility.

Besides general courts various special courts were established (military courts, courts of conciliation). There were also extraordinary courts (for instance, drumhead court-martials). They usually followed their own special material and process laws that quite often were not consentaneous with the laws valid in general courts. The described situation was, from one hand, due to the adaption of czarist legislation and, from the other hand, to the hasty activities of Estonian powers.

THE ESTONIAN DEMOBILIZED SOLDIERS LEAGUE

Andrus Kasekamp

The Estonian War of Independence Veterans League (*vapsid*) has received considerable attention recently. Its forerunner the Estonian Demobilized Soldiers League (EDSL), however, is little known. The EDSL's Founding congress was held in Tartu on the 8th of May 1921. Reserve captain H. Laretei, who later became a well-known diplomat, was elected chairman. At its height, the EDSL had 143 chapters across the country and 44000 members. The EDSL's aim was to ensure that veterans received the land and jobs which the government had promised them during the War of Independence. The declarations and petitions which the EDSL addressed to the government did not achieve the desired results. Thus the EDSL decided to participate in parliamentary elections of 1923, but they received only one seat. By 1924 the EDSL had begun to decline since its *raison d'être* was rapidly disappearing: most of the estates had been parcelled out in the land reform and the improved economic situation meant that question of jobs was no longer acute. Nevertheless, a further reason was found to continue: keeping the patriotic spirit of the War of Independence days alive. This new direction, however, proved to be too late to save the EDSL which was liquidated in 1926. In another sense it proved to be before its time since this idealism was to be the basis for the Estonian War of Independence Veterans League in the 1930's.

WHAT IS THE FUTURE OF FINNO-UGRIC PEOPLES IN RUSSIA?

Ott Kurs

As a result of the assimilative policy of the Soviet Union all the Finno-Ugric peoples of Russia became minorities in their ancient areas of habitation or were driven away (for example the Finns from Ingrianland). After the breakup of the Soviet empire the Finno-Ugrians of Russia have started to make closer contacts with each other in order to discuss their possibilities to survive. A consultative committee of Finno-Ugric peoples has also been established. Within the framework of this organization an international seminar on the questions of statehood, constitution and the functioning of languages of the Finno-Ugric regions in Russia was held in Izhevsk, the capital of Udmurtia, on October 25-28, 1993. The article gives a survey of the seminar and presents the reference sent to president Yeltsin by the representatives of the Finno-Ugric peoples to preserve Russia as a multi-national federative state and not to allow liquidation of sovereignty of the national republics.

ILMAR ARENS AS A RESEARCHER OF THE ESTONIAN SETTLEMENT IN EAST-PEIPSI DISTRICT

Ott Kurs

In the spring and summer of 1943 Ilmar Arens (born on 29 November 1912 in Pärnu Jaagupi, obiit on 9 January 1994 in Stockholm) who graduated from the University of Tartu as a lawyer in 1942, and obtained the degree of dr. iur. in Germany in 1946, conducted an expedition in the regions of Oudova (Gdov), Slantsy, Polna, Samro and Ljady of East-Peipsi district. In his 562-page report that was completed in spring 1944 the author deals with the Estonians' emigration to the eastern coast of Lake Peipsi and studies the demographic structure of Estonian population that developed there as well as language-, cultural-, economic- and natural conditions. In the autumn of 1943 German occupation authorities evacuated the Estonians of East-Peipsi district to Estonia. In emigration I. Arens published a 3-volume special study on the Estonian population of East-Peipsi district (Bonn 1964, 1967, 1971), and a number of minor studies. In autumn 1993 he completed a retrospective work "Trans-Peipsian Estonians" that was published by the University of Tartu in 1994.

EESTI AJALOOARHIIV

PAKUB AJALOOHUVILISTELE LUGEJATELE OMA VÄLJAANNETEST JÄRGMISI ALLIKPUBLIKATSIOONE:

Talurahvaliikumine Eestis 1841 - 1842. Koost: V. Naaber. Tln, 1982.
(Die Bauernbewegung in Estland in Jahren 1841-1842.)

Talurahvaliikumine Eestis 1845 - 1848. Koost: V. Naaber, A. Traat.
Tln, 1991. 1, II. (Die Bauernbewegung in Estland in Jahren 1845-1848.)

Antifeodalnaja borba wolnych schwedskich krestjan v Estljandii
XVIII-XIX vv. Koost: S. Vahre, H. Piirimäe, A. Einpaul. Tln, 1978. (Der
Kampf gegen die Feudalherren der freien schwedischen Strandbauern in
Estland im XVIII-XIX Jh.).

Tartu Ülikooli üliõpilaskonna teatmik. Album Academicum Univer-
sitis Tartuensis. 1889-1918. Trt, 1986-88.

Eestimaa 1725.-26. a. adramaarevisjon. Koost: V. Naaber, K. Kähr.
(Estländische Hakenrevision 1725-1726. Quellenpublikation):

- Läänemaa (Wieck). Tln, 1990.
- Järvamaa (Jerwen). Tln, 1989.
- Virumaa (Wierland). Tln, 1988.

Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654-1699. Koost: M.
Laidre. Tln, 1990.

Tartu Ehitusmeistrid 17. sajandist kuni 19. sajandi kekspaigani.
Teatmik. Koost: N. Raid. Tln, 1987. (Die Baumeister in Tartu vom 17. Jh.
bis zur Mitte des 19. Jh.)

Saaremaa Maasilinna foogtkonna maaraamat 1569-1571. Koost: L.
Tiik. Tln, 1992. Landbücher der Vogtei Soneburg auf Ösel 1569-1571.
Quellenpublikation).

Eesti Ajalooarhiivifondide loend. Koost: M. Loit, J. Hellat. Trt, 1992.
(Bestandsverzeichnis des Estnischen Historischen Archivs).

Põhja Tartumaa talud 1582-1858. I-IV. Teatmik. Koost: Ü. Liitoja.
Tln, 1992. (Die Gesinde von Nord-Tartumaa 1582-1858. Nachlagebuch).

**Raamatuid on võimalik osta Eesti Ajaloo-
arhiivis. Liivi tänav 4, Tartu, EE2400.**